
ત શ ખા

ધૂમકેતુ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૪૨૮૨ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ તાલુકા

વિષય ૬-૩

તણખા

કુંડી વાતાંબોનો સંગ્રહ

ધૂમકેતુ

કિંમત દોઢ રૂપિયા

સાહ્ય જોગલ

મુજરાત સાહિત્ય મંદિર : રીઝીરાડ, -અમદાવાદ

૧૯૨૮

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ
૧૪૨૮૨

અમદાવાદ, રાયખડ રોડ
'આદિત્યમુદ્રણાલય' માં
ગજનન વિ. પાઠકે છાપ્યું
તથા

અમદાવાદ: ખાનપુરમાંથી
ઝૈરીસીકર જ્ઞેશીએ
પ્રગટ કર્યું.

હુત્ક્રમય પુનઃસે ક્યા કહું જાહિદ
હાય કમળપ્ત પૂને પીહિ નહિ.

*

ઉત્તરારમે દો બહીયાં હમપે ગુજરી હય કહિનઃ
આપકે આનેકે પહેલે, આપકે જાનેકે બાદ.

—The world grows sweeter
than the heart can bear.

.. ..
.. ..

When all sweet flower-cents
rise like happy rhymes,
From golden memories of olden times,
And out of death springs life &
joy from pain,
And laughter from young lips and
love to men,
Shall I forget thee then, forget thee then. "

—James Rhoades.

भातृयरणे

**' What are Raphael's Medonnas
but the shadow of a mother's love
fixed in permanent outline. '**

પ્રસ્તાવના

આ સંગ્રહમાંની વાર્તાઓ છેલ્લાં ત્રણ ચાર વર્ષનાં ગાળામાં બુદ્ધિબુદ્ધિ માસિકોમાં આવેલી. ચારેક વાર્તાઓ તદ્દન નવી હોઈ આ સંગ્રહમાં જ પહેલી વાર દેખાય છે. લગભગ બધી જ વાર્તાઓ—‘એક ભૂલ’ સિવાયની—કોઈપણ કૃતિના બાષાંતર, અનુવાદ, ભાવાનુવાદ કે સૂચિત રૂપે નથી. ‘એક ભૂલ’ ઉપર જોવાની છાયા પડેલી છે. અલખત, કાલિદાસ જેવા પરમ સામર્થ્યવાન કલાવીર ઉપર પણ આદિકવિ વાલ્મીકિનું ઝાલુ છે તેમ, દરેક લેખક પર તેના પુરોગામીનું ઝાલુ હોય જ એ નિર્વિવાદ સિદ્ધાંતને ન સ્વીકારવાનો સ્વભાવ તો આમાં નથી જ. એથી ઉલટું, એર્મસન કહે છે તે સત્યની વધારે નજીક છે કે ‘The most original man is the most indebted man.’

કુંઝી વાર્તાની માતૃભૂમિ અમેરિકા છે. ‘પણુ રડપાર્ડ’ કિલિંગે ‘અક્ષાહાબાદ પાથોનિયર’માં લખવાની રાજઆત કરી ત્યારથી, એટલે ૧૬મી સદીનાં છેલ્લાં વીસ વર્ષ અને ત્યાર પછીથી કુંઝી વાર્તાની કળા વધારે ને વધારે વિકાસ પામતી આવી છે. કિલિંગ પછી કૉનરેડ, ઝેરી,

ગાદસવધી, વેલ્સ વગેરે લેખકોએ ટુંકી વાર્તાને ‘ સનેરિટવ આર્ટ ’
 (શ્વનિપ્રધાન કલા) તરીકે અંગ્રેજી સાહિત્યમાં ધણું ઉચ્ચ સ્થાન અપાવ્યું
 છે. ટુંકી વાર્તાની કલા વિષે સર્વમાન્ય સિદ્ધાંતો હજી ધડાયા નથી તે
 પહેલાં, બેતણુ બૂઝભરેલા મતો પ્રચલિત થયા છે તે દૂર થવા જોઈએ.
 નવલકથાનું નાનું સ્વરૂપ તે ટુંકી વાર્તા નથી; પણ ટુંકી વાર્તાની કલા
 તદ્દન સ્વતંત્ર જ છે. તેમ જ નવલકથાનો કોઈ પણ નિયમ ટુંકી વાર્તાને
 ખાસ બંધનકર્તા પણ નથી. ટુંકી વાર્તા માત્ર ‘ રંજનાર્થ ’ જ હોય તો જ
 તે સર્વશ્રેષ્ઠ ગણાય એ વિચાર પણ બરાબર નથી. કલાની કૃતિ રંજનાર્થ
 હોય છે, છતાં તેમાં શ્વનિ (સનેશન) ભર્યો જ હોય છે. એટલે વાર્તા
 હેતુપ્રધાન, ભાવનાપ્રધાન કે રંજનપ્રધાન હોય, એટલા ઉપરથી તે
 કલાત્મક છે કે નહિ એ કહેવું મુશ્કેલ છે. વાર્તા રજુ કરવાની રીતમાં
 જે હથોટી જોઈએ, મર્યાદા જોઈએ, તથા કલ્પના, દાગણી અને સિદ્ધાંતોને
 છુટ આપવાની, ખેંચવાની, મર્યાદિત કરવાની અચ્છા સવારના જેવી
 તાલીમ જોઈએ, એ જ્યાં હોય ત્યાં કલાત્મક કૃતિ સરભય છે એમ
 કહી શકાય. એક જ સાગુ અનેક સ્ત્રીઓ પહેરે, પણ તેમાંથી એક જ
 પહેરનારી તે સાગુને એવી ઢબછબ, રીતભાત, સ્વચ્છતા, મર્યાદા, પ્રસારણ
 અને સંકોચનથી ઓઢી લે, કે કોઈ પણ એમ કહી શકે કે આ પહેર-
 વેશમાં એવું ‘ કાંઈક ’ છે કે જે બીજા કોઈનામાં નથી; એ ‘ કાંઈક ’
 કલાનો આત્મા છે; અને તે માત્ર પ્રેરણાથી જ આવે છે. પ્રેરણા સર્જન
 કરે તેમાં કલા આવવાની જ; અને ગૂઢ જ્ઞાન પણ રહેવાનું.

કરુણ અંતથી કલાનું સ્વરૂપ સચવાય છે એ માન્યતા પણ અર્ધ
 સત્ય કે અસત્ય જ રજુ કરે છે. કરુણ અંત જ હોવો જોઈએ એવો
 અનિવાર્ય નિયમ નથી, અને કરુણ અંત કે સુખી અંત સાથે ટુંકી
 વાર્તાની કલાને અમલનો સંબંધ પણ નથી. ટુંકી વાર્તા ત્રણ હજાર કે
 બે હજાર શબ્દોની જ હોય અને એક જ બેઠકમાં વંચાઈ રહે, એવું અશ્વિત
 પણ સાચું નથી ઠણું. પ્રથમ તો બેઠક શબ્દ જ માણસમાણસ પરત્વે
 વિવિધ સ્વરૂપ લઈ શકે. સારો લેખક ઉલ્લોચીમાં ઉલ્લોચી માણસને
 પણ પોતાના સર્જનના આનંદમાં કલાકોના કલાક સુખી બિંબી
 શકે, અને નિરૂધ્ધી બાંચનાર ધરીકમાં કંટાળી પણ ભય. એટલે
 કેટલીક ટુંકી વાર્તાઓમાં ભાગ્યે જ હજાર શબ્દ હશે. જ્યારે મેરીડિથની
 વાર્તા ‘ ધ ટેઈલ ઓફ ક્લો ’ હજારો નવ પ્રકારનાં છે અને

છતાં તે ટુંકી વાર્તાનો સુંદર નમુનો ગણાય છે. ખાલ્કાક ડૉનેક
 મૉપાસાં, આર્નોલ્ડ જેનેટ રંજનપ્રધાન વાર્તાઓમાં જ બરાબર ખીલે
 છે. મૉપાસાંની સુંદરમાં સુંદર કૃતિ 'બેઈલ ઇ સુઈફ'માં રંજન એ જ
 એક હેતુ હોય તેવું લાગે છે. એથી વિકૃત ટૉલ્સટૉયમાં હમેશાં કંઈક
 હેતુ હોય છે જ. ટુંકી વાર્તામાં પણ મહન જ્ઞાન સમાવવાની આનાતોલ
 ફ્રાંસની કલાએ તો આજે એને બેનમૂન કલાવીર બનાવ્યો છે; જ્યારે
 ટાગોરની કલામાં ધ્વનિત હેતુ બહુ સુંદર રીતે હાજર હોય છે. ખરી
 રીતે તો, સાચી કલાની દરેક કૃતિને પોતપોતાના જ નિયમો હોય છે.
 પ્રેક્ષાપ્રધાન સાત્ત્વિક કલાકારો જેટલું કરશે તે ઉપરથી કલાના નવાનવા
 નિયમો ધડાતા રહેશે. સર્જન અને જીવન નિયમ કરતાં વાતાવરણ પર
 જ વધારે આધાર રાખે છે એ સત્ય ટુંકી વાર્તાની કલામાં પણ સર્વ-
 માન્ય બની રહેશે. જે વિજ્ઞાનીના ચમકારા પેટે, એક દક્ષિણિદુ રહ્યું
 કરતાં કરતાં સોસરવી નીકળી નય, અને ખીલ ઝાઝી લપછપ વિના
 અંગુલિનિર્દેશ કરીને સુતેલી લામણીઓ જામડી, વાંચનારની આસપાસએક
 નવી જ કાલ્પનિક સૃષ્ટિ ધરી કાઢે, એ ટુંકી વાર્તા. નવલકથા જે કહેવાનું
 હોય તે કહી નાખે છે; ટુંકી વાર્તા, કલ્પના અને લામણીઓ જામડીને
 જે કહેવાનું હોય તેનો માત્ર ધ્વનિ જ—તથા જ મુકે છે. જેટલા જ માટે
 The artist of the short story needs a reader, who
 is unimpressible, emotional and swiftly intelligent; to
 shch a reader, he will be for ever in debt.

ટુંકી વાર્તાના સ્વરૂપની ચર્ચા કરવાનું આ સ્થળ નથી, એટલે
 આટલો સારો ખ્યાલ બસ થશે.

✱

'Temperament is not judgment. The unreasoned
 expression of a personal like or dislike is not
 analytical criticism.'

બીજી આવૃત્તિ

પહેલી આવૃત્તિ વખતે મદદ કરનાર સર્વ સન્નનોનો આભાર માનવો જોઈએ. 'તથુખા'ને ગુજરાતે અસાધારણ પ્રેમથી સ્વીકાર્યા-તેમાં તેમનો ફાળો પણ એછો ન હતો.

આજે તેની બીજી આવૃત્તિ પ્રગટ થાય છે: આ આવૃત્તિ સચિત્રને બદલે અચિત્ર કરી છે. અને પાકા પુઠા માટેની સતત માગણીને પહોંચી વળીને પણ કિંમતમાં ખાસ ઘટાડો કર્યો છે.

*

આપણા લોકજીવનનો પરિચય કરવાની જેને જેને તક મળી ફરો તેણે જોયું હશે કે તે જીવનમાં ટેરટેર ટુંકી વાર્તાઓના ઢગલા પડયા છે: જમે ત્યાં જમે ત્યારે લોકજીવનનો પરિચય કરવાથી ધણું ધણું નહું બાકીવાનું મળે છે એટલું જ નહિ, પણ નવી દૃષ્ટિ અને નવી સૃષ્ટિ જ ખડાં થાય છે. આ સૃષ્ટિ એટલી રમણીય છે, અને એમાં પ્રજા-જીવનના સુખદુઃખનાં, મહાના, અજ્ઞાનના, ભોળપણના, કુરિવાળોના, - જુદાં જુદાં મૂળતત્ત્વો એવાં તો સ્પષ્ટપણે દેખાઈ આવે છે, કે તેમાંથી જે નવી દૃષ્ટિ મળે તે નવા સર્જનમાં મહત્વનો ભાગ ભજવી ગયે

એક મિત્રે કહ્યું હજી કે દુઝી વાર્તાઓનો સુંદરમાં સુંદર ફાલ ઉતરે ત્યારે પ્રભજન પછે લે છે એમ સમજવું. આ સિદ્ધાંત જોઈએ નવલિકાને તેટલો જ સાહિત્યની કાઈપણ કૃતિને લાગુ પાડી શકાય તેમ છે: પણ તે છતાં અતિશયોક્તિ વિના કહી શકાય કે ‘સીધું સરજ ને સચોટ’ એવું દુઝી વાર્તાનું નાનું સરખું કલેવર, કદના પ્રમાણમાં, વધારેમાં વધારે પ્રાણતત્ત્વ સાચવી શકે તેમ છે.

✽

જે જે વસ્તુ સ્વાનુભવ માગે છે, તે બહારની સમજાવટ કરતાં, અંતરની દૃષ્ટિ ઉપર વધારે આધાર રાખે છે. પરંતુ, નવલિકાના વધતા જતા સાહિત્યમાં કાંઈક પણ માર્ગદર્શન થાય—અને એવા જુદા જુદા સ્વાનુભવોથી જ માર્ગ સ્પષ્ટ થશે—એ હેતુથી આ સંગ્રહમાંની એકાદ બે દુઝી વાર્તાનો સચવાયો છે તેવો ઇતિહાસ આપવાની ઈચ્છા થાય છે. નોંધપોથીમાંથી જ છે. અને કેટલીક હકીકત ધણી દુઝાવી નાખીને જ આપેલ છે. ત્યારે બીજી કેટલીક આપી નથી. આપવી શક્ય પણ નથી.

લેયાદાદા

‘...ની સાથે ફરવા ગયા. લેયાદાદાની ઝૂંપડીએ બેઠા. એક મહિયારી કુલ લઈને પસાર થઈ. પણ એટલું સરાસત સીધું ને નિર્મળ શરીર આજ દિવસ સુધી જોયું નથી. . . . સાથે વાતોએ ચડ્યો ડોસાનો જીવાન ઠીકરો પ્લેબમાં ગુળરી ગયા છે. ઠીકરાની વડુ લાગી ગઈ છે. . . . પાસેના ખેતરના કણુખી સાથે ઠીક મેળ છે. લેયાદાદાએ કહેલી કેટલીક સાખી:

બારીધના સખી કારીએ પરે હે મહણ

ચાલો મંજાકો કરીએ અસ્તાન

પ્રાણાણકો દઈએ ખીચરીઆ

ઓર દઈએ દાન.

કારી કે લોખ બડે વિચાસી

મીત લમાયે મલે ખીચ દારેગે આનુ ફાંસી.

એણે કહ્યું કે અમારી મીનબાની બરોર લોટ, પારોર ખી, રામરસ. મહુડાનાં ફુલ અને લોટને લદીને રોટલા બનાવી ખાઓ, બહુ મનજીત શરીર થશે—વજેરે. કાઠિયાવાડનો અનુભવ કરો.

નર કે રોટી બાજર કે અથાણા

ચેલી કાઠિયાવાડી ખાના.

ઉપર ઊસકા કુંટકા

તીસકે ઉપર સુપારીકા કટકા

દેખો કાઠિયાવાડી લટકા. '

‘વસ્તુવિધાન’નો નિયમ-સ્થળ સમય ને વ્યક્તિ વિષે એટલા બ ફેરફાર કરે છે, કે એ જ સ્થળ સમય ને વ્યક્તિમાંથી વસ્તુવિધાન ર છે, એમ માનવા માટે મન ના પાડે. પણ હાર્ડી કહે છે તેમ ‘The Stories are dreams, not records’ સ્વાનુભવની આ કથા સમજાવવી ધણી મુશ્કેલ છે છતાં ‘હૃદયપથ’માંથી થોડીક વધારે દૃષ્ટિ મળશે:

નાનાં છાત્રાં માંડે છે તેમ પહેલાં તો કાલકા સીમલા રેલ્વેપરનાં સ્ટેશનોનાં નામ આવે છે.

નબધી

સંવાર।

ધરમપુર ૪૮૧૮—વગેરે.

‘આ બધા ગામોમાં છાપરાં પર નળિયાને બદલે છે દેખારો. રાત્રી માટી પાથરી દીધેલી. જેમ જેમ ઉપર ચડીએ છીએ તેમ તેમ કાંચરના કચારાઓ જળપ્રવાહ વગેરે દેખાય છે. એક ધરના મુળ પાસે પાણીનો ઝરો વહેતો હતો તે ધર. નબધીનો દેખાવ ધણો સુંદર. ધરમપુર પછી કૃષિને બદલે જાનવર પાળનારી જતો વધારે દેખાય છે. ધાસચારો પુષ્કળ.

૧૭-૫-૨૩: રોડાએ આપેલી હકીકત. આપણા જેવી જ Family System. ‘તીપ્પીનજર’ Familyમાં થાય ત્યારે બાપના મરણ પછી બાકીનો ભુદા પડે. કનાયત અથવા બ્રાહ્મણવિવાહનો વિધિ આપણા જેવો.

મુરકી.

પંજેબ.

જે બહુ સત્તાં કુલ થાય છે તે ‘બરાસ’

બારે ધાયાં ગાઠ થાય છે તે મોર.

થોડાંક નામ:

તિલકુરામ, ઢોલા, મટકુ, શિવરામ, રામસહાય, તારાચંદ.
જોરપાલ, દુર્ગાસિંહ, ભાદ્રસિંહ, મયર, નખર, કનક, કુલ, બજર,
મુરત, શક્તી, અને રૂપુ.

વાલિયાનું નામ રૂપુ. મજનૂ-લાંબી લાંબી પાનની ડાળીઓ જમીન
સુધી લટકે છે તે.

‘તુલ્હી નેનો કા તારા હે

જસોદા નંદ કે ખારે—તુલ્હી

એક બીજી સીમલામાં સાંભળેલું: ‘મેરી જાં આંદ બનબન કયું
ચમકતે હૈ સિતારે મેં’ મીયાંભાઈ ગાતા ગાતા આસ્થા જતા હતા.

૧૫-૬-૨૩. બાણ—સુંદર રાતાં કુલ.

કેલુ—

૧-૬-૨૫. નૈનીતાલ. પદ્મદત્ત પાસેથી સાંભળેલું.

એક તો મેરી નૌજવાની

ફિર પુરાણી સુડિયાં—

મઢવાલ પ્રાંતમાં ‘ઢોંડ’ નામે ગામ પાસે પાણી એકું સરસ છે
કે માંદા માણસને પીવરાવે ને ઠંડાપાણીથી નવરાવે તો સાચે થઈ
જાય. મઢવાલ પ્રાંતમાં બાણપુ પશુ શિકાર કરે છે. પહાડી સીઓ
બહુ શોખીન છે પહેરવાની તે ‘પડવેલાલી ચાદર’.

પરંતુ આ બધા બોખામાં પ્રાણ તો માત્ર કદપના, અનુભવ ને
અવલોકન જ મૂકે છે.

આશા છે કે આટલો ટુંકો ઇતિહાસ-ટુંકો જ આપનો પડયો છે,
કારણ કે લખાણથી આપવાની આ જગ્યા નથી-નવલિકાના વિધાન
મંડિ કાંઈક માર્ગ બતાવશે.

*

‘They are so sceptical they believe nothing that
they are told. They are so credulous they believe
every thing that they tell themselves.’

તા. ૨૦ મી જુલાઈ ૧૯૨૮

ખાનપુર: અમદાવાદ.

ધૂમકેતુ

અ	નુ	ક	મ
પોસ્ટ ઓફિસ			૧
લેયાદાદા			૧૩
હૃદયદર્શન			૨૪
બિંદીપત્ર			
નુમે બિસ્તી			૩૫
બીખુ			૪૬
અરીસો			૪૭
અખંડ ન્યાત			૫૨
કલ્પનાની મૂર્તિઓ			૬૪
ગોવિંદનું એતર			૮૧
તારણુહાર			૯૨
જન્મભૂમિનો ત્યાગ			૧૦૫
એક ભૂલ			૧૧૭
મદભર નેનાં			૧૩૩
પૃથ્વી અને સ્વર્ગ			૧૪૭
મરાઠ્ઠર ગવૈયો			૧૬૧
કેસરી વાધ			૧૭૫
આત્માનાં આંસુ			૧૯૧
હૃદયપથટો			૨૧૫
સોનેરી પંખી			૨૩૫

આ જ લેખકનાં બીજાં પુસ્તકો

નવલકથા:

રાજકુમાર

પુસ્તકીકા

નવલિકા સંગ્રહ:

તથા : મંડળ બીજું

ખાલનાટક:

પડધા

હવે પછી બહાર પડનારાં

વિજ્ઞાપિત

(માત્ર ઐતિહાસિક કુંકી વાર્તાઓ)

ભરુમ

(કુંકી વાર્તાઓનો ચોથો સંગ્રહ)

ઝી

(એના જીવનની સર્વદેશીય મીમાંસા)

• પોસ્ટ ઑફિસ

પાછલી રાત્રિનું જૂઠું આકાશ, માનવજીવનમાં અનેક સુખદ યાદગીરી ચમકી રહે તેમ, નાનામોટા તારાઓથી ચમકી રહ્યું હતું. ઠંડા પવનના સુસવાડથી પોતાના જીના અને ફાટેલા ઝખ્ખાને શરીરે વધારે ને વધારે લચેટી બેતો એક વૃદ્ધ ડોસો શહેરના મધ્ય ભાગમાં ચમને જતો હતો. સ્વાધીન અવસ્થા ભોગવતાં કેટલાંક ધરોમાંથી આ વખતે ધંટીનો મધુર લાગતો અવાજ, ઓઝોના પ્તીણા સ્વર સાથે, શહેરની એકાંત રાત્રિમાં, ડોસાનો મહદગાર હોય તેમ, સાથે ને સાથે આવતો હતો. એકાદ કુતરાનો અવાજ, કોઇક વહેલા ઉઠનારનાં પગરખાનો છેટેથી સંભળાતો સખ્ખ કે કોઇ અકાળે જાગેલા પક્ષીનો સ્વર એ સિવાય શહેર તદ્દન શાંત હતું. લોકો મીઠી નિદ્રામાં ઘેરાતા હતા અને શિયાળાની ઠંડીથી રાત્રિ વધારે ને વધારે ગાઢ બનતી હતી. કહે નહિ છતાં, કતલ કરી નાખે એવા મીઠા મનુષ્યના સ્વભાવ જેવી શિયાળાની ઠંડી, કાતિલ હથિયારથી માફક, પોતાનો કાણુ સર્વત્ર ફેલાવી રહી હતી. વૃદ્ધ ડોસો ધુજતો ને શાંત રીતે ડચ્ચાચ્ચ ચાલતો શહેરના દરવાજા બહાર થઇ, એક સીધી સડક પર આવી પહોંચ્યો ને ધીમેધીમે પોતાની જૂની કાંચના ટેકાથી આગળ વધેલું

સડકની એક બાજુ ઝાડોની દ્વાર હતી, ને બીજી બાજુ

શહેરનો બાગ હતો. અહીં હંડી વધારે હતી ને રાત્રિ વધારે 'શીમણી' બનતી હતી. પવન સોંસરવો નીકળી જતો હતો, ને શુકના તારાનું મીઠું તેજ, બરફ પડે તેમ, પૃથ્વી પર હંડીના કટકા જેવું પડતું હતું. જ્યાં બાગનો છેડો હતો ત્યાં છેલ્લામાં છેલ્લી ઢગનું એક રોનકદાર મકાન હતું, ને તેની બંધ બારી તથા બારણામાંથી દીવાનો હિમ્મત બહાર પડતો હતો.

લાવિક મનુષ્ય દાતારનું શિખર જોષ જોષ શ્રદ્ધાથી આનંદ પામે તેમ વૃદ્ધ ડોસો આ મકાનની લાકડાની કમાન જોષ આનંદ પામ્યો. કમાન પર એક જરીપુરાણ પાટિયામાં નવા અક્ષર લખ્યા હતા: 'પોસ્ટ ઓફિસ'.

ડોસો ઓફિસની બહાર પડ્યાગ પર બેઠો. અંદરથી કંઈ ચોક્કસ અવાજ આવતો ન હતો, પણ બેચાર જણ કામમાં હોય તેમ વ્યાવહારિક 'ધુસધુસ' થતી હતી.

'પોલિસ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ!' અંદરથી અવાજ આવ્યો. ડોસો ચમક્યો પણ પાછો શાંત બની બેઠો. શ્રદ્ધા અને રનેહ આટલી હંડીમાં એને હિમ્મત આપી રહ્યાં હતાં.

અંદરથી અવાજ પર અવાજ આવવા લાગ્યા. કારકુન અંગ્રેજી કાગળનાં સરનામાં બોલીબોલી પોસ્ટમેન નરફ નાખતો જતો હતો.

કમિશનર, સુપરિન્ટેન્ડન્ટ, દીવાન સાહેબ, લાયબ્રેરિયન, —એમ એક પછી એક અનેક નામ બોલવાનો અભ્યાસી કારકુન ઝપાટાબંધ કાગળો ફેંકે જતો હતો.

એવામાં અંદરથી એક મસ્કરીબરો અવાજ આવ્યો: 'કેઅમીન અલી ડોસા!'

વૃદ્ધ ડોસો હતો ત્યાંથી બેઠો થયો: શ્રદ્ધાથી આકાશ સામે

જેયું: આગળ વધ્યો ને બારણા પર હાથ મુક્યો.

‘જાકળભાઈ !’

‘કાણુ ?’

‘કાચગીન અલી ડાસાનો કાગળ કીધો ના ? . . . હું આવ્યો છું’ !

જવાબમાં નિષ્કુર મળકભરેલું હાસ્ય આવ્યું.

‘સાહેબ ! આ એક માંડો ડાસો છે. એ હમેશાં પોતાનો કાગળ લેવા પોસ્ટ ઑફિસે ધક્કો ખાય છે.’

કારકુને આ શબ્દો પોસ્ટ માસ્તરને કહ્યા, ત્યાં તો ડાસો પોતાના સ્થાન પર પાછો બેસી ગયો હતો. પાંચ વર્ષ થયાં એ જગ્યાએ બેસવાનો એને અભ્યાસ હતો.

અલી મુળ હોસિયાર શિકારી હતો. પછી ધીમેધીમે એ અભ્યાસમાં એવો કુશળ બન્યો હતો કે હમેશાં જેમ અપ્રીયીને અપ્રીય લેવું પડે તેમ અલીને શિકાર કરવો પડે. ધુળની સાથે ધુળ જેવા બની જતા કાબરચીતરા તેતર પર અલીની દ્રષ્ટિ પડે કે તરત તેના હાથમાં તેતર આવી જ પડ્યું હોય ! એની તીક્ષ્ણ દ્રષ્ટિ સસલાની ખેત્રમાં જઈ પહોંચતી. આસપાસના સુકા શુરા પીળા ‘કામઠા’ના કે રાંપડાના ધાસમાં સંતાઈને સ્થિર કાન કરી બેઠેલા ચતુર સસલાના શુરા પીળા રંગને ક્યારેક ખુદ શિકારી કુતરા જુદો ન પાડી શકતાં આગળ વધી જતા ને સસલું બચી જતું; પરંતુ છટાલીના ગરૂડ જેવી અલીની દ્રષ્ટિ બરાબર સસલાના કાન પર ચોંટતી : ને બીજી જ પળે તે રહેતું નહિ. વળી ક્યારેક અલી મચ્છીમારનો મિત્ર પણ બની જતો.

||

પથુ જ્યારે જીવનસંખ્યા પહોંચતી લાગી ત્યારે આ શિકારી

અચાનક બીજી દિશામાં વળી ગયો. એની એકની એક દીકરી મરિયમ પરણીને સાસરે ગઇ. એના જમાઇને લશ્કરમાં નોકરી હતી તેથી તે પંજાબ તરફ તેની સાથે ગઈ હતી; અને જેને માટે પોતે જીવન નિભાવતો હતો તે મરિયમના છેલ્લાં પાંચ વર્ષ થયાં કાંઇ સમાચાર હતા નહિ. હવે અલીએ જાણ્યું કે સ્નેહ અને વિરહ શું છે. પહેલાં તો એ તેતરનાં બચ્ચાંને આકુળવ્યાકુળ દોડતાં જોઈ હસતો. આ એનો—શિકારીનો આનંદ હતો.

શિકારનો રસ એની નસનસમાં ઉતરી ગયો હતો. પરંતુ જે દિવસે મરિયમ ગઇ ને તેને હંદગીમાં એકલતા લાગી, તે દહાડાથી અલી શિકારે જતાં શિકાર ભુલી સ્થિર દૃષ્ટિથી અનાજનાં ભરચક્ક લીલાં ખેતર તરફ જોઇ રહેતો ! એને હંદગીમાં પહેલી વખત સમજાયું કે કુદરતમાં સ્નેહની સૃષ્ટિ અને વિરહનાં આંસુ છે. પછી તો એક દિવસ અલી એક ખાખરાના ઝાડ નીચે બેસી હૈયાફાટ રોયો. ત્યાર પછી હમેશાં સવારમાં ચાર બળ્લે ઉડીને એ પોસ્ટ ઑફિસે આવતો. એનો કાગળ તો કેઇ દિવસ હોય નહિ; પણ મરિયમનો કાગળ એક દિવસ આવશે એવી ભક્તના જેવી શ્રદ્ધામાં ને આશાભર્યા ઉદ્ઘાસમાં તે હમેશાં સૌથી પહેલો પોસ્ટ ઑફિસે આવી બેસતો.

પોસ્ટ ઑફિસ—કદાચ જગતમાં સૌથી રસહીન મકાન —એનું ધર્મક્ષેત્ર—તીર્થસ્થાન બન્યું. એક જ જગ્યાએ ને એક જ ખુણે તે હમેશાં બેસતો. એને એવો જાણ્યો પછી સૌ હસતા. પોસ્ટમેન મશ્કરી કરતા : ને ક્યારેક મળકમાં એનું નામ લઇ, એને એ જગ્યા પરથી પોસ્ટ ઑફિસના બારણા સુધી, કાગળ ન હોય છતાં, ધક્કો ખવડાવતા. અખૂટ શ્રદ્ધા

ને અનંત ધૈર્ય હોય તેમ એ હમેશાં આવતો ને દરરોજ ઠાણે હાથે પાછો જતો.

અલી બેઠો હતો એટલામાં એક પછી એક પટાવાળાઓ પોતપોતાની ઓફિસોના કાગળો લેવા આવવા લાગ્યા. ધણું કરીને પટાવાળા એ વીસમી સદીમાં અધિકારીઓની સ્ત્રીઓના ખાનગી કારભારી જેવા છે. એટલે આખા શહેરના દરેકદરેક ઓફિસરનો ખાનગી ઇતિહાસ અત્યારે વાંચતો !

કોઈના માથા પર સાફ તો કોઈના પગમાં ચમચમાટી કરે તેવાં જૂઠઃ એમ સૌ પોતપોતાનો વિશિષ્ટ ભાવ દર્શાવતા હતા. એટલામાં ખારણું ખુલ્લું. દીવાના અજવાળામાં, સામેની ખુરશી પર તુંબડા જેવું માથું ને હમેશનો દિલગીરીભર્યો ઉદાસીન જેવો ચહેરો લઈ પોસ્ટ માસ્તર બેઠો હતા. કપાળ પર, મોં પર કે આંખમાં ક્યાંય તેજ ન હોય ત્યારે માથુસ ધણુંકરીને ગોઠડસ્મિયનો ‘વિલેજ રકુલમાસ્તર,’ આ સદીનો કારકુન કે પોસ્ટ માસ્તર હોય છે !

અલી પોતાની જગ્યાએથી ખસ્યો નહિ.

‘પોલિસ કમિસ્નર.’ કારકુને જૂમ પાડી ને એક થન-થનાટ કરતા બુવાને પોલિસ કમિસ્નરના કાગળ લેવા હાથ આગળ ધર્યો.

‘સુપરિન્ટેન્ડન્ટ.’

બીજો એક પટાવાળો આગળ આવ્યો;—અને આમ ને આમ એ સહસ્રનામાવસિ વિખણુભક્તની જેમ કારકુન હમેશાં પઢી જતો.

અંતે સૌ ચાલ્યા ગયા. અલી ઉઠ્યો, ને પોસ્ટ ઓફિસમાં ચમત્કાર હોય તેમ તેને પ્રણામ કરી ચાલ્યો ગયો ! અરે !

સૈકા પહેલાંનો ગામડિયો !

‘આ માણસ ગાંડો છે ?’ પોસ્ટ માસ્તરે પૂછ્યું.

‘હા.—કાણ ? અલી ના ? હા સાહેબ; પાંચ વરસ થયાં ગમે તેવી ઋતુ હોય છતાં કાગળ લેવા આવે છે ! એનો કાગળ ભાગ્યે જ હોય છે !’ કારકુને જવાબ આપ્યો.

‘કાણ નવરૂં એકું છે ? હમેશ તે કાગળ ક્યાંથી હોય ?’

‘અરે સાહેબ, પણ એનું મગજ જ ચસ્કી ગયું છે ! તે પહેલાં બહુ પાપ કરતો. એમાં કોઈક સ્થાનકમાં દોષ કર્યો ! ભાષ, કર્યો ભોગવવાં છે !’ પોસ્ટમેને ટેકો આપ્યો.

‘ગાંડા બહુ વિચિત્ર હોય છે.’

‘હા. અમદાવાદમાં મેં એક વખત ગાંડો જોયો હતો, તે આખો દિવસ ધૂળના ઢગલા જ કરતો : બસ બીજું કંઈ નહિ. એક ગાંડાને હમેશાં નદીને કાંઠે જઈ સાંજે એક પથ્થર પર પાણી રેડવાની ટેવ હતી !’

‘અરે ! એક ગાંડાને એવી ટેવ હતી કે આખો દિવસ આગળ ને પાછળ ચાલ્યા જ કરે ! બીજો એક કવિતા ગાયા કરતો ! એક જણ પોતાને ગાલે લપાટો જ માર્યા કરતો, ને પછી કોઈક મારે છે એમ જણી રાયા કરતો !’

આજે પોસ્ટ ઓફિસમાં ગાંડાનું પુરાણ નીકળ્યું હતું. હમેશાં આવું એકાદ પ્રકરણ છોડી એના પર એચાર મિનિટ વાત કરી આરામ લેવાની ટેવ લગભગ બધા જ નોકરવર્ગમાં દાડની ટેવ જેમ પેસી ગઇ છે. પોસ્ટ માસ્તર છેવટે ઉઠ્યા ને જતાંજતાં કહ્યું :

‘સાળું, ગાંડાની પણ દુનિયા લાગે છે ! ગાંડા આપણને ગાંડા માનતા હશે;—અને કદાચ ગાંડાની સૃષ્ટિ કવિની સૃષ્ટિ

જેવી હશે !’

છેલ્લો શબ્દ બોલતાં પોસ્ટ માસ્તર હસીને ચાલ્યા ગયા. એક કારકુન વખત મળ્યે જરા ગાંડાંધેલાં જોડી કાઢતો ને એને સૌ ખીજવતા. પોસ્ટ માસ્તરે પણ છેલ્લું વાક્ય એટલા જ માટે હસતાંહસતાં એના તરફ ફરીને કહ્યું હતું. પોસ્ટ ઑફિસ હતી તેવી શાંત બની રહી.

એક વખત અલી બેગ્ગણ દિવસ સુધી આવ્યો નહિ. પોસ્ટ ઑફિસમાં અલીનું મન સમગ્ર જાય એવી સહાનુભૂતિ કે વિશ્વાળ દષ્ટિ કોઇનામાં ન હતી. પણ એ કેમ ન આવ્યો, એની કૌતકભુક્તિ સૌને થઇ. પછી અલી આવ્યો. પણ તે દિવસે એ હાંફતો હતો, ને એના ચહેરા પર જીવનસંધ્યાનાં સ્પષ્ટ ચિહ્ન હતાં.

આજે તો અલીએ અધીરા બનીને પોસ્ટ માસ્તરને પૂછ્યું, ‘ માસ્તર સાહેબ, મારી મરિયમનો કામળ છે ?’

પોસ્ટ માસ્તર તે દિવસે ગામ જવાની ઉતાવળમાં હતા, ને તેનું મગજ આ સવાલ ત્રીજી શકે એટલું શાંત ન હતું.

‘ બાઇ, તમે કેવા છો ?’

‘ માઈ નામ અલી !’ અલીનો અસંજદ જવાબ મળ્યો.

‘ હા; પણ અહીં કાંઈ તમારી મરિયમનું નામ નોંધી રાખ્યું છે ?’

‘ નોંધી રાખેને બાઇ; વખત છે ને કામળ આવે, ને હું ન હોઈ તો તમને ખપ આવે !’ પોણી છંદગી સિકારમાં ગાળી હોય એને શી ખજર કે મરિયમનું નામ એના પિતા સિવાય બીજને મન બે પેસા જેટલી કિંમતનું છે !

પોસ્ટ માસ્તર તપી ગયા. ‘ ગાંડો છે કે શું ? જાજો તારો’

કાગળ આવશે તો કેઈ ખાધ નહિ જાય !' પોસ્ટ માસ્તર ઉતાવળમાં ચાલ્યા ગયા, ને અલી ધીમે પગસે બહાર નીકળ્યો. નીકળતાં નીકળતાં એક વખત ફરીને પોસ્ટ ઓફિસ તરફ જોઈ લીધું ! આજે એની આંખમાં અનાથતાનાં આંસુની છાલક હતી; અશ્રુ ન હતી, પણ ધૈર્યનો અંત આવ્યો હતો ! અરે ! હવે મરિયમને કાગળ ક્યાંથી પહોંચે ?

એક કારકુન એની પાછળ આવતો જાયો. અલી તેના તરફ ફર્યો : ' ભાઈ !'

કારકુન ચમક્યો. પણ તે સારો હતો.

' કેમ ?'

' જુઓ; આ મારી પાસે છે. ' એમ કહી પોતાની પાસે એક જુની પતરાની ડાબડી હતી તેમાંથી અલીએ પાંચ ગીની કાઢી. કારકુન બડક્યો.

' બડકો નહિ. તમારે આ ઉપયોગી ચીજ છે. મારે હવે તેના ઉપયોગ નથી. પણ એક કામ કરશો ?'

' શું ?'

' આ ઉપર શું દેખાય છે ? ' અલીએ શન્ય આકાશ સામે આંગળી ચીંધી.

' આકાશ. '

' ઉપર અક્ષા છે. તેની સાક્ષીમાં તમને આ પૈસા આપું છું. તમારે મારી મરિયમનો કાગળ આવે તો પહોંચાડવો. '

કારકુન આશ્ચર્યમાં સ્થિર ઉભો : ' ક્યાં ? ક્યાં પહોંચાડવો ?'

' મારી કબર ઉપર !'

' હું ?'

' સાચું કહું છું. આજ હવે છેલ્લો દિવસ છે !—અરે,

હેલ્લો ! મરિયમ ન મળી—કાગળ ન મળ્યો. ’ અલીની આંખમાં
ધેન હતું. કારકુન ધીમે ધીમે તેનાથી છુટો પડી ચાલ્યો ગયો.
તેનાં ખીસામાં ત્રણ તોડા સોનું પડ્યું હતું !

○

○

પછી અલી કોઈ દિવસ દેખાયો નહિ. અને તેની ખબર
કાઢવાની ચિંતા તો કાઢતે હતી જ નહિ. એક દિવસ પોસ્ટ
માસ્તર જરાક અકસોસમાં હતા. એમની દીકરી દૂરદેશાવર
માંદી હતી, ને તેના સમાચારની રાહ જોતા એ શોકમાં ખેંદા હતા.

ટપાલ આવી ને કાગળોનો થોકડો પડ્યો. રંગ ઉપરથી
પોતાનું કવર છે એમ ધારી પોસ્ટ માસ્તરે ઝપાટાખંધ એક
કવર ઉચકી લીધું. પણ એના પર સરનામું હતું : ‘ કોચમીન
અલી ડોસા ! ’

વીજળીનો આંચકો આવ્યો હતો તેમ એમણે તે નીચે નાખી
દીધું ! દિલગીરી અને ચિંતાની થોડી ક્ષણમાં એમનો અધિ-
કારીનો કડક સ્વભાવ જતો રહી માનવસ્વભાવ બહાર આવ્યો
હતો. એમને એકદમ સાંભર્યું કે આ પેલા જ ડોસાનું કવર;—
અને કદાચ એની દીકરી મરિયમનું.

‘ લક્ષ્મીદાસ ! ’ એમણે એકદમ ખૂમ પાડી.

લક્ષ્મીદાસ તે જ માણસ કે જેને અલીએ હેલ્લો પડીએ
પેસા આપ્યા હતા.

‘ કેમ સાહેબ ? ’

‘ આ તમારા કોચમીન અલી ડોસા ! ... આજ હવે ક્યાં
છે એ ? ’

‘ તપાસ કરશું. ’

તે દિવસ પોસ્ટ માસ્તરના સમાચાર ન આપ્યા. આખી

રાત્રિ શંકામાં વીતાવી, બીજે દીવસે સવારે ત્રણ વાગ્યામાં તે આંકિસમાં બેઠા હતા. ચાર વાગે ને અલી ડોસા આવે કે હું પોતે જ તેને ક્વર આપું, એવી આજ એમની ધરજા હતી.

વૃદ્ધ ડોસાની રિયતિ પોસ્ટ માસ્તર હવે સમજી ગયા. આજ આખી રાત તેમણે સવારે આવનાર કાગળના ધ્યાનમાં ગાળી હતી. પાંચ પાંચ વર્ષ સુધી આવી અખંડ રાત્રિઓ ગાળનાર તરફ એમનું હૃદય આજે પહેલવહેલું લાગણીથી ઉછળી રહ્યું હતું. બરાબર પાંચ વાગ્યે બારણા પર ટકોરો પડ્યો. પોસ્ટમેન હતી આવ્યા ન હતા; પણ આ ટકોરો અલીનો હતો એમ લાગ્યું. પોસ્ટ માસ્તર ઉઠ્યા. પિતાનું હૃદય પિતાના હૃદયને પિછાને તેમ આજે તે દોડ્યા: બારણું ખોલ્યું.

‘આવો અલીબાઈ! આ તમારો કાગળ’ બારણામાં એક વૃદ્ધ દીન ડોસો લાકડીના ટેકાથી નમી ગયેલો ઉભો હતો. છેલ્લાં આંસુની ધાર હતી એના ગાંઠ પર તાજી હતી, ને ચહેરાની કરચલીમાં કરડાઇના રંગ પર બલમનસાઈની પીછી ફરેલી હતી.

તેણે પોસ્ટ માસ્તર સામે જોયું ને પોસ્ટ માસ્તર જરાક લડક્યા. ડોસીની આંખમાં મનુષ્યનું તેજ ન હતું!

‘કોણુ સાહેબ? અલી ડોસા...’ લક્ષ્મીદાસ એક બાજુ તરફથી સરીને બારણા પાસે આવ્યો.

પોસ્ટ માસ્તરે તે તરફ લક્ષ ન આપનાં બારણા તરફ જ જોયા કર્યું. પણ ત્યાં કોઈ ન લાગ્યું. પોસ્ટ માસ્તરની આંખ ફાટી ગઈ! બારણામાં કોઈ જ હતું નહિ એ શું? તે લક્ષ્મીદાસ તરફ ફર્યો.

‘હા, અલી ડાસા ! કોણ ? તમે છો ના ?’

‘જી, અલી ડાસા મરી ગએલ છે ! પણ એનો કામળ લાલો મારી પાસે !’

‘હું ! કે દિ ? સાચું—લક્ષ્મીદાસ ?’

‘જી હા, એને તો ત્રણેક મહિના થઇ ગયા !’ સામેથી એક પોસ્ટમેન આવતો હતો તેણે બીજો અરધો જવાબ વાળ્યો.

પોસ્ટ માસ્તર દિગ્મૂઠ બની ગયા. હજી મરિયમનો કામળ બારણામાં પડ્યો હતો ! અલીની મૂર્તિ એમની નજર સમક્ષ તરી રહી. લક્ષ્મીદાસે, અલી છેલ્લી વખત કેમ મળ્યો હતો તે પણ કહ્યું. પોસ્ટ માસ્તરના કાનમાં પેલો ટકોરો ને નજર સમક્ષ અલીની મૂર્તિ બંને ખડાં થયાં ! એમનું મન ભ્રમમાં પડ્યું : મેં અલીને જોયો, કે એ માત્ર શંકા હતી, કે એ લક્ષ્મીદાસ હતો ?

○

○

પાછી રોજનીશી આલી : ‘પોલિસ કમિશનર ! સુપરિટેન્ડન્ટ ! લાયબ્રેરીઅન’—કારકુન ઝપાટાબંધ કામળ ફેંક્યે જતો હતો.

પણ દરેક કામળમાં ધડકતું હૃદય હોય તેમ પોસ્ટ માસ્તર આજે એકી નજરે એ તરફ જોઇ રહ્યા છે ! કબર એટલે એક આનો ને પોસ્ટ કાર્ડ એટલે બે પૈસા એ દષ્ટિ આલી ગઇ છે. ટૂંક આફ્રિકાથી, કોઈ વિધવાના એકના એક છોકરાનો કામળ એટલે શું ? પોસ્ટ માસ્તર વધારે ને વધારે ઉડા ઉતરે છે.

મનુષ્ય પોતાની દષ્ટિ છોડી બીજાની દષ્ટિથી જુએ તો અરધું જમત જ્ઞાંત થઇ જાય.

○

○

તે સાંજે લક્ષ્મીદાસ ને પોસ્ટ માસ્તર ધીમે પગલે અલીની કબર તરફ જતા હતા. મરિયમનો કામળ સાથે જ હતો. કબર

પર કાગળ મુકી પોસ્ટ માસ્તર ને લક્ષ્મીદાસ પાછા વળ્યા.

‘લક્ષ્મીદાસ ! આજે સવારે તમે જ સૌથી વહેલા આવ્યા ક્યાં?’

‘હા.’

‘અને તમે કીધું અલી ડાસા...’

‘હા.’

‘પણ—ત્યારે...ત્યારે સમજાયું નહિ કે...’

‘શું?’

‘હા, દીક...કાંઈ નહિ.’ પોસ્ટ માસ્તરે ઉતાવળે વાત વાળી લીધી. પોસ્ટ ઓફિસનું આંગણું આવતાં પોસ્ટ માસ્તર લક્ષ્મીદાસથી જુદા પડી વિચાર કરતા અંદર ચાલ્યા ગયા. એમનું પિતા તરીકેનું હૃદય અલીને ન સમજવા માટે ડંખતું હતું, ને આજે હજી પોતાની દીકરીના સમાચાર ન હતા માટે પાછા સમાચારની ચિંતામાં તે રાત્રિ ગાળવાના હતા. આશ્ચર્ય, શંકા ને પશ્ચાત્તાપના ત્રિવિધ તાપથી તપતા એ પોતાના દીવાન-ખંડમાં બેઠા, ને પાસે કોલસાની સગડીમાંથી મધુર તાપ આવવા લાગ્યો.

ભેયાદાદા

રંગપુરના નાના સ્ટેશન પર ત્રણ માણસો અધિકારીના જેવી તોછડી ઢાળથી ઉભા હતા. દૂરથી આવેલા મામડિયાઓ, પરમામના ઉતારો અને પ્રથમ જ ગાડીમાં મુસાફરી કરવા આવેલી કેટલીક સ્ત્રીઓ, સૌમાં તરી નીકળે એવા આ ત્રણ વૃદ્ધો તરફ વારંવાર જોઈને કેંકે છાની વાતો કરી બેતાં હતાં.

‘પણ એ જગ્યાએ સાંધાવાળો કાણ છે ?’ પોતાની સાહેબસાધ ટોપી હાથમાં ફેરવતાં ફેરવતાં એક જુવાને પ્રશ્ન કર્યો. એની પ્રશ્ન કરવાની ઢાળથી એમ લાગતું હતું કે તે સૌમાં રહેલો હતો.

લાંબા સુકાઈ ગયેલા મોંવાળા એક પ્રૌઢ માણસે વિનયથી જવાબ આપ્યો:

‘સાહેબ ! ત્યાં પચીસ વર્ષથી એક જ માણસ રહે છે.’

‘પચીસ વર્ષ !’

ત્રીજો માણસ, જે ન કારકુન કે ન અધિકારી જેવો—
અચેની સ્થિતિનો લાગતો હતો તેણે મોં મથકાવી હા પાડી.

‘અને એ માણસ પાસેથી તમે નિયમિત કામની આજ્ઞા
પામે છો ?’ જુવાન અધિકારીએ પોતાની નેતરની સોટી
જમીન સાથે ભરાવીને વાંકી વાળતાંવાળતાં કહ્યું.

બંનેમાંથી કેઈએ જવાગ આપ્યો નહિ. અંતે પેસો કારકુન જેવો બોલ્યો, 'સાહેબ ! વૃદ્ધ માણસ છે. આજ પચીસ વર્ષે ક્યાં જમ ? આપણે જ નભાવ્યે છુટકો.'

જીવાન અધિકારીના હોઠ સખ્તાઈમાં જરા દબાયા. સોડીથી એક કાંકરો આધે ઉડાડી તે બોલ્યો, 'આપણે માણસ સાથે કામ નથી, કામ સાથે કામ છે. ક્યાં જમ એ જેવાનું એને રહ્યું; કેવું કામ કરે છે એટલું જ આપણે જેવાનું છે.'

કારકુનનો લાંબો અને નિસ્તેજ ચહેરો જરા વધારે નિસ્તેજ બન્યો. એનું હૃદય કંઈ નિખાલસ હતું. પંદર વર્ષનો હતો ત્યારથી તે કારકુન રહ્યો હતો. તેણે કાળાંધાળાં કરીને તો નહિ, પણ અનેક અધિકારીઓની નીચે અનેક સ્વભાવ રાખીને શિરસ્તેદારી મેળવી હતી. એટલે એનામાં પોતાનું તેજ કે પ્રભાવ તો ન હતાં, છતાં સારો સ્વભાવ હોવાથી સાઈ કરવા તરફ વલણ રહેતું. સાહેબના હોઠની સખ્તાઈ જેઈએ વધારે નરમાશથી બોલ્યો: 'લેયો બીનાથ ત્યાં પચીસ વર્ષથી નોકરી કરે છે.'

'એની ઉંમર કેટલી છે ?'

'હશે...આશરે સત્તાવન-અઠાવન.'

'ત્યારે એ કામને માટે નાલાયક છે !' સાહેબે ફેંસલો આપ્યો. સાહેબના મગજમાં અત્યારે અધિકારનું તોફાન ધવાયું છે એ ચતુર શિરસ્તેદાર સમજી ગયો અને તેથી બીજી વખત સમજાવાશે, એમ વિચારી શાંત રહ્યો.

એવું બન્યું હતું કે રંગપુરના રોશનથી આશરે બેએક માઇલ દૂર રેલવેની સડક જાહેર સડકને કાપીને જતી હતી એટલા માટે એ ક્રૉસિંગ આગળ રેલવે સત્તાવાળાઓએ એક ઓરડી બાંધી ત્યાં એક માણસ રાખ્યો હતો. બીનાથ લેયો,

આજે પચીસ વર્ષ થયાં, એના એ જડ જખરદસ્ત લાકડાને, ગાડી આવવાને વખતે આડું ઠસાવતો ને ગાડી જમ એટલે ઉંચું કરતો. પણ થોડા વખત પહેલાં એની સરતચુકથી એક અકસ્માત થતો રહી ગયો હતો. રંગપુરના સ્ટેશન પર ટ્રાફિક સુપરિન્ટેન્ડન્ટ, ટ્રાફિક ઇન્સ્પેક્ટર અને શિરસ્તેદાર આજે એ જ વાત કરી રહ્યા હતા.

એટલામાં સ્ટેશન પર ગાડી આવી ને સાહેબ પોતાના ડાબામાં ગોઠવાઈને બેઠા. બેસતાંબેસતાં પણ એના તુંદમિજાજી સ્વભાવને આનંદ આવતો. હોય એમ વારંવાર કારકુન સાથે એની એ વાત કરતા હતા: 'એ જગ્યાએ કાંઈ અનુભવી અથવા છેવટ ચપળ માણસ નીમવો પડશે.'

તેના છેલ્લા શબ્દો ગાડીની સીટીમાં ફુળી ગયા. બંને નીચલા અધિકારીઓએ સલામ કરી ને ગાડી રવાના થઈ ગઈ.

શિરસ્તેદાર વિનાયકરાવ હમેશાં ગામની એ સડકે બેઠાજી માઈલ દૂરવા જતો. એની રૂપાના હાથાવાળી લાકડી, જુનો જળવી રાખેલો રેશમી દુપટ્ટો, દક્ષિણી પાંખડી ને ચંપલ આ રસ્તા પર છેલાં દસ વર્ષ થયાં નિયમિત મુસાફરી કરતાં. બદીનાથની ઓરડીએ જઈ તે બે ધડી બેસે ને રાવસાહેબને આવેલા જોઈ લેયો પણ પોતાની નાનીશી વાડીમાંથી બહાર નીકળી ઠંડું પાણી ભરી પાસે મુકે. પછી બંને પરદેશીઓ સુખદુઃખની વાતો કરે ને એમ હમેશાં સાંજ વીતી જાય.

આજે પણ સાંજે વિનાયકરાવનાં મેંદ પગલાં એ તરફ વળતાં હતાં. ધીમે ધીમે એ લાં પહોંચ્યો ને લેવાને ન જોઈ, કંઈક આરામ પામી, પોતાના હમેશના ઓટલા પર બેઠો. થોડો વિચાર કર્યો તે લેવાની મુંઢર કૃતિ જોઈ રહ્યો હતો. લેવાએ

પોતાની ઓરડીની પાછળ વાડા જેવું કરી એમાં ગલ, ગલગોટા, કરેલુ, કેળ ને પોપૈયાં વાવ્યાં હતાં. એક કારેલીનો ને એક વાલોળનો એમ બે માંડવા પણ બનાવ્યા હતા. ઓરડીના બારણા પાસે થોડાક મરચીના રોપ, અજમેા, કોથમીર ને તુલસીના ક્યારા હતા, અને આગળના ભાગમાં બેચાર નાન નાનાં ઝાડવાં પર ધુલવેલની જુદીજુદી જાત ચડાવી માંડવા જેવું કરી લીધું હતું. એની ચારે તરફ થોડાક વાંસ ખોસી ખપાટો બાંધી લઈ જોત બનાવી હતી. ને નીચે જમીન પર ઘોળા ધુલ જેવી સ્વચ્છ ગાર કરી હતી. ભૈયાની એક બકરી આમ બંધાતી હતી. વિનાયકરાવ ભયાનું ઘર અને તેનું કલાવિધાન જોધ રહ્યો.

એટલામાં ભૈયાના ધરમાંથી એક બારતેર વર્ષની છોકરી બહાર નીકળી. વિનાયકરાવને જોધ એ એકદમ પાછી અંદર ગઇ ને ભૈયાને કહ્યું. ભૈયાદાદા! બહાર તો કોઈક બેઠું છે.

‘કોણ છે?’ કહી ભૈયો બહાર આવ્યો.

આજે આઠેક દિવસ થયાં તે જરાક અસ્વસ્થ હતો તેમજ વિનાયકરાવ પણ એકાદ અઠવાડિયું થયાં આ તરફ આવ્યા ન હતા, એટલે વિનાયકરાવ હશે એ ડોસાને યાદ રહ્યું નહિ. બહાર આવનાં જ તેણે વિનાયકરાવને જોયા.

‘ઓહો! પાની છોકરી! આ તો આપણા રાવસાહેબ છે. હંડા પાણી લાવો, ચલો.’ અને ભૈયો પોતાની હમેશની ઢગથી વિનાયકરાવ પાસે જઇ બેઠો. ગિલાડીનાં બે ત્રણ બચ્ચાં એના વૃદ્ધ શરીરને ધસાઇ ધસાઇને ફરવા લાગ્યાં.

વિનાયકરાવનું જિગર ચીરાઇ રહ્યું હતું. ભૈયાને આ જગ્યા પર કેટલો ખ્યાર છે એનો ખરો ખ્યાલ આજે જ તેને આવ્યો. આસપાસ ચોરની વાડ હોય, બાવળનું ઝાડ હોય કે બોરડીનો

હોય, પણ દરેક દરેક ઝાડને એ કલાવિધાનમાં પોતાનો ભાગ આપતું કરી લેયાએ બે થી ઠી જવાનું મન થાય. એવું સુંદર નાનીશી વાડી બનાવી હતી.

પણ આજે તો તેણે એક નવું દ્રશ્ય જોયું. લેયાએ વળી, વાડીવાળાની છોકરીને પુત્રી જેવા લાડથી બોલાવી. રાવને આ દ્રશ્ય નવીન લાગ્યું, કારણકે પાનીને આજે જ તેણે જોયું હતી.

‘આ છોકરી કોની લેયાદાદા ? આજે વિનાયકરાવ ‘લેયા’ એમ ન કહી શકેયો.

‘આ વાડીવાળાની છે. બિચારી આઠ દિવસ થયાં બકરી દોહી દે છે. ધીર એનું કલ્યાણ કરે !’

પાની ઠંડા પાણીનો ચળકતો કોટો લાવી હતી. નાની આઠ દસ વર્ષની છોકરીની આંખમાં કાળજી એવું સુરેખ આવી રહ્યું હતું કે વિનાયકરાવની દૃષ્ટિ ત્યાં ચોંટી ગઇ.

‘લેયાદાદા ! હવે હું જાઉં છું હો !’

‘ટીલાળીને દોહી ?’

ટીલાળી લેયાની બકરીનું નામ હતું. બોળા વૃદ્ધલેયાએ ટીલું જોઇને તેનું નામ ટીલાળી પાડ્યું હતું. એવાં નામ માણસનાં પડતાં હોય તો માણસ પણ કરતાં સારો લાગે ! તેમજ ‘શબ્દો યથાર્થાક્ષરઃ’ થાય.

‘હા લેયાદાદા.’

‘ઠીક જ. કાલે વહેલી આવજો હો !’

પાની માલી ગઇ. પણ થોડીવાર ન થઈ ત્યાં પાછી ફરીઃ ‘લેયાદાદા ! આર દિવસ પછી દીવાળી છે; તમારે લાપશી ભરડાવવી નથી ?’

૫૬ લેયો આનંદ પામ્યો, તે મીઠું હસી પડ્યો: 'મારે વળી કાપણી શી ?'

'એમ કે હોય લેયાદાદા ? સૌ જમશે જુઠશે ને તમે કાંધ નહિ કરો ?'

વિનાયકરાવે નિઃશ્વાસ મુક્યો.

'ઠીક લે, થોડાક ધઉ લેતી જા. પણ ખુબ જાડા ભરડતી નહિ હો !'

'ના દાદા ! હું તો હવે ઝીણા ભરડું છું.'

પાની ગઈ. કણજીની એ નાની છોકરી લેયાને આટલી મમતાથી ચાહી રહી હતી તે વિનાયકરાવે આજે જ જાણ્યું. એણે ધીમેથી કહ્યું, 'લેયાદાદા ! આ નોકરી તમે છોડી દો. હવે અવસ્થા થઈ કહેવાય.

'હવે મારે કેટલાંક વર્ષ કાઢવાં છે ?' લેયાએ જવાબ વાળ્યો; 'ખુબજુ તો પાંચ.'

'એટલે જ કહું છું કે હવે ભજન કરો !'

'આજ આટલી અવસ્થાએ કેને આશરે જાઉં ? છોકરો પક્ષેગમાં ગયો; છોકરાની વધુ ભાગી ગઈ. હવે એકનું એક પેટ છે તે ભગવાન દેહ હાંકે ત્યાં સુધી કામ કરવું ને ખાવું' બીનાથે જવાબ વાળ્યો. વિનાયકરાવનું અંતઃકરણ લેયાના જવાબથી વધારે ને વધારે નરમ બનતું હતું.

તે જવા ઉઠ્યો ત્યારે એને ચોક્કસ લાગ્યું. કે લેયાને એની વાડી પર મા કરતાં યે વધારે પ્રેમ હતો.

બીજે દિવસે ટ્રાફિક સુપરિન્ટેન્ડન્ટ બરાબર નિયમસર ક્રોક્સમાં હાજર થયા હતા ને સામે પોતાનું સ્થિર ઝુકાવીને વિનાયકરાવ ઉભો હતો.

‘કેમ રાવ ! તમે પેલા લેલા બદ્દીનાથની જગ્યાએ કેને ફરવો છો ? મેં જોયું કે એ ડાસો બધા વખત ઝાડવાં નીંદવામાં જ ગાળે છે !’ સાહેબે પોતાની અવલોકનશક્તિથી અબળબળી પમાડવાની શરૂઆત કરી ને વાવના જેવી તીણી આંખથી તે વિનાયકરાવ તરફ જોઈ રહ્યા.

રાવના મનમાં બાંજગડ ચાલતી હતી. એક વખત તેના ખીસામાંથી રાજનામાનો કાગળ થોડો બહાર પથ્થુ દેખાયો; પથ્થુ તરત જ એના હાથપમ ધ્રુજવા લાગ્યા ને તેણે સાહેબ તરફ ઝુકીને સલામ ભરી.

‘વિનાયકરાવ !’ ખિલાડી ઉદરને રમાડે તેમ સાહેબે રમત શરૂ કરી; ‘તમે શું ઠરાવ્યું ?’

વિનાયકરાવે વિચાર કર્યો ને અરધો જુસ્સામાં ને અરધો ગુસ્સામાં તે બોલ્યો, ‘એ નહિ અને !’

સાહેબે હોઠ કરડ્યા. ‘હે !’

હમેશની ગુલામી-નિર્ભરતા પોતાનું બળ જમાવવા લાગી. રાવના હોથકેશ છૂટી ગયા. પોતે ઉતાવળથી બુલ્લ કરી તે એ સમજી ગયો. ફેરવી તોળવાની કળામાં તે પાવરધો હોવાથી તરત બોલ્યો, ‘સાહેબ ! એ તો હું બીજા જ વિચારમાં હતો. લેલા બદ્દીનાથની જગ્યાએ કાળુને ગોઠવવો ઠીક પડશે !’

‘હા; અને લેલાને ચોવીશ કલાકની નોટીશ આપી દો !’

‘બહુ સાઈ !’ શિરસ્તેદાર નમીને સલામ ભરી બહાર ચાલ્યો ગયો.

તો પથ્થુ વિનાયકરાવે વૃદ્ધ લેલાને કેંક મદદ કરી. બીજે દિવસે લેલાને સાહેબની હજુરમાં લાવવા માટે તેણે એક ટપ્પો મોકલ્યો. ડાસો હાજર થયો. સાહેબ પોતાના ઓરડામાં અધિ-

કારીના રૂઆળથી એકલા જ અચ્છડ બેઠા હતા. હૈયાને જોતાં જ તે બોલ્યા, ‘તુમ્હારા નામ હૈયા બદીનાથ ?’

‘હાં સાબ !’

‘તુમ બડે બુદ્ધે હો ગયે. સરકારકી ખુબ નોકરી કીધી. અબ તો આરામ લીજીએ !’

‘હાં સાબ. ધોળાં નોકરીમાં જ આવ્યાં.’

‘અચ્છા.’

હૈયો તો એવી આશામાં હતો કે સાહેબ લાંબી નોકરી માટે કાંઈક ધનામ આપવાની ગોઠવણ કરતા હશે. એટલામાં સાહેબે કાગળમાંથી મોં ઉચું કરી તેના તરફ ફરી સમાચાર સંભળાવી દીધા. ‘અચ્છા; તુમ વિનાયકરાવકુ મિલો. તુમ્હારા હિસાબ કરને કે લીયે હુકમ દીયા ગયા હે ! અબ તુમ આરામ લીજીયે !’

વજ્રપાત થયો હોય તેમ લંચો મૂદ જોવા સાહેબ સામે ઉભો રહ્યો. પોતાની હઠમાં અકસ્માત થતાં બચી ગયેલો તે વાત તેને યાદ આવી. સાહેબ એટલા માટે પોતાને બરતરફ કરે છે એ છેવટે સમજાયું. તે ગળગળો બની ગયો. ‘સાહેબ ! આજ હવે...

સાહેબ બદીનાથ તરફ જોઈ રહ્યો. બદીનાથ એક ડમહું આગળ વધ્યો, ‘સાહેબ ! હવે ઘરડેઘડપણ શા માટે બવ બગાડો છો ? આજ હવે મને કેણું સંધરે ?’

‘ડોસા દીકરો છે ને ?’

‘હાં ના, પ્લેગ...’ બદીનાથ વધારે બોલી શક્યો નહિ, ‘મારું કુપડું ને ઝાડવાં એ જ છોકરાં છે. હવે મેચાર છેલ્લાં વર્ષ ત્યાં ગાળવા દો !’

‘ એ ફલિક સેન્ટિમેન્ટલિસ્ટ ! (મૂર્ખ રાતલ !) ’ સાહેબે ડાસાના શબ્દોને માનસશાસ્ત્રમાં જોખી જોયા !

‘ ઠીક ઠીક, એ વિષે વિચાર કરશું; જોશું, હમણાં જાઓ. ’

‘ પણ લેયો બ્રીનાથ તો વિનાયકરાવને મળ્યા વિના જ ધીમે પગલે પોતાને ઝુંપડે ગયો. જે જમીન સાથે પચીસ વર્ષ બાળકની જેમ તે રમ્યો હતો તે જમીનને હવે થોડા દિવસ માટે છોડતાં એનું વૃદ્ધ હૃદય ધ્રુજતું હતું.

બીજે દિવસે વિનાયકરાવ ફરવા ગયો. બ્રીનાથની નોકરીનો એ છેલ્લો દિવસ હતો. લેયો ઓટલા પર જ વિનાયકરાવની રાહ જોતો હતો.

‘ કાં ? કહી દોષલ કા ? ’ એણે વિનાયકરાવને આવૃતાથી પૂછ્યું.

‘ નાહિ, તુમાશ્સ જવે લાગેલ. દુસરા મનુષ્યાંની નેમણુક આલી. ’

બ્રીનાથ મળગળો મઘ ગયો, પણ હિંમતમાં આવીને જોલ્યો, ‘ કાલે સંવારે ? ’

‘ હા. ’

અને વિનાયકરાવ તરત જ લેયાના પગમાં પડ્યો !

‘ અરે, અરે ! રાવસાહેબ ! આ શું ? ’

‘ લેયાદાદા ! અહીંથી પરજાયાં કાલે મારે ઘેર આવજો. મને તમારા છોકરા જેવો માની ત્યાં રહેજો. ’

‘ અરે રાવસાહેબ ! ’ લેયો ફિક્કું હસ્યો, ‘ એ તમારી ઉદારતા છે; પણ કું તો આટલામાં જ આ જમીન પાસે રહીશ. ’

વિનાયકરાવે ધાર્યું કે બીજે દિવસે લેયાદાદાને જરાબર સમજાવીશું. બંને ઉભા ત્યારે લેયો આંખમાં આંશુ સહિત

વિનાયકરાવને બેટી પડ્યો. બીલાડીનાં બે ત્રણ બચ્ચાં તો એના વૃદ્ધ શરીર પાસે અટવાતાં જ હતાં.

‘રાવસાહેબ ! આ તમને સોંપું છું હોં’ વૃદ્ધ એટલું જ બોલી શક્યો ને બંને છુટા પડ્યા.

બીજે દિવસે સવારમાં દિવસ ન જાગે ત્યાં તો વિનાયકરાવ આવ્યો હતો. પાની પણ બકરી દોહી લેવા હાજર થઇ હતી. વિનાયકરાવ ઓટલાપર બેઠો, કારણકે ભેયો હજી બહાર આવ્યો ન હતો. અંતે થાકીને પાનીએ બારણું ખખડાવ્યું. પણ બારણું તો ખુલ્લું જ હતું.

‘ભૈયાદાદા ! એ ભૈયાદાદા !’ કણબીની છોકરીનો માથાળુ સ્વર એકાંત સીમમાં સ્પષ્ટ અસર કરતો રણકી રહ્યો.

‘ભૈયાદાદા ! ચાલો ચાલો, ટીલડી દોઉં છું.’

પણ ભૈયાદાદાએ જવાબ આપ્યો નહિ.

પાની વધારે મોટે સાદે બોલી, ‘અને આ તમારી દીવાળીની લાપસો દાદા !’

હવે વિનાયકરાવ ઉઠીને ત્યાં આવ્યો. ઝુંપડામાં અડગ ને અક્કડ વૃદ્ધ ભૈયાદાદા ઓઢીને નીરાંતે ઉંઘતા હતા. એના શરીરને ધસીને બીલાડીનાં બચ્ચાં બેલી રહ્યાં હતાં ને બકરીનાં બચ્ચાં છેક એની પથારી પાસે બેસી કરુણ સ્વરથી બેં બેં કરતાં હતાં. . . .

વિનાયકરાવની આંખમાં આંસુ આવ્યાં ને તે અંદર ગયો.

પાની દાદાના શરીરને દલાવી હસતી હતી. અબધડી ભૈયાદાદા ‘ઉભી રહેજો પકડું’ કહેતા ઉઠશે એવા વિનોદની આશાથી છોકરી આનંદમાં હસતી હતી. વિનાયકે પાસે જઈ શરીર દલાવ્યું ને મોટેથી ખૂબ પાઠી, ‘ભૈયાદાદા !’

ઝુંપડીમાંથી કોઇ ન કાઢે માટે ભયાદાદા અડગ સુતા રહ્યા.
વિનાયકરાવનો સાદ ફાટી ગયો ને તેની આંખમાંથી આંસુ
ખરવા લાગ્યાં. તે પાની તરફ ફરીને બોલ્યો.

‘ પાની ! બેટા ! ભયાદાદા બોલશે નહિ. ’

અને માની શકાય કે ન માની શકાય, પણ એ નાની
છોકરીએ ભયાદાદાના સરીર પાસે જે રુદન કર્યું છે તે હજી
ન્યારે સાંભરે છે ત્યારે મારા જીવનમાં વીજળીના આંચકા જેવા
આંચકા વાગે છે. અનંત સમય ને અગાધ આકાશબેદી એ સ્વર
ફરી ફરી અથડાયા કરશે.

*

○

*

ભયાદાદાની વાડીમાં હવે ક્યારેય એવી સ્વચ્છતા રહેતી
નથી. હોલા બેસતા, ચઢતીઓ બોલતી ને કોયલ વાડ ને
વેલ્લાની અંદર ચાલી જતી એવી સૃષ્ટિ હવે ત્યાં નથી...
વીસમી સદી કાવ્યમય જીવનને-શું કરે ? સંસ્થા
વ્યક્તિના ખાનગી બાબ જીવનને શું કરે ? મંત્રવાદ નિયમિત
જડત્વને બદલે રસમય ચૈતન્યને શું કરે ? આ મંત્રવાદમાં એક
વખત જગત પણ મંત્ર જેવું જ બની રહેશે.

હૃદયદર્શન

પન્નાલાલ દિવાન એક ખુરશીમાં બેઠાબેઠા સીગારના ધુમાડા કાઢતા હતા ને ધડીધડીમાં દાદરા તરફ દષ્ટિ ફેરવતા હતા. વૃદ્ધ છતાં જુવાન જેવા જણાતા લઠ શરીરમાં પણ સમય પોતાના પ્રહાર લગાવી ચુક્યો હતો; ને તેથી દિવાનજીની ચક્રોર આંખમાં વૃદ્ધાવસ્થાની સિયિલતા આવી ગઇ હતી. ચહેરા પર એકબે કરચલીથી તેની સપ્તાષ્ટમાં નરમાશની છાપ આવી હતી. દિવાનજી સીગાર પુરી કરી, છેલ્લી પુંક લઇ સીગારનો કકડો ખારી બહાર ફેંકવા ઊઠ્યા. તેટલામાં જ દાદરા પર કોઇકના આવવાનો અવાજ થયો.

નૂપુરના ઝંકાર પાછળ તરત જ રૂપાની ધંટડી જેવો મધુર સ્વરૂપ આપ્યો, 'મામા ! તમે બોલાવો છો ?'

'હા હા, બેટા લક્ષ્મી ! આવ.''

પંદરસત્તર વર્ષની ઠસ્સાદાર યુવતીએ ઓરડામાં પ્રવેશ કર્યો. તેના ચહેરામાં લક્ષ્મી જેટલી જ ચંચળતા હતી; ને વિલાસપ્રિય સ્વભાવની નિશાની તરીકે, તેની મસ્તીખોર આંખમાં જરાક વધારેપડતું પાણી હતું.

દિવાનજી ખુરશી પર બેઠા, ને સામેના કોચ પર તે બેઠી.

'લક્ષ્મી ! તને એક વાત કરવી છે. તું શિક્ષિત છે એટલે જીવનની ઝંબીરતા સમજી શકે છે. તે હવે શા વિચાર કર્યો છે ?'

‘ શાનો મામા ? ’

‘ સાંભળ; લલિતમોહન ઉપર તારૂં ધ્યાન ચોંટે છે ? ’

લક્ષ્મી સરમાઇને નીચું જોઇ ગઇ; અંચુઠાથી ભોંચ ખોતરવા ઘાગી; તેના ચહેરા પર આછી સુરખી ફરી વળી.

‘ જો ખેટા ! સરમાવાનો વખત નથી. સાંભળા લે. તારૂં ચિત્ત કનૈયાલાલમાં ચોંટ્યું છે; પણ કનૈયાલાલ મૂર્ખ ને હડાલ છે. તેને મેં દૂરનો સંબંધી બણી ખાનગી કારભારી રાખ્યો છે એટલું જ; બાકી તેનામાં વિદ્વાસી સ્વભાવ સિવાય બીજો શું નથી. ’

લક્ષ્મી સાંભળી રહી. દિવાનજી આગળ વખ્યા. ‘ જો; બની શકે તો લલિતમોહન તરફ મન વાળજો. એ મારો ભત્રીજો છે. બસ હવે જ. આજથી પંદરમે દિવસે જવાબ આપીશ ના ? ’

લક્ષ્મીએ ઉચું જોયું. તે સરમને હઠાવીને બોલી, ‘ ને લલિતમોહન પર ચિત્ત ન ચોંટે તો ? ’

‘ તો તને વિશ્વમાં પચાસ હજાર આપવાના લખ્યા છે તે રહ છે. ’ દિવાનજીએ જરા કડકે જવાબ વાળ્યો.

લક્ષ્મી કાંઇ પણ બોલ્યા વિના ઘેર ગઇ. ત્યાં કનૈયો તેની રાહ જોતો હતો. ઉવટની ફૂંચનની બાબરી, મોહક ચહેરા ને ખુશનુમા સ્વભાવ. આંખે જીતવાની ધણી કળા કનૈયામાં હતી, તે જરાક નીચો નમી, લળીલળાને સલામ કરી બોલ્યો:

‘ પધારો ! પધારો ! આપને ક્યાંથી ધ્યાન હોય કે આ કનૈયો રાહ જુએ છે ! ’

ધણા દિવસના પરિચયથી કનૈયાલાલ આટલી છુટ લેતો. વળી શેઠ પનાલાલનો તે ખાનગી કારભારી હોવાથી, ને લક્ષ્મી શેઠની આશિષા જેવી હોવાથી, આટલી છુટમાં લક્ષ્મી ભાગ્યે જ વાંધો ઉઠાવતી. તેનું મન આવાઆવા રમુજભર્યા પ્રસંગમાંથી કનૈયા

પર ઈચ્છું હતું. આ નાટક આટલી સ્થિતિએ પહોંચ્યું ત્યાં રંગભૂમિ પર એક નવીન આવનારે પ્રવેશ કર્યો.

‘ઓહો! કનૈયાલાલના હૃદયમાં તો સીસું રેડાયું’ પણ મોઢેથી ખુબ ભાવ દર્શાવતો બોલ્યો, ‘લલિતમોહન ! તું ક્યારે આવ્યો ?’
‘કાલે જ રાત્રે.’

લલિતમોહન દિલ્હીમાં રહેતો હતો. તે અવારનવાર કાકાને ત્યાં આવતો. જાહેરકામમાં ભાગ લેતો તેથી આખું દિલ્હી તેને ઓળખતું, તેની ડોક્ટર તરીકેની ધીકતી કમાણી વધતી જતી હતી.

પંદર દિવસ તો આંખના પત્રકારા જેમ વધી ગયા. પંદર દિવસમાં લક્ષ્મી લલિતમોહનના પરિચયમાં પણ આવી. તેનો સ્વભાવ એવો ગંભીર હતો કે લક્ષ્મી એ વાતાવરણમાં મુંઝાણ જતી. કનૈયાના લહેકાભર્યા અવાજને સાંભળે ત્યારે જ આ ભારેખમ નરી સરસતામાં રસ રેડાય. લલિતમોહનની દરેક વાતમાં લક્ષ્મી આનંદ પામતી, એની ભાવના ગ્રહણ કરવા તણપતી, પણ એના ભારેખમ વાતાવરણમાંથી છુટકારાનો દમ ખેંચવા એકવાર કનૈયા તરફ ફરતી.

પણ એક વખત કનૈયાલાલે પોતાનો ખરો સ્વભાવ દર્શાવ્યો ને ત્યારપછી લક્ષ્મી લલિતમોહન તરફ વધારે ને વધારે ખેંચાવા લાગી.

ઘાડાં વાદળાંથી આકાશ છવાયું હતું ને વરસાદ ધડી બે ધડીમાં ટુટી પડશે એવી આશા હતી. લલિતમોહન, એની મા, કલ્યાણ નાયક ને લક્ષ્મી સૌ સગડી પાસે ગરખાં મારતાં બેઠાં હતાં. કનૈયાલાલ થોડે દૂર એક ઝુલતી ખુરશીમાં પડ્યો પડ્યો હોંચકા ખાતો હતો. તે વખતે અરધા ગાંઠા જેવા એક ગરીબ માણસે આવી તેને પ્રશ્ન કર્યો:

‘ શેઠ પત્રાલાલના કામદાર તમે ? ’

‘ કેમ ? ’

‘ આ ચિટ્ટી છે. ’

કનૈયા ચિટ્ટી લઈ કસાણે મોંએ મનમાં બોલ્યો, ‘ વેઠ ! ’

લક્ષ્મી આ ફારસ જોતી હતી તે હસતાંહસતાં બોલી, ‘ શું છે કામદાર સાહેબ ? ’

કનૈયાલાલે એકદમ ઉત્તર વાળ્યો, ‘ આ તો કામદાર-સાહેબની ચિટ્ટી છે. ’ અને એટલું બોલી લલિતમોહન તરફ હાથ કરીને તેની આગળ ચિટ્ટી ફેંકી.

લલિતમોહને ચિટ્ટી વાંચી કનૈયા તરફ જોયું. ‘ કનૈયાલાલ, તારી મસ્કરી ક્યારેક તો ગરીબને શાપ રૂપ બને છે ! ’

પેલો માણસ આજીજી કરીને બોલ્યો, ‘ માબાપ ! મારો એકનો એક છોકરો મોટો છે. જો આ વરસાદ પડશે તો એ મરી જશે. જલદી ચાલો. ’

‘ હા હા, સાચી વાત છે બિચારાની, લલિતમોહન ! એની મસ્કરી કર મા. જા એની સાથે. ’

લલિતમોહને તિરસ્કારથી કનૈયાલાલ સામે જોયું. તે ગંભીર થઈને બોલ્યો, ‘ કનૈયાલાલ ! જો આ માણસનું ઘર એકદમ બદલાવવાની જરૂર છે. એના ઘરમાં મંદવાડ છે. શેઠે લખ્યું છે કે આપણા નવા ડેલામાં, એના ઘરની પાસેમાં પાસેના ઝોરડો —સામાન બચો હોય તો તે ફેરવીને પણ—ખાલી કરો. માટે તું જા, જોખમનું કામ છે. ’

કનૈયાલાલ જવાબમાં માત્ર હસ્યો. ‘ વાહ વાહ ! આ ગરીબ માણસને દીક હઠાં બધાવે છે ! જોયું બાઈ ? ફુનિયા આમ જ ચાલે છે કે ? પોતે કામદાર છતાં જવું નથી માટે

મારા જેવા અળખ્યા માણસને ઠેભે ચડાવે છે ! હું કામદાર હોઉં તો આટલી વાર લાગે ખરી ?'

લલિતમોહનનો પિત્તો ઉછળ્યો. કનૈયાલાલ મશ્કરી કરી રહ્યો હતો ને પેલા ગરીબનો જીવ જતો હતો. તે ઉભો થયો.
'કનૈયાલાલ ! તારે જવું છે કે નહિ ?'

'ના કામદાર સાહેબ !'

પેલા ગરીબ માણસે ફરી આજીજી કરી, 'બાપ ! તમારામાં કોણ કામદાર છે તે મને ખબર નથી. મારા જેવા અળખ્યા માણસને ઠેભે ચડાવી હસવાનો વખત નથી. વરસાદ આવ્યા પહેલાં ઘેર ફેરવી શકું તો છોકરો બચી જાય. બેજવાળા ઘરમાં માફ છોકરું જરૂર નીમોનિયામાં ઝડપાઇ જશે.'

'હા બાપુ હા' કનૈયાલાલે દાવકે મોંએ જવાબ વાળ્યો;
'જો આ કામદાર આવે છે, હો !'

લલિતમોહન એક પણ શબ્દ બોલ્યા વિના ચાલતો થયો. તે બહાર નીકળ્યો ન નીકળ્યો ત્યાં વરસાદ તુટી પડ્યો. રાતના ઘાડા અંધકારને વીંધીને આવતો કનૈયાલાલનો હસવાનો અવાજ તેણે સાંભળ્યો.

બીજો દિવસે લક્ષ્મીને ખબર પડી કે પેલા માણસનો છોકરો બેજમાં બે કલાક વધારે રહેવાથી મૃત્યુ પામ્યો છે. લક્ષ્મી ગંભીર બની ગઈ. તેણે કનૈયાને તેના ખરા સ્વરૂપમાં જોયો. કનૈયાને મન જીવન પણ ભુગારની રમત હતી. તે આજે ગંભીર બની લલિતમોહન પાસે ઉભી હતી.

લલિતમોહને તેના તરફ જોયું. 'લક્ષ્મી' તું આજ કેમ જાત છે ?'

લક્ષ્મીના હૃદયમાં તોફાન મચ્યું હતું, આજે છેલ્લો દિવસ

હતો. કનૈયાલાલ સવારમાં મળ્યો ત્યારે વિલાસની સમક્ષાત્ મૂર્તિ સમો તે લક્ષ્મીનું મન ડગાવી ગયો હતો. નાનુક બાંધી, મોઢક ચહેરા ને પાન ચાવેલા લાલ હોઠમાં રહેલો અકથ્ય રસપ્રવાહ; કપાળમાં ઝીણી ટીલી, છેલ્લી ફેશનના વાળ ને આંખમાં જાડુ છ ભભક. કનૈયાને કેમ હોડાય ? આ તરફ લલિત મોહનના સાદા વેષ નીચે ઓપતો સુંદર આત્મા, પન્નાલાલનો વારસ, ખરો ગૃહસ્થ ને લક્ષ્મીને ગમે તેવા નિર્મળ સ્વભાવ.

આ બંનેની પસંદગી વચ્ચે તુમુલ્ય યુદ્ધ જમ્યું. અંતે લલિતમોહન તરફ જ મન ખેંચાયું. પણ લલિતમોહન સાદો હંડો પુરૂષ હતો; મસ્ત રસિક નહિ.

‘લક્ષ્મી ?... કેમ શાંત છે ?’

લક્ષ્મીએ અકથ્ય ભાવ ફર્સાવતાં તલવારની ધાર જેવાં નેણ ફેરવ્યાં.

હંડો લલિતમોહન શાંતિથી એક ડગલું આગળ વધ્યો, લક્ષ્મીનો હાથ પકડ્યો. લક્ષ્મી કાંધ બોલી નહિ.

‘લક્ષ્મી ! દીવાનજીએ શું કહ્યું છે ?’

‘શું કહે ? કાંધ નહિ.’

ને તે મસ્તી કરી દોડી ગઇ.

કનૈયાલાલ નિરાશ થયો. લક્ષ્મી સામી મળી ત્યારે તેણે એકવાર તેને રોકવા યત્ન કર્યો. પણ એના રોષમાં જ એ ચાલી ગઇ. અંતે તો લક્ષ્મી અને લલિતમોહનનાં લગ્ન પણ થયાં.

થોડા દિવસ પછી લલિતમોહનને અચાનક જવાનું થયું. એક દેશી રાજા કારમીરની સફર મારવા જતા હતા. લલિતમોહન લક્ષ્મીને પાછળ રાખી હાથમાં એકો જ તેની સાથે ગયો. ન જાય તો જાડુ જ સાઈ લખિય બોધ બેસી તેમ હતું.

લક્ષ્મી પાછળ રહી. પણ હજી કનૈયાલાલ એના મનમાંથી તદ્દન ખસ્યો ન હતો.

લલિતમોહન કાશ્મીર ગયો. ત્યાંથી લક્ષ્મી સાથે પત્રવ્યવહાર ચાલતો હતો.

એટલામાં એક દિવસ અચાનક લલિતમોહનના મૃત્યુના સમાચાર આવ્યા. પાછા ફરતાં ટ્રેઇનમાં અકસ્માત થયો હતો ને તેનાં મૃત્યુ પામેલાંની નામાવલિમાં લલિતમોહનનું નામ પણ હતું. શેઠ પન્નાલાલને ત્યાં પણ એક સંતાનપ્રાપ્તિ થઇ હતી ને આ રીતે લલિતમોહનનો વારસાનો હક્ક પણ ગયો હતો.

એક વખત શ્રાવણ માસની બચંકર અંધારી રાત્રે વર-સાદના છાંટા પડવાની શરૂઆત થઇ હતી. લક્ષ્મી એકલી પોતાના ખંડમાં બેસી વિચાર કરી રહી હતી, કનૈયાલાલનો સંસર્ગ લલિત-મોહનના મૃત્યુ પછી વધી ગયો હતો. લલિતમોહનના મૃત્યુથી પોતે નિરંકુશ હતી ને કનૈયાલાલ વધારે ને વધારે રસિક બનતો જતો હતો. આજે સવારે જ તે આવ્યો હતો; ખુબ છુટથી વાતચીત થઇ હતી.

‘કેમ લક્ષ્મી ? પછી શો વિચાર કર્યો ?’ કનૈયાલાલે સીંગાર પુકતાં આ સવાલ સવારે પૂછ્યો હતો.

લક્ષ્મી નીચું જોઇ ગઇ ને કહેવાનું બધું આંખથી કહી દીધું.

કનૈયાલાલના રસઝરતા શબ્દો આવ્યા, ‘લક્ષ્મી ! થોડો વખત થોભી જઇ, આપણે હમેશને માટે જોડાઇ જવું એ જ ઠીક છે.

લક્ષ્મીએ હકારમાં માથું નમાવ્યું ‘ભલે, પણ હાલ તો તમે આવવાનું પણ બંધ રાખો.’

‘એટલે પછી હું તને એક દિવસ નવીન લાગું, નહિ ?’

‘ના, શોકને પણ બોલવાનું બંધ થાય. પણ મને એમ

લાગ્યા જ કરે છે, કનૈયાલાલ, કે લલિતમોહન જીવતા છે !’

‘ અને તાર આવ્યો, છાપામાં નામ વાંચ્યું એ બધું જ ખોટું ?’

‘ જીવતા હોય એ અસંભવિત છે. ’

આમ સવારે બંનેએ કબુલાત કરી હતી, ને હવે અત્યારે લક્ષ્મી વિચાર કરતી હતી. એટલામાં તેના બારણા પર બે ટકોરા પડ્યા. સ્ટવ પર ચાનું પાણી એમ ને એમ રહેવા દઈ લક્ષ્મી બારણા તરફ ફરી, ‘ કોણ ?’

‘ હું !’ બહારથી સ્વર આવ્યો.

લક્ષ્મી ઉઠી પાણીમાં ચા નાખવા કપાટ તરફ ગઈ ને જતાંજતાં મોટેથી જવાબ વાળ્યો. ‘ કોણ કહ્યાણુ ? આવ; બારણું ખુલ્લું જ છે. ’

લક્ષ્મીએ જાણ્યું કે કહ્યાણુ નાયક હશે. તે તો પોતાના ચાના કામમાં મશગુલ હતી. એટલામાં આવનારનો પડછાયો તેની ખુરશી સામે આવી પડ્યો.

લક્ષ્મીએ એકદમ ડોકું ફેરવ્યું ને તેણે જે દ્રશ્ય જોયું તેથી તે સડક ચર્મ ગઈ; એનાથી મોટેથી ચીસ નંખાઈ ગઈ: ‘ તું કોણ ?’

‘ હું ? તું મને નથી ઓળખતી શું ?’ આવનારે ધીમેથી જવાબ વાળ્યો. એના સ્પષ્ટશબ્દમાં કર્ણપુરસ વહેતો હતો: ‘ હું લલિતમોહન !’

‘ હું !’ લક્ષ્મી એકદમ લડકી; ‘ લલિતમોહન કે ભૂત ! ફરસબંધી પર લાકડી ધસાવાનો કર્કશ અવાજ થયો ને લલિતમોહન આગળ વધ્યો.

લક્ષ્મીનું ધ્યાન તરત તે તરફ ગયું. લલિતમોહન લાકડીની

ઘોડીની મદદથી ચાલતો હતો. તે એકદમ બોલી ઉઠી, ' તું લલિતમોહન નથી; ના, તું લલિતમોહન નથી. '

લલિતમોહનના ચહેરા પર વિષાદની ઘેરી છાયા આવી. તેના કદરૂપા બનેલા ચહેરામાં, જાણે અગધરી બહાર નીકળી પડશે તેવી મોટી, માંસના લોચા જેવી ખોટી આંખ ફરકતી હતી. એક કુંડો હાથ તદ્દન નિરાધાર જેવો લટકતો હતો. તે અતિ ગંભીર કર્ણ સ્વરે બોલ્યો, 'લક્ષ્મી ! તું મને નથી ઓળખતી ? હું લલિતમોહન છું. રેલ્વેના અકસ્માતની ગંભીર ઇજાથી મારી આ દશા થઇ છે. '

લક્ષ્મીએ જાણે આ ખમાતું ન હોય તેમ મોં આડા હાથ દઈ દીધા. તે ક્રુજતે સાહે બોલી, ' ઓ ! તમે બલે લલિત-મોહન હો, પણ મારાથી આ જોવાતું નથી ! અરે પેલી તમારી આંખ ! પણ તમે તો.... '

' મરી ગયો છું એમ તેં સાંભળ્યું હતું ને ? '

' હા, '

' એ ખોટું; હું જીવતો છું ! '

લક્ષ્મી ધરતી પર તેનાં ચરણ આગળ ઢળી પડી. 'લલિત-મોહન, એક દયા કરો. મહેરબાની કરી હતા તેવાજ રહો, પ્રગટ ન થાઓ. '

લલિતમોહનનો ચહેરો ગ્લાનિથી જવાઇ ગયો. પણ તરત જ તેની આંખમાં સાધુતાનું તેજ ઝળક્યું. તે ધીમેથી ભાવપૂર્ણ સ્વરે બોલ્યો, ' અપ્રગટ રહું એમ તું કહે છે ? '

' હા. '

લાકડીનો એક કંઈક ધસારો થયો ને લક્ષ્મી હજી ઉઠે તે પહેલાં તો લલિતમોહન છેક બારણે પહોંચી ગયો હતો. તેણે

ગંભીર સ્વરે કહ્યું 'લક્ષ્મી ! તને વચન આપું છું કે હું અગ્રગટ રહીશ. તું સુખી થા. પણ યાદ રાખજો કે જીવનની દરેક સ્થિતિમાં કાંઈક ખરું, સૈદ્ધર્થ હુપાઈ રહે છે. જીવનની પ્રત્યેક અવસ્થા પવિત્ર છે.'

લલિતમોહન ધીમે પગલે ડૉ. કૃષ્ણમોહનને ત્યાં ગયો. તેને અકસ્માતમાંથી ઉઠારી સારવાર કરનાર એ માણસ હતો.

ડૉક્ટરને ત્યાં આજ દિવસ સુધી તે જાનો રહ્યો હતો ને આજે પોતાને ઘેર જવાની બહુબહુ કરગરીને રજા મેળવી હતી; કારણકે કૃષ્ણમોહન હજી તેને શ્રમ લેવા દેવામાં રાજી ન હતો. લલિતમોહને ગુસ્સો રહીને લક્ષ્મીને મળવા વિચાર કર્યો. આજે એ ઇચ્છા પુરી થઈ. તે ધીમા ગ્લાનિભર્યા પગલે પાછો ડૉક્ટરને ત્યાં જવા ઉપડ્યો.

લલિતમોહને ધીમેથી બારણામાં પ્રવેશ કર્યો. સૌમ્ય સ્વ-ભાવની મૂર્તિ હોય તેવી કૃષ્ણમોહનની પાતી બારણામાં ઉભી હતી. એનું નામ પણ લક્ષ્મી હતું. પણ નામજ એક, હૃદય ફેર.

'લલિતમોહન ! બાપ ! જઈ આવ્યા ?' લક્ષ્મીનો મધુર અવાજ લલિતામોહનનું હૃદય ભેદી રહ્યો.

'હા, લક્ષ્મી ! ઓ લક્ષ્મી !' લલિતમોહન તેના પગ પાસે ઢળી પડ્યો : 'મારી માતા બનીને તું મને પાળ; આજે મારી માતા બોળામાં બેસું છું એવી શાંતિ મને ફરી મળી !'

'શું થયું લલિતમોહન ? જઈ આવ્યા કે નહિ ?'

લલિતમોહનની આંખમાંથી આંસુ ખર્ચાં.

'મા ! તું મારી શાંતિ ફરી ડગાવે છે. એ વાત મુકી દે તો ! એ વાત જવા દે.'

લક્ષ્મી સમજી ગઈ; તે બોલ્યા ચાલ્યા વિના લલિતમોહનની

પાસે બેસી ગઇ.

‘લલિતમોહન!’

‘મા!’

‘એક વાત સાંભરે છે. મારો ભાઇ તારા જેવી જ અવસ્થામાં હતો, એની ખોડથી એ ગમગીન રહેતો. મારી મા પાસે જ્યારે તે ધુસ્કેધુસ્કે રેતો ત્યારે માતા તેને માથે હાથ ફેરવતી કહેતી, ‘બેટા! સ્નેહ દોષને પી જાય છે. દોષ ન પીવાય તો સ્નેહ ન થાય. જ્યારે સૌ ધિક્કારે ત્યારે આ ખોળામાં એટલું જ વહાલ ભર્યું હશે.’

‘હું ભાઇને ખીજવતી. ભાઇ તો બિચારો ગમે; પણ આજે એ પ્રસંગ મને વીંધી રહ્યો છે. લલિતમોહન! મારા ભાઇ! એ સમય પાછો આજે ઇશ્વરે આપી પેલા દોષનું નિવારણ કરવાની મને તક દીધી!’

વેરાઇ જતાં વાઙ્મયમાંથી આછી રોશની પ્રગટી રહી. તેના ઉગ્મસમા લલિતમોહન અને લક્ષ્મીની આંખો મળી; એકમાં આભાર, કરુણા ને આશ્ચર્ય હતાં; બીજામાં માતા જેવો નીતયો સ્નેહ;—સ્રીત્વની પૂર્ણાકૃતિ!

પ્યારા ચિત્રકાર! આ ચિત્ર દોરી દે.

મિલ્લીપત્ર

૧ જુમો ભિસ્તી

આ સુંદરપુરના એ ખુશામાં ઝુંપડાં જેવાં માત્ર ત્રણ મકાનો પોતાના દેખાવથી આવતાંજતાંનું લક્ષ્ય ખેંચી રહેતાં. જુની ખોખડખજ આમલી ત્રણે મકાનોને ઢાંકતી, ચારે તરફ ગટરની દુર્ગંધ છુટતી અને ધૂળના ઝોટા ઉડતા. પતરાનાં, પાટિયાનાં અને ગુણિયાનાં, એમ અનેકરંગી થીંગડાં મારેલી ખડકી ખુલ્લી રહેતી. અંદર એક ફાટેલતુટેલ સાદડી પર જુમો ભિસ્તી પોતાનો હોકો ગમડાવતો બેઠો હોય. જુમાએ સોનારૂપાનાં વાસણથી માંડીને ઠીકરાની પુટેલી હાંડલી સુધી બધા તડકાજાંયા જેઠા લીધા હતા. જન્મ્યો ત્યારે શ્રીમંત માઆપને ત્યાં એક હાથમાંથી બીજા હાથમાં ફર્યા કરતો. હજી એને સાંભરતું હશે કે પોતે દશ વર્ષનો થયો ત્યારે હાથીપર બેસીને પરણવા નીકળેલો. એ વખતે તેણે એક પાડો શોખની ખાતર પાળેલો. આજ અનેક રંગો જેવા પછી એ બંને જણા—વેણુ અને જુમો સાથે રહેતા. વેણુ નામ વિચિત્ર હતું. પણ જ્યારે પૈસાની ઊળ આંગણે રેલાતી ત્યારે જુમાને અનેક મિત્રો હતા; તેમાંથી કેાઈક સાહિત્યરસિક હિંદુ મિત્ર પાડાને આહું કુમળું—વેણુ જેવું નામ આપી દીધેલું પછી તો એ ચાલ્યું. જુમો લક્ષાધિપતિ હતો; ભિખારી બની ગયો. વળી ચડ્યો,

પાછો પડ્યો; અને આજે છેવટ આ ત્રણ તુટેલાં ઝુંપડાંમાં એનો બધો સામાન સચવાઈ રહેતો. એકમાં વેણુ બંધાતો; વચ્ચે બારણું હતું તેમાંથી શેઠ ને નોકર આખો દિવસ એકબીજા સામે જોઈને બેસી રહેતા; અને ત્રીજા ઝુંપડામાં ધાસ ભરાતું. અનેક મિત્રો આવ્યા, ગયા; મળ્યા અને ટળ્યા. માત્ર જુમે અને વેણુ બાળપણથી આજ સુધી અખંડ રહ્યા હતા.

આજે હવે વેણુની પીઠ ઉપર મોટીમોટી મસક ભરીને જુમે સવારના પાંચ વાગ્યામાં નીકળતો. વેણુની ઘંટડી ધીમે વાગતી હોય, ને પાછળ જુમે એકાદ ગઝલ કે ગીત લલકારતો ચાલ્યો જતો હોય. બારણેબારણે પાણી ભરી દીધા પછી શેઠ ને નોકર બંને પાછા વળતા. જુમાએ એક પૈસાનાં ગાનર, કે બહુ તો ટમેટાં કે બાજી પોતાના શાક માટે અને બચ ભરીને ગદબ—જેને વેણુ પાછળથી ખાતો આવતો હોય—પાડા માટે લીધાં હોય. બસ, હમેશની આ ખરીદી. આ જીવન ને આટલું કામ. એથી વધુ ક્યારેય કરવું નહિ, કોઈ વધુ કામ આપે તો લેવું નહિ, ને ધરાક હોય તેમાંથી ઘટે તો બીજાને ધરાક થવા કહેવું નહિ. બપોરથી માંડીને છેક સાંજ સુધી જુમે હોકા ગગડાવ્યા કરતો, અને તેના સંગીતમાં લીન થયો હોય તેમ, પેલો પાડો પણ માખીને ઉડાડવા કાન ફફડાવતો. આંખ મીંચીને ઉઘતો હોય કે જાગતો સુતો હોય. શેઠ ને નોકર બપોરથી સાંજ સુધી સામસામે એકબીજાને નિહાળ્યા કરતા!

છેક સાંજે બંને મિત્રો ફરવા નીકળતા અને નદીના કાંઠા સુધી જઈ પાછા વળતા. વખતે સવારે કામ થોડું હોય તો સવારે પણ નીકળી પડતા.

એક દિવસ સવારમાં પાંચ વાગ્યે આ પ્રમાણે બંને ફરવા

નીકળ્યા. જુમાનો વિચાર હતો કે પાડો થોડુંધણું ચરે તો સાઈ પણ વેણુને લાગ્યું કે એમ બહાર ખાતા ફરવું એ ગૃહસ્થાધનાં લક્ષણ નહિ ! એટલે જુમો ખવડાવવાનું કરે તો- પણ પાડો રણુકીની સામે ઉભો રહે, અને ' ના નહિ ખાઉં, એમ સ્પષ્ટ સંભળાવી દે !

અંતે જુમો થાક્યો. ' ચાલ ત્યારે ઘેર જઈને ખાજે; તને પણ લાડ કરવાની ટેવ પડી છે ! '

વિજય થયો હોય તેમ પાડો આનંદમાં રણુક્યો, પોતાના પુંછડાને જરા પર પછાડ્યું ને જુમાની સામે જોષ કાન ફફડાવીને ' રણુક ' કરતોક ને ચાલ્યો. જીતના આનંદનાં પહેલાં તો એ થોડુંક દોડ્યો.

' જો ! જો ! હવે પાછો વાળું કે ? દોડવાનું છે ? ' જુમાએ મોટેથી દપકાની જૂમ પાડી. પણ તે પહેલાં તો વેણુ રસ્તે ચડી ગયો હતો. રસ્તામાં આડે રેલ્વેની સડક હતી. જરાક ઉતાવળે ચાલતાં, પાડાનો પગ રેલના બે પાટાની વચ્ચે આવી ગયો. પગને કાઢવા તેણે પ્રયત્ન કર્યો, પણ ફેંકટ. ધમ દમને તે નીચે બેસી ગયો ને જેમજેમ પગ કાઢવા પ્રયત્ન કર્યો તેમતેમ વધારે ને વધારે ભરાતો ગયો. જુમો પાછળ હતો. શ્વાસભરે દોડ્યો આવ્યો; તેણે આવીને પાડાનો પગ લઈ આમતેમ મચડ્યો; પણ બધું વ્યર્થ !

આહું અંધાઈ ને આછો ઉજસ હતો. થોડે દુર સિમસનેા હાથો નમેક્ષો દેખાતો હતો. જુમાના પેટમાં ધ્રાસકો પડ્યો. ગાડી આવશે તો ? !

તે એકદમ રસ્તા તરફ દોડ્યો. સવારના વહેલા ફરવા નીકળેલા બે શીખીન જુવાનને તેણે આવતા જોયા. તેમના

એકે હાથમાં નેતરની સોટીઓ ઉછળતી હતી અને ખુસનુમા હવા લેવા માથા પરથી ટોપીઓ ઉતારી બીજા હાથમાં લઇ લીધી હતી. ગાંડો દોડે તેમ જુઓ દોડ્યો.

‘ એ બાઈશાળ ! મારો વે ... મારો પાડો. અળધડી કપાઈ જશે. જુઓ પણ જુઓ—પેલા પાટામાં સપડાયો છે ?’

બંને જણાએ જુમાએ દેખાડ્યું ત્યાં જોયું. કાંઈક કાળું કાળું તરફડતું લાગ્યું.

‘ શું છે ? ’

‘ મારો વેણુ—પાડો ! ’

‘ ઓહો ! ... જા જા, ફાટકવાળા પાસે દોડ ... ’

‘ તમે માથાપ, ટેકો દો તો પગ નીકળી જામ; જીવ બચે’

‘ અમે ? તું દોડ—દોડ—ફાટકવાળાને કહે—’ એમ કહીને એ બંને જણા તો ચાલતા થઇ ગયા ! જુમો ફાટકવાળા તરફ દોડ્યો. પણ ઘરમાંથી આવતા ઘંટીના અવાજ સિવાય કોઇ માણસ ફરકતું લાગ્યું નહિ. એટલામાં છોટે ગાડીની સીસોટી સંભળાઇ. જુમાએ ચારે તરફ એક નિરાશ દષ્ટિ ફેંકી. પણ માણસનું કોઇ હોયું સરખું યે જણાયું નહિ. તે ઝપાટાબંધ સિમ્મલના ચાંબલા તરફ દોડ્યો. સાંકળ ખેંચી; પણ ત્યાં તાળું હતું ! એકદમ ફરી ફાટકવાળાને ઘેર દોડ્યો. ઘંટીના અવાજમાં તેનો સાદ સંભળાય તેમ હતું નહિ ! તેણે જોરથી બારણામાં પાકું માર્યું.

‘ કોણ ? ’

‘ એ ચાલો ! બાઇ-એન ! સિમ્મલ ફરવો; મારું જનાવર કચરાઇ જશે. ’

‘ ઘેર કોઈ બાઇ માણસ નથી. ’—‘અસ, આટલા બેઠકાર

જવાબની સાથે જ ઘંટી ફરીથી ગાજવા મંડી.

‘હવે ? ટ્રેનનો અવાજ તો સ્પષ્ટ સંભળાવા લાગ્યો.’

‘હોડો ! હોડો ! ... મારું જનાવર કપાય છે !’ જુમાએ હતું તેટલું બળ કરીને ચીસ પાડી; પણ એના કંઈક પડધા સિવાય શાંતિ જેવી હતી તેવી જ રહી !

જુમાએ આકાશ તરફ જોયું. છેલ્લો તારો આથમતો હતો. અજવાળું વધવાને બદલે ધ્રુમસ પથરાતું હતું. ગાડીનો અવાજ તદ્દન નજીક આવતો હતો. તેણે પોતાની લાકડી ફેંકી દીધી.

‘યા પરવરદિગાર !’ તેણે ઓટેથી જુમ પાડી.

એટલું બોલીને જુમો એકદમ દોડ્યો. બ્યર્થ મહેનત પછી વેણુ થાકીને હાંફતો પડ્યો હતો તેની ગાદમાં બરાબ બેઠો. વેણુએ તેને શાંત રીતે અજવાળ્યા કર્યું.

‘દોસ્ત ! લાઇ ! વેણુ આપણે બંને સાથે છીએ હો !’ અને એમ કહીને જુમો તો છેક તેના પગ પાસે પડ્યો.

દર પળે ટ્રેનના ધમકારા વધ્યા. સીસોટી પર સીસોટી થઇ. જોસબંધ ફરતાં પૈડાં સંભળાયાં. જુમો વેણુને બેટી પડ્યો. પણ જેવી ગાડી છેક પાસે આવી કે તરત જ, પોતે બેભાન થાય તે પહેલાં, વેણુએ માથું ઉચક્યું. અને પોતાના શેઠને બચાવવા, એક અપાટે માથું મારીને તેને પાટાથી દૂર ફેંકી દીધો !

વેણુ પર થઇને આખી ટ્રેન ચાલી ગઇ. તેના ધમ-ધમતા ભોલીના પ્રવાદથી જુમાનું કડિયું બીંજાઈ ગયું. તેને કળ વળી ને બેઠો થયો ત્યારે ભોલીના ખાબોચિયામાં દંકાએલા થોડા છુટાછવાયા લાગ સિવાય તેના ખારા મિત્ર વેણુનું કાંઈ પણ નામનિશાન રહ્યું ન હતું !

હજી પણ હસેશાં જુઓ સવારમાં જ એકલો, અસાંત, એ રસ્તે કુલ લઈને આવતો દેખાય છે, અને એક માનીતાં પથ્થર પર કુલ મુકીને ‘વેણુ!... વેણુ!... વેણુ!’ એમ ત્રણ જૂમ પાડીને ચાલ્યો જાય છે !

૨ ભીખુ

સાંજના સાત થવા આવ્યા હતા. અને ઉંચે ચડેલા મીલના ધુમાડા નીચે ઉતરીને વિજળીની રોશનીને ઝાંખી કરી રહ્યા હતા. મોટર, ગાડી, સાયકલ અને માણસોના દહારાથી જળર ભરચક્ક હતું. અકસ્માતથી જયવા માટે હું કુટપાથ પર ચાલતો હતો.

મગજમાં આટલી ધૂન હતી કે આજે અને તો ‘પ્રતિભા’ વિષે જુદા જુદા લેખકોએ દર્શાવેલા મનનો અભ્યાસ કરી લેવો. એ જ ધૂનમાં હું આગળ વધ્યે જતો હતો.

‘એક કંગાલ પર ઇતની રહમ કરો. !’

દર્દથી ખોલાએલા આટલા શબ્દોએ પગને આગળ જતાં ચંભાવ્યા. પાછા ફરીને જોયું તો હું ત્રણ દરવાજા પાસે ઉભે હતો. ફરી એજ શબ્દો સંભળાયા. મેં ડોકું જરાક ખેંચ્યું, તો એ દરવાજા વચ્ચેની સાંકડી કમાનમાં એક અત્યંત કંગાળ સ્ત્રી બેઠી હતી. એટલી વારમાં તો મને રસ્તા વચ્ચે ઉભેલો જોધને કેટલાક માણસો ધક્કા મારીને આગળ ચાલ્યા ગયા હતા.

એવામાં વચ્ચેના સરિયામ માર્ગ પર એક નાના છોકરાને રસ્તો ઓળંગતાં મોટરના મોંમાં-મૂત્યુના મુખમાં-જતો જોધ

મારી રાડ ફાટી ગઇ ! સહજ જ એ તરફ હું દોડ્યો. પણ તે પહેલાં તો ઝાંકરે અત્યંત ચાલાકીથી છોકરાને ઉગારી લીધો, ને તેની મા આગળ વધીને હાંફળાંહાંફળાં દોડતી હતી તેના તરફ એક ઠપકાભરી નજર નાખી હોર્ન વગાડી મોટર આગળ ચલાવી મુકી. હું પાછો હટ્યો ત્યાં એક જણા સાથે બટકાયો, ' માફ કરજો માસ્તર ' કહીને એક જણો બટકાતો ચાલ્યો ગયો, ને એટલામાં તો પેલી કંગાલ સ્ત્રીના એના એ શબ્દો ત્રીજી વખત સંભળાયા: ' એક કંગાળ પર છતની રહમ કરો ! '

†

એ સ્ત્રી બેડી હતી તે ખુણામાં અંધારામાં મેં નજર ફેરવી. તેના પગ પાસે ઉઘાડે શરીરે ત્રણ છોકરાં સૂતાં હતાં ને તેના ખોળામાં એક નાનું અચ્ચું દયામણું મોં રાખીને, આવનાર-જનારની સામે જોયા કરતું હતું. બાઇ અસક્ત હતી ને ગરીબી તેના પર અસહ્ય બુલમ કરી રહી હતી. ઉડાખાડા જેવી આંખો-માંથી તેજ પરવારી રહ્યું હતું. પોતે છોકરાં માટે જ જીવનદોરી લંબાવતી હોય એમ તેના મોં પરથી દેખાતું હતું. મારો હાથ એકદમ ફાટના ખીસમાં પડ્યો. એ ખીસાએ બે કલાક પહેલાં જ કલદાર રાણી છપના રૂપિયા સાથે બદ્દમાંથી શહેર તરફ મુસાફરી કરી હતી. પણ અત્યારે હાથ ભોંઠો પડ્યો. માત્ર ત્રણ પૈસા જ હાથે ચડ્યા ! નવ આના સિનેમાએ ને રોકડા સવા છ આના લક્ષ્મીવિલાસ હોટલે ઉપાડી લીધા હતા ! ' સાધારણ માણસોના આવા તદ્દન સામાન્ય વિલાસમાંથી પણ ધણાં જણ પોષી શકાય તેમ છે ' એ પસાર થઇ જતા વિચારની સાથે હાથ ખીસામાંથી બહાર આવ્યો, ત્રણ પૈસા પેલી બાઈના હાથમાં પડ્યા ને પૈસાના ખડખડાટથી બગેલું એક છોકરું

મને ફરી સતાવે તે પહેલાં જ હું દૂર ચઢ ગયો. પણ અનાયાસે જ છોકરાના શબ્દો કાન પર પડ્યા: 'મા ! કાંઈ ખાવાનું છે ? થું છે લાવ જોઈ !'

'ખાવાનું તો ભાઈ લાવે ત્યારે...પણ એ ગયો ક્યાં ? ક્યારનો ગયો છે.'

પાછળથી લારીવાળાનો 'હટો ભાઈ હટો'નો અવાજ આવતાં હું એક તરફ ખસ્યો, ને 'લ્યો શીંગોડે' વાળા એક જ જાતના સ્વરોની વચ્ચે થઈ પગથી ચર ચડી ગયો.

†

કુલોની છાંયડીઓ પર, નાળિયેર પર, સાણુ પર, ગોળ પર, એમ અનેક પદાર્થો પર ફરતી દષ્ટિ સામેના રસ્તા પર મીઠાઈની બે દુકાનો છે તેની આગળ જામેલી લોકોની ઠઠ તરફ ખેંચાય. કાંઈક તહેવાર હતો ને બંને દુકાનદારોએ રોશની કરી હતી. મારાં પગલાં સદજ તે તરફ વળ્યાં.

દુકાનમાં ગોઠવેલી મીઠાઈને જોવા માટે જ ધણુખરા ઉભા હતા. ધડીમાં રોશની થાય ને હોલાય એવી, દુકાનના પાટિયા પર ગોઠવેલી વિજળાની બત્તીઓ પર કેટલાકની નજર ચોંટી હતી. ત્યાં વળી એક નાની સરખી આગગાડી આવજા કરી રહી હતી. કેટલીક પારસી બાઈઓ મીઠાઈની ખરીદી કરતી હતી. પણ સૌથી દૂર ખુણામાં, એક નાનો દસઝાર વર્ષનો છોકરો, અત્યંત તૃણાથી, અર્નિમેષ દષ્ટિએ મીઠાઈના થાળ તરફ-ખાસ કરીને સૌથી આગળ પડેલા પીળા જલેબીનાં ચકચકતિ ઝુંચળાંઓ તરફ જોઈ રહ્યો હતો. અચાનક જ મેં એને જોયો. ભક્તિભાવથી જાણે એની દષ્ટિ ત્યાં ચોંટી રહી હતી.

એના અંગ પર એકે સાળું લુગડું ન હતું; કે એના ચહેરા

પર આશા—નિરાશા* કે એવા કોઇ જાતના ભાવ ન હતા. એની પાછળના અંધારામાં બે મિયાંભાઇ ઉભાઉભા વિજળીની આ ગોઠવણ પર કેંક તર્ક ચલાવતા હોય તેમ લાગ્યું. હું ધીમેથી ગોળ ચકરાવો ખાઈ પેલા છોકરાની પડખે—પણ જરા દૂર અંધારામાં જઇ ઉભો ને એના પર નજર ઠેરવી. તે શાંત—લીન બનીને જલેખી નિરખી રહ્યો હતો.

અચાનક રોશની જરા મંદ થઇ. જુગજુગની સમાધિ પછી પ્રાપ્ત થએલું કોઇ પ્રિય દર્શન લુપ્ત થવાનો ભય હોય તેમ, એ રોશની મંદ થતાં જ દુકાન તરફ જરાક ખસ્યો. એની આ સમાધિથી આકર્ષાએલા એક જુવાને મારા તરફ જોઇને હાસ્ય કર્યું; પણ મારા તરફથી કરી જવાબ ન મળતાં તે દુકાન તરફ વળ્યો, પાશેર જલેખીનું પડીકું બંધાવ્યું ને તેમાંથી એકાદ કાઢીને ખાતોખાતો પેલા છોકરા પાસેથી પસાર થયો. અરધી આસામાં, અરધી ઘેલછામાં, પેલા છોકરાએ જરાક હથેળી લંબાવી. સુમંદ લઇ શકાય એટલે નજીકથી પડીકાવાળા જુવાન સાથે જલેખીને પસાર થતી જોઇ તેનું મોં પાણીપાણી થઇ ગયું. તે પગના અંગ્રુહ પર જરાક ઉભો થયો : નીચો થયો : ફરી સરીર ઉચ્ચકયું : અને તરત જ નીચા થઇ પોતાનો બોઠો પડેલો હાથ તેણે પોતાના લઘરવધર કંઠાલ પહેરણમાં છુપાવી દીધો.

પણ એ અરધી મિનિટમાં તો તેનો ચહેરો બારે દુઃખની, લાલસાની ને જળરદસ્ત ચત્તની પરાકાષ્ટા અનુભવી ચુક્યો હતો.

†

પાછળથી મોટરના જુગજાનો અવાજ થયો; આગળથી ‘એઇ—આંખ પણ નથી કે શું’ ? એમ કોઇ પારસી બાલુની સાથે આવેલા પટાવાળાએ ધમકાવ્યો, ને પાસે ઉભેલા કોઇએ

‘ જ — જ — જ — અહીં કેમ ઉભો છે ? તારે શું લેવાનું છે ? બીખારચટા ! તારે શું લેવાનું હોય ? એમ કહી તેને ધિક્કાર્યો. બધા વેગને દાખતો હોય એમ તે ધીમે દઢ પગલે પાછો હઠ્યો, એકદમ દુકાન પરથી નજર ખેંચી લીધી ને અત્યંત આતંત્ર સ્વરે ઢિલ્લા હાસ્ય સહ બોલ્યો, ‘ હા બાઈ, સાચું ! હું સવારનો બૂખ્યો છું, પણ મારે બિખારીને શું લેવાનું હોય ? ’ તેણે જોરથી મુઠી વાળી. અંદર ખખડેલા પૈસાનો અવાજ સ્પષ્ટ સંભળાયો. એક પણ દષ્ટિ પાછળ ફેંક્યા વગર તે ચાલ્યો ગયો.

આ બધા વ્યવહારથી ખિન્ન થઇને, ‘ આ મનુષ્યતનું બારે અપમાન છે. શ્રીમંતોએ ... ’ એવી વિચારશ્રેણીમાં હું સમાજવાદનું મૂળ શોધતો હતો, ત્યાં તો તેને એટલીવારમાં મેં સામેની બજાર પર ઉતાવળે પસાર થતો જોયો.

†

ધુમાડા વધારે નીચે ઉતર્યા હતા ને ઘાટા થયા હતા, વિજળીનો પ્રકાશ ધૂળની ડમરીમાં ઢંકાતો હોય તેવું લાગતું હતું, પ્રેમાલાઈ હોલની સભામાંથી પાછા વળનારા, બાપણુ વિષે રાખેલી આશા અને પરિણામની નિરાશા વચ્ચેના તફાવતને સાંધવા યત્ન કરતા જતા હતા, અને ‘ એ બાઈ, ઓ બાઈ ’ ના ગાડીવાળાના લહેકાઓ મોટરના અવાજમાં ઢંકાઈ જતા હતા. ત્યારે, એ બધાથી પર, આ બિખારી, એક દુકાને ઉભો રહી ૭ પૈસાના દાળિયા જોખાવતો હતો, અચાનક મને પેલી સ્ત્રીના શબ્દો યાદ આવ્યા. અરે, કદાચ એ દરવાજાની સાંકડી નેળમાં સડતા કુટુંબનો આ નાનો છોકરો સ્તંભ હશે ! કદાચ શું ? એમ જ હશે. સામેની જ દુકાને, નીચે બેસીને, ધૂળમાં પોતાનું ચીથઈ પાથરી તેમાં એ દાળિયા બાંધી રહ્યો હતો. તેણે એક

મુઠી તેમાંથી ભરી, વિજળીના પ્રકાશમાં એ મુઠી અદ્ધર જતી
મેં જોય, અને એને ઝડપી લેવા આતુર મેં પહોળું થતું દેખાયું.

†

‘એક આધસક્તિમ સોડા—’ પાસેની દુકાનદાર કંલેજના
વિદ્યાર્થી જેવા કેઈ બાઈએ ઓર્ડર મુક્યો: ને એટલામાં તો
સામેથી તેના બેએક મિત્રોએ હસતાંહસતાં આવીને વાંસામાં
ધપાક, ધપાક, પોલા હાથની થપાટો લગાવી.

‘બાઈ, બીજી ત્રણ આપજો.’ કહીને તે એમની સાથે વાતે
વળગ્યો. એમના પરથી ફરેલી મારી નજરે પેલા બિખારીના
મેંને બંધ થઈને નીચે આવતું જોયું. તેનું વદન કરમાઈ ગયું
હતું ને તેણે ભરેલી દાળિયાંની મુઠી એમ ને એમ પાછી
ચીથરામાં પેસી જતી હતી! જૂખનું દુઃખ ગળી જઈને ચીથરું
વીંટાળી તે ત્રણ દરવાજા તરફ ચાલ્યો.

અને પેલી સ્ત્રી પાસે જ ગયો. પેલાં છોકરાં એને વળગી
જ પડ્યાં, ને સ્ત્રીએ પોતાની ફાટેલતુટેલ ગોદડી પર તેને
બેસાડીને પૂછ્યું, ‘બેટા! તેં કંઈ ખાધું?’

મારા અંજેઅંગમાંથી ટાઢની ચમકારી પસાર થઈ ગઈ.
‘હા મા!’ તે શાંતિથી બોલ્યો, ‘મેં તો બહુ દાળિયા
ખાધા, ખુબ પાણી પીધું ને પછી આવ્યો.’

‘અત્યાર સુધી કયાં રોકાણે’ તો બાઈ?’

‘મા! પેલી જલેબીની દુકાન છે ના, ત્યાં એક રોટીએ
મને જલેબી ખવડાવી!’

‘હું!’

‘હા, મા.’

‘અમારો ભાગ—અમારો ભાગ’ કહેતાં છોકરાં કુદી

પડ્યાં. છોકરો શરમિદો થઇ ગયો. માએ તેની સામે ઠપકાથી ને સંતોષથી જોયા કર્યું.

‘બેટા! એવું હોય તો પોતાનાં બાંકરડાંને માટે થોડુંક રાખીએ! તું તો મોટો. તારાં પાળ્યાં આ મોટાં થાય તેમ છે. દાળિયા ક્યાંથી કાઢ્યા?’

‘બરફ સાર્યો તેના દસ પૈસા આવ્યા ને?’

‘હાં . . . કેટલા પૈસાના દાળિયા લાવ્યો?’

‘છ . . . છ . . . છ . . .’ એમ બોલતાબોલતાં તેણે છેવટે કહી નાખ્યું, ‘દસ.’

આના જીવનને જરાક ટેકો આપ્યો હોય! બધાને જ ભિખારી ગણી ઘણી વખત આપણે ઉલ્લેખ કરવાનો ઉપદેશ આપીએ છીએ; પણ આ છોકરો થોડું માટે જલેબી જતી કરી, દાળિયા ન ખાધા અને થોડું બોલ્યો. એને મદદ . . .

ઉતાવળથી ખીસામાં ગએલો હાથ પાછો ફર્યો. ઘોખીનો ઘોએલ કોટ આજે જ પહેરેલો હોવાથી સાબરમતીની થોડીક ઝીણી રેતી જ હાથ સાથે ચોંટી. મેં હોટેલ ને સિનેમાને આજે બીજી વખત સંભાર્યા!

છેક એમની પાસે સરીને મેં કહ્યું, ‘છોકરા! તારું નામ?’

અવિશ્વાસભરી રીતે એ મારી સામે જોઇ રહ્યો. અત્યંત આરથી તેનો હાથ હાથમાં લઇને મેં કહ્યું, ‘છોકરા, તો જલેબી ખાધી એ તો મેં જોઇ. દાળિયા ખાધા એ પણ જોયું. પણ તારું નામ તો બોલ?’

પોતાની વાત કળાઇ ગઇ જણીને તેણે હુઆઈમાં જરાક ઝોં મલકાવ્યું ને નીચું જોઇ બોલ્યો, ‘મારું નામ બીખુ, સાબ!’

૩ અરીસો

હિન્દીના લાહોરી દરવાજા પાસે આવેલા એક સુંદર રોનકદાર મકાનમાં પચીસેક વર્ષનો એક જુવાન બેઠાબેઠો નવા ખરીદેલા આરસામાં પોતાનું મો જોયા કરતો હતો. જુવાન અવસ્થા, મર્મશ્રીમંત પિતાનો પોતે પુત્ર, અસલી તુર્કી લોહીની માતા, અને કુદરતે પક્ષપાત કરીને આપેલું શરીર,—એ બધાનો યોગ થવાથી, જુવાનનો ચહેરો ખરેખર સુંદર લાગતા હતો. અને એ સૌન્દર્ય પર મુગ્ધ થઇને પોતે પોતાને વારંવાર જોયા કરતો હતો. તેણે પોતે પોતાના પર મોઢ પામીને અરીસામાં પડેલા પોતાના પ્રાંતબિંબને એક મીઠું લાજુ ચુંબન કીધું અને પોતાને કાંઈ જોતું તો નથી ના, એમ જાણવા માટે પાછળ દાંટ ફેરવી.

તરસી, રાગલરી, વીજળીના ચમકારા જેવી દૃષ્ટિથી એક જુવાન સ્ત્રી તેને જોઈ રહી હતી. તેણે ચડાપ દઇને અરિસાને નીચે મુકી દીધો. પોતે અરધો બેઠો થઇ ગયો. પણ પાછો તરત જ ખુરશી પર સ્વસ્થ થઇને બેઠો. ફરી તેણે દૃષ્ટિ ફેરવી ત્યારે તે તેને તેણે ઝડપથી પાછી ફરતી જોઇ. એ જ '— ખીજું કાણુ ? આસમાની ઓઢણાવાળી એના પાડોશીની સ્ત્રી અપેલા. અત્યારે કાંઈ કામે વળગી હશે.

*

*

ખુશનુમા પ્રજાત ખીલતું હતું. તે ક્યારનો ફિટ્યો હતો. પોતાના બગીચામાં જરા લટાર મારતો ફરતો હતો. ગુલાબની

પાંખડી પર જામેલાં તુષારબિંદુ જોઈજોઈને હસતો હતો. ઉપર આસમાન તદ્દન સાફ હતું. નીચે પૃથ્વી ચોખ્ખી હતી. ક્યાંય મેઘ કે ડાઘ ન હતો. અચાનક તેની દૃષ્ટિ સામેની મેડી ઉપર પડી. પોતાના બાલને સમારતી. મંદ સ્મિત કરતી અયેશા ત્યાં ઉભી હતી. એ મંદ સ્મિત પોતા માટે છે એ વિચારથી, અનેક ધ્રુલછોડની પાંખડીઓ જેરવતો તે આગળ વધ્યો. એના કડકડાટ કરતા ઓવરકોટથી ધણું ધ્રુલ ખરી પડતાં હતાં. આજે એના જીવનમાં અજબ સ્ફૂર્તિ હતી, આજે અયેશા એને જોઈને હસતી હતી. તે જીરસાથી, રાગથી, વેગથી આગળ ચલતો હતો.

નીચે રસ્તા પર કોઈ ઉજું રહીને અયેશા સાથે વાત કરતું હતું, અને અયેશા તેની સાથે વાત કરીને હસી રહી હતી !

પ્રભાતનો પુશનુમા મંદ સુઅંધી અનિદ્ર વહેતો હતો, પણ તેની કલ્પનાની મીડી લહેજતમાંથી તે જાગ્યો જ નહિ. જે જોયું તે બધું ખરું હતું, છતાં અયેશાનું સ્મિત પોતા માટે હતું તે પણ એટલું જ ખરું હતું. એ સ્વપ્નનો તે પૂઝરી બની ગયો.

*

*

ઘણા દિવસ આલ્યા ગયા છે. કાંઈ નવીન નથી. પણ તે પેલા સ્વપ્નની કલ્પનાની હસ્તી અયેશાને પૂજે છે.

એક વખત બપોરે એણે પોતાના માથામાં અમેલીનું તેલ નાખ્યું હતું, કેશ બરાબર સમાર્યા હતા, મિષ્ટાન પર લીધેલા પાનથી હોઠ ચણોડી જેવા લાલ બન્યા હતા; આંખમાં રાગ હતો, મગજમાં ઘેન હતું શરીરમાં ઇસ્કનો વેગ હતો. તેણે સહજ જ પોતાનો નવો અરીસો હાથમાં લીધો.

એ અરીસામાં એનું મોં કેવું સુંદર, સ-રસ લાગતું હતું !

જાણે રસનો અવતાર !

તેણે પોતાના ચહેરાને ફરીફરી નિહાળ્યો. અને ...
હેવટે, પોતાને મોહ થાય તેવા પોતાના ચહેરા પર, તેણે એ
વખત ચુંબન લીધું. તેણે અરીસાને હોઠથી દૂર કર્યો ! ...
પણ પણ આ શું ? તે આભો બની ગયો.
અરીસાને દૂર કરતાં જ અંદર અયેશાની હસતી મુખમુદ્રા તેને
જોઈ ! અને અરીસા પર જ્યાં તેના હોઠની તાજી બીનાશ હતી
ત્યાં જ, જાણે એ બીનાશને પોતા પર લઈ લીધી હોય, તે
અયેશાનાં બે સુંદર નેણ હતાં.

આજે તેણે પાછળ જોવાનું મન ન કર્યું. હતો તેમજ અરીસે
રાખીને તે ધડીબર ચંબ્યો. થોડી વારમાં હસતીહસતી અયેશ
પાછી ફરતી લાગી. તેણે પાછા ફરી જોયું. સામેની મેડીંગ
અયેશા પોતાના ખંડમાં પાછી ફરી રહી હતી. એ જ આસમાન
ઝોડણી અને એ જ વિજળીનો વેગ !

તે અરીસા પર જોઈ રહ્યો. જાણે અયેશાએ તેને સ્પર્શ
કર્યો હોય તેવા અકથ્ય શેમાંચ તેણે અનુભવ્યો. અને પો
અરીસા પરની બીનાશ ! આજે એ બીનાશ એને વધારે મોહ
લાગતી હતી: એ બીનાશમાં રાગ ભર્યો હતો: એનું આલસ
એને સાચવી મુકત.

*

*

ધણા દિવસો એમ જ વીત્યા. એ અરીસો લઈને હમે
એમ બેસવાનું. પણ . . . જે સ્મિત એ પોતાનું માનતો
બીજાને માટે જ હતું. અને છતાં તે એ સ્વપ્નને પૂર્ણ કરતો
અયેશાને તો આ સ્વપ્નસ્થ પુરુષની ખબર પણ ન હતી
એમ ને એમ ધણા દિવસો વીત્યા.

એક દિવસ એ અરીસો લખને અયેશાની પ્રતીક્ષા કરતો હતો. પણ આજે સામેનું દ્વાર ખુલ્લું નહિ: અયેશા બહાર આવી નહિ: અને દિવસ ચાલતો થયો. અયેશાની ધૂનમાં હવે એ પોતાના ચહેરાને જોવાનું ભૂલ્યો હતો. આજે અયેશા ન દેખાઈ, એટલે એણે સદજ જ પોતાના ચહેરાને વધારે બારીકાથી નિહાળ્યો.

પણ એનું અવલોકન અધુરું રહ્યું. તે ધૂનતોધૂનતો ઉભો થઈ ગયો. જાણે વિજળાનો આંચકો લાગ્યો હોય તેમ, તે રતબધ બનીને અરીસા તરફ જોવા લાગ્યો.

અરીસામાં એનું પ્રતિબિંબ હતું.

પણ પેલા સુંદર સુકુમાર રસભર્યા ચહેરાને બદલે કોઈ નિર્લેજ પુરુષનો કદરૂપો ચહેરો ત્યાં પ્રતિબિંબમાં આવીને રહ્યો હતો!

તે ધૂનવા મંડ્યો, ને ધૂનતોધૂનતો ફરવા લાગ્યો. મરણ પામતો મનુષ્ય દુરાશાથી જેમ જીવન માટે વલખાં મારે તેમ, તે અહીંતહીં વલખાં મારીને અરીસા શોધવા લાગ્યો. પહેલો જ અરીસો હાથ લાગ્યો તે તેણે ચટ દમને પોતાના મોં સામે ધરી દીધો. અંદર કદરૂપું, અકાલવૃદ્ધ, ઝાંખી કરચલીઓ વાળું, નિસ્તેજ વિષયી પુરુષનું મોં દેખાયું!

‘ધખ’! એક ધખાકો થયો, ને તેણે અરીસાને નીચે ફેંકી દીધો!

‘શું ત્યારે’ હું ખરેખર આવો કદરૂપો છું?’ તેણે ફરીને પોતાના પેલા માનીતા અરીસાને હાથમાં લીધો. પણ અરીસો તો હજી એનું એ કદરૂપું ચાકું ધરી રહ્યો!

એ જ વખતે સામેની મેડીમાં અયેશા દેખાઈ. તેના હમેશનો હસતો ચહેરો તેણે અરીસામાં જોયો!

. . . પણ તેણે પ્રબળ વેગથી અરીસાને જમીન પર ફેંકી દીધો:

‘કડાક’ કરતો એક કડાકો થયો, ને અરીસાના હજાર કટકા થઇ ગયા ! ચમચમાટી બોલાવતા બૂટથી એ અરીસાના દરેક કટકાને ચગદતોચગદતો તે અંદર ખંડમાં ચાલ્યો ગયો, અને ‘હું માફ મૂળ સ્વરૂપ પાછું મેળવીશ જ’ એમ અત્યંત દૃઢતાથી બોલીને, તેણે ખંડનું કમાડ બેરથી વાસી દીધું.

અખંડ જયેાત

અમે ત્રણે ભાંડુ સ્વભાવે મૂળ આનંદી તો હતાં જ અને તેમાં હજી વહી જતું નાનપણ અને ઉગતી જુવાનીની રમ્ય સંધિ હતી, એટલે અમારાં મા પૂજાપાઠ કરીને ‘ હે ઈશ્વર ! મને જન્મોજન્મ આ ધર દેજે ! ’ એમ સાચી શ્રદ્ધાથી બોલીને, ‘ ત્યો છોકરાં પરસાદી ’ એમ છેલ્લું વાક્ય બોલે ત્યાં અમે, એક ખુણામાં ઉભાં રહી કુતૂહલથી અત્યાર સુધી જેતાં હોઈએ તે, એકદમ ખડખડાટ હસી પડીએ ને ‘ જન્મોજન્મ ’ એ શબ્દને જીદીજીદી રીતે બોલીને ‘ પરસાદી ’ લેવા દોડીએ. ઘડીભર માતાનું મોં પણ મલકી જતું ને અમે તો પ્રસાદીનાં લુખ્યાં પ્રસાદી લપ્ત બહારના આનંદી ફળિયામાં દોડી જતાં. તે વખતે હજી સુંદર બાલપણ હતું ને જીવનમાં અજબ જેમ હતું.

આજ એ વાતને ઘણાં વર્ષ વહી ગયાં છે. નાનપણનાં બધાં રમકડાં તો મારા ધરના કખાટમાં બરેલાં છે; પણ જેમની સાથે એ રમકડાં માટે હું લડ્યો છું, ક્યારેક એમને હરાવ્યાં છે ને ઘણી વખત હાર કચ્છલ કરી છે, તે બંને ભાંડુ આજે નથી. અમારાં ત્રણેનાં બાલપણનાં સાક્ષી મા પણ નથી. આજે હું એકલો જ રહ્યો છું ને બીજા બધા ધંધાના અભાવે મારા ધરની અગાસી ઉપર બેસીને સાંજે આકાશમાંથી

ઝાંખાઝાંખા અંધારપછેડા ઉતરે છે તે જોયા કરૂં છું. કલ્પનાની પાંખ મને ઉપાડીને ભૂતકાળમાં મૂકે છે, ત્યારે બાલપણના દિવસો, માતાની પ્રસાદી ને અમારો તનમનાટ યાદ આવે છે. પેલો શબ્દ ‘જન્મોજન્મ’ પણ પોતાના બધા વાતાવરણ સહિત હાજર થાય છે. પણ આજે એ શબ્દમાંથી એક બીજો અર્થ સમજાય છે : ‘જન્મોજન્મ આ ધરમાં જ મા પાછાં આવશે ખરાં ?...’

અને માતાની મૂર્તિ પાસે જ એક શરમાળ મુગ્ધા, નવી દળની લાજ કાઢી, સાડલાનો એક છેડો એક આંગળીથી એક તરફ ખેંચી, મારી તરફ ખોટો રોષ દેખાડતી, રોડભરેલી સાચી આંખો ફેરવતી ઉભી રહેતી તે દિવસ યાદ આવે છે. તે વાત આમ બની ગઇ :

અમારા ઘર પાસે જ શાસ્ત્રી ગંગાપ્રસાદ રહેતા. શાસ્ત્રીજી અનેક રીતે ઇશ્વરનું માણસ હતા. સવારથી સાંજ સુધી તે કર્મકાંડમાં જ મગ્ન થી રહેતા. સવારે ‘હરિ ઝં’ કરતા ઉઠે ને પોતાની ચાંખડી પર ચડી ફળિયામાં આંટા મારે, ઉગતા સૂર્યને અર્ધ્ય આપવા સ્નાનાદિ ક્રિયા કરે ને છેક બાર ઉપર બે વાગે મિતાહાર લે. જરાક આડે પડખે થઈ, શાસ્ત્રીજી બેઠા થાય ત્યાં પાડોશમાંથી અનેક સ્ત્રીઓ હાજર થઈ હોય. શાસ્ત્રીજી પોતાની મધુર બાષામાં ‘શિવમાહાત્મ્ય’ કે ‘વિષ્ણુપુરાણ’ વાંચે અને, જાણે ભૂતકાળનો એક માનવસંધ વર્તમાનકાળની ધમાલો વચ્ચે જીવવા માટે છેલ્લો શ્વાસ ખેંચતો હોય તેવો એ બધા સમાજ બે કલાક ભગવત્સમરણમાં લીન બની રહે.

શાસ્ત્રીજીનું શરીર સુદામા જેવું હતું, તો ધરમાં પણ તાંદુલની કોથળા જ મોટી સમૃદ્ધિ મનાય તેમ હતું. શાસ્ત્રીજી પણ

કાલની શીકર ન કરતાં આજનું આજ વાપરી નાખતા ને કોણુજણે કેમ હજી કાલની સવાર ન પડે ત્યાં કોઈ ને કોઈ ભાવિક જન સીધાસામાન સાથે શાસ્ત્રીજીના દ્વાર પાસે ખડું હોય.

તે શેરીમાં પણ શાસ્ત્રીજીની બારે મર્યાદા જળવાતી. ને હમણાંહમણાં કોલેજમાંથી આવેલા નવા જુવાનો પણ તેમના સંસ્કૃતના જુની ઢબના યાનને વખાણતા ને માર્ગમાં મળે તો બે હાથ જોડવા સુકતા નહિ.

તેમનો સ્વભાવ મૂળ વૈરાગ્યવાન તો હતો જ. તેમાં શાસ્ત્રીજીનાં પત્ની મૃત્યુ પામ્યા પછી તો એકલી વૈરાગ્યની જ ભરતી થતી ચાલી. પોતાની એકની એક પુત્રીને ઠેકાણે પાડવાની જ ચિંતા માત્ર રહી હતી. મારાં મા શાસ્ત્રીજીનાં ભાવિક જનોમાં લેખાતાં ને શાસ્ત્રીજીની પુત્રીનું શ્રદ્ધાભર્યું ગોઠું મેં એમની આંખોને બારે ભાવી ગયું હતું. એક દિવસે મારાં મા કથા સાંભળીને પાછાં આવ્યાં ત્યારે શાસ્ત્રીજીની પુત્રી સાવિત્રી તેમની સાથે હતી. પછી તો સાવિત્રી વારંવાર અમારે ત્યાં આવતી ને એ વખતની ઉગતી જુવાનીમાં એનું સુંદર મેં કલ્પનાના ને સૌંદર્યના તરંગ ભરતું. સૌને ઠીક લાગ્યું ને શેરીમાં ઘેરઘેર એ વાત પ્રશંસાપાત્ર બની રહી, કે 'સાવિત્રીનું સગપણુ ગંગાના નાના પુત્ર સાથે થવાનું છે.' ત્યાર પછી ધરતીકંપ જેવા અનેક ફેરફારો અમારા નાના ફળિયામાં જ બની ગયા. અમે ત્રણ ભાંડુ હતાં તેને બદલે હું એકલો થઈ રહ્યો. મારાં માનાં જુનાં મિત્ર નર્મદા ડોશી મૃત્યુ પામ્યાં. પણ એ બધા ધરતીકંપો વચ્ચે અમારૂં અનેરૂંઅનેરૂં જીવન નવાનવા અંકુરોથી શણગારાતું ચાલ્યું. સાવિત્રી હવે સામી મળે તો નીચું જ જોઈ રાખે ને હું

તેને બોલાવ્યા વિના રહું જ નહિ. શાસ્ત્રીજીને ત્યાં કે કામ હોય તો હું દોડીને જ જાઉં. મારાં માને મારે. આ ફરેલો સ્વભાવ—એકદમ આસા ઉઠાવવાનો—જરાક વિચિત્ર તો લાગ્યો, પણ તે પોતે વારંવાર સાવિત્રીને જરાજરામાં અમારે ઘેર તેડી લાવતાં એટલે પોતે બહુ જ સમજતાં ને મીઠું હસતાં !

શાસ્ત્રીજીએ સાવિત્રીનું સગપણ મારી સાથે કરવાનું નક્કી કર્યું. મંગલ પ્રસંગને આજનો કાલ ઠેકવામાં એ જમાનામાં તો હૃદય ધડકતાં. બધી વાત નક્કી થઈ ગઈ ને થોડા માસ પછી તો નવી ચુંદડીમાં નવાનવા રંગ ધરતું સાવિત્રીનું શરમભર્યું મોં અમારા ઘરમાં હેરાફેરા કરતું થયું. સગપણ પછી વિવાહ પણ તરત થઈ ગયા ને મૂળથી જ સ્થિતપ્રસન્ન જેવા શાસ્ત્રીજી જાત્રાએ ચાલ્યા. તે દિવસે આખું ગામ વળાવવા મયું ને આખાલવૃદ્ધ સૌ એમને પગે પડીપડી પાછાં આવ્યાં. ગામનો જુનોપુરાણો આત્મા ચાલ્યો જાય તેમ શાસ્ત્રીજી ચાલ્યા ગયા. તે હતા ત્યાં બુધી તોફાનીમાં તોફાની માણસને એમની આંખની શરમ આવતી ને પોલીસને પણ ગોચું ખવડાવી દેનાર અઠંગ ઉઠાવગીર પણ તેમને જોતાં નરમ બની જતો. ગામના જીવંત ધર્મોસન જેવા શાસ્ત્રીજી ચાલ્યા ગયા, ને જાણે આ જમાનામાં હવે જુની મંગલ મૂર્તિઓને પણ ઠેકે ચઢાવવાનો પવન વાયો તેની ગંધ આવી કે ગમે તેમ, પણ તે પાછા ફર્યા નહિ. મને સાંભરે છે કે ઘણાં ઘરમાં કંકુના સાથીયા પુરી પુરી ભીંતો પર એમના જાત્રાના દિવસ મંડાતા ને ચોરે બોળા કણુથી ભેગા થઈ શાસ્ત્રીબાવાએ એક વખત કહેલી સાદીસાદી નીતિની વાતો સંભારતા ને આનંદ પામતા. ગામમાં ફરતો નવો પવન પણ શાસ્ત્રીજીના નામને સ્પર્શ કરી આવતો, મેં ઉપાસાં માથા

મુકી બંગાળી જેવા નવજીવાનો સડક પર ફરવા જતા ત્યારે શાસ્ત્રીજીએ એક વખત ‘ ઝાય ’ નું ‘ ઓય ’ કરી શી રમુજ કરી હતી તે વાત યાદ કરતા.

એક વખત એવું બન્યું કે એક તદ્દન અંગ્રેજી બોલના જીવાન પોતાના ઘરના બારણા પાસે બેઠાબેઠા ચાકરને બોલાવવા ‘ ઝાય ! ઝાય ! ’ કરે ને ત્યાં શાસ્ત્રીજી તેની મા પાસે ‘ એકાદશી માહાત્મ્ય ’ વાંચવા બહારથી અંદર આવે. શાસ્ત્રીજીને લાગ્યું કે છાકરાને પેટમાં ફુખવા આવ્યું છે માટે ‘ ઓય ઓય ’ કરે છે, એટલે પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે તે બોલી ઉઠ્યા : ‘ બેટા નાનુ ! જરાક અજબો ફાકી લે ને ! પેટમાં ફુખતું તરત મટી જશે ’ નાનુને લાગ્યું કે મારી ને મારા જમાનાની આ જીનો ‘ સ્પિરિટ ’ મફકરી કરે છે ! તે જરાક રાતો પીળો થયો ત્યાં બારણામાં વૃદ્ધ માતા દેખાયાં : ‘ નાનુ બેટા ! શાસ્ત્રીજી ઉભા છે ને તું ખુરશી પર બેઠો છે ? ’ એટલા કામળ શબ્દો સાથે ડોશીમા શાસ્ત્રીજીના ધૂળવાળા પગ પાસે નમી પડ્યાં ને વાત ત્યાંથી જ અટકી ગઈ. પણ નવા મંડળમાં એ વાત ભારે રમુજ આપે છે.

શાસ્ત્રીજી ગયા પણ શ્રદ્ધાની મૂર્તિ જેવું સાવિત્રીનું મોં મારી માને સોંપતા ગયા. જેમ પુત્રી ઉપર માતા વહાલભર્યો હાથ ફેરવે તેમ સાવિત્રીના વાંસા પર ને માથા પર હાથ ફેરવતાં મારાં મા વારંવાર સાવિત્રી પાસે ઉભાં રહેતાં ને ‘ મારી દીકરી તો બહુ ડાહી છે ! ’ એ છેલ્લું ઉમળકાભર્યું વાક્ય બોલી કામે લાગતાં, ને અમારી વચ્ચેના મતભેદમાં મને ધમકાવીને સાવિત્રીને એવો પક્ષ ખેંચતાં કે સાવિત્રી પણ જરા જરા બેશરમ બનીને પોતાની તોફાની આંખો મારા તરફ ફેરવ્યા.

વિના રહી શકતી નહિ. એની આંખો પણ બોલી ઉઠતી, 'કાં? લેતા જાઓ! માણ્યો કેવા અડાવ્યા છે?' એની તોફાની આંખો આ શબ્દો કહેતી હતી એવી ખબર જ્યાં અમે એકાંતમાં મળતાં કે તરત પડી જતી. કારણકે હજી તો હું પૂરો ઝોરડામાં ન આવું ત્યાં હસતીહસતી સાવિત્રી મારી સામે અંચુડો રાખીને ભારે લટકાં કરતી બોલી ઉઠતી, 'હાં જી આજે માણ્યો કેવા અડાવ્યા છે?' હું જો ધુંઆપુંઆં થયો હોઉં તો તો સાવિત્રી ચોક્કસ આ વાત લંબાવવાની, ને કાં આંખમાંથી ક્રોધનાં આંસુ ઝરે ત્યારે ને કાં હસીહસીને પેટ દુખે ત્યારે જ એને નીરાંત થાય. સાવિત્રી વળી મારી વિરુદ્ધ માણનો પક્ષ પણ ઉઘાડેછોગ લેતી ને ક્યારેક તો બંને 'મા દોકરી' મને સખત હાર આપતાં.

આમ અમારૂં નાનું ઘર સુખી હતું. લીમડાની શીતળ છાયા જેવી શાંતિ ફેલાઈ ગઈ હતી ને સાવિત્રીનાં રમુજી તોફાનોની અને મારી વચ્ચે ન્યાયાધીશના જેવી ગંભીરતાથી બેસીને માણ જે ચુકાદો આપતાં તેમાં સાવિત્રી તરફ હમેશાં પક્ષપાત હોય જ. પણ એ મીઠા વાતાવરણમાંથી તો અમારી બંનેની જીવનમાં એક જ બની રહેતી હતી. સાવિત્રીના મોં પરનો નાનો સરખો તલ મારે મન કાલિદાસનાં કાવ્યો જેવો રસભર્યો હતો, ને મારી ઉગતી મૂઝ સાવિત્રીને મન પ્રેમાનંદના ઓખાહરણ જેવી—ધનુષની પણછરૂપ—હતી. અમે એ અવસ્થામાં હતાં કે જ્યારે જીવનમાં તોફાન એ જ પ્રેમ મનાય છે.

મને સાંભરે છે કે એક દિવસ હું નહાવા બેઠો ત્યારે સાવિત્રી બેનું પાણી લાવી ને તેમાં ટાકું પાણી ઉમેરતાં પહેલાં બેના પાણીનો એક પ્યાલો ભરી રાખ્યો. માણ જરા નજર

ચુક્યાં ત્યાં તો તેણે મારા વાંસા ઉપર એ પાણી રેડ્યું. મારાથી ‘ઝાંચ વૉય !’ થઈ ગયું ને માછ જૂમ પાડી ઉઠ્યાં; ‘શું છે ? શું છે ?’ પણ સાવિત્રી તો એની હમેશની રીત મુજબ તોછડી લાજને એક આંગળાથી ઝાલી રાખીને ઉભી રહી, એની આંખ તો હસતી હતી અને હું ‘પણ મા ! આ તમારી દી-’ એ વાક્ય બોલવા જતો હતો ત્યાં તો ફરી ટાઢા પાણીનો કળશિયો મારા પર રેડ્યો ને ઉતાવળમાં ‘હ્યો હવે સમાધાન થઈ ગયું છે. બોલતા નહિ’—એટલું બોલીને સાવિત્રી એવી ઠપકાભરેલી આંખે મારા તરફ જોઈ રહી કે જાણે હવે અબોલા લેશે ! ટાઢા પાણીનો કળશિયો રેડ્યો એ તો માછ પણ જોઈ ગયાં હતાં, એટલે આટલું જોઈને ‘દીકરા; તું પણ એ જ લાગનો છે !’ એટલું બોલી ઘરમાં ખખડાટ થયો કે તરત જ ‘બિલાડી !’ કહેતાંકેને માછ જરાક હસતાં ચાલ્યાં ગયાં અને પેલી અબોલા લેનારી તો તરત જ મોટેથી હસી પડી. ‘એમાં શું ઝાંચવૉય કરો છો ? જેટલું ઉનું પાણી રેડ્યું તેટલું જ ટાઢું પાણી રેડ્યું છે ને ?’

અમારો વિનોદ લખતાં અર્ધું જીવન પુરું થાય ને આખું જીવન આંસુમાં સરી જાય એટલે હવે આગળ જ ચલાવું છું.

હા. અમારો નિર્દોષ-આનંદ લાંબો વખત ટકી શક્યો નહિ. થોડા વખત પછી મારે પણ કૌતેજમાં જવાનો વારો આવ્યો. વૈકેશનમાં ન્યારે પાછો આવું ત્યારે સાવિત્રી તે દિવસે ખાસ કરી મારાં મા પાસે જ બેસી રહે, ન કામ હોય તો કામ કાઢે ને કે ન મળે તો માછ પાસે ગીતા વાંચવા બેસે એને ખખર હતી કે હું એની રાહ જોતો હઈશ એટલે છેવટ આટલું પણ તોફાન કર્યો વિના સાવિત્રી રહી શકે નહિ.

છેવટ અમે જુદાં પડ્યાં ત્યારે મને સાંભરે છે કે કેાષ દિવસ નહિ ને તે દિવસે સાવિત્રી બારે ગંભીર બની ગઇ હતી. તે મને છેવટ મળવા આવી ત્યારે મારા પગ પાસે નમી પડી ને—જરાક વિચિત્ર તો લાગશે પણ—જાણે કે હું એના મોટા ગુરુદેવ હોઉં તેમ, મારી પાસે એક રેશમી કપડાં પર કંકુ ભરેલાં બે પગલાં કરાવ્યાં ને એક નાનીસરખી છખી પણ માગી લીધી ! માઈ આ મહત્ત્વ ધરમભરેલું લાગશે, પણ નાના માણસને એકલા નિર્મળ પ્રેમે તો ઈશ્વર જેવડા મહાન કલ્પ્યા છે ને તેથી તે મહાન બન્યા છે પણ ખરા.

તે દિવસે સાવિત્રીને મેં પહેલવહેલી પ્રેમનાં તોફાનમાંથી પ્રેમની ગંભીરતામાં જતી જોઇ. તે મારી સામે જોઇ રહી ને ગંભીરતાથી બોલી, ‘ કદાચ આપણે ન મળીએ તો ’ એની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં, પણ તે તેણે રાક્યાં ને વાક્ય પુરું કર્યું, ‘ માજીની પેઠે હું પણ જન્મેજન્મ આ ધર-માંજ અવતાર માગું છું અને તે પણ ‘ ત્વમેવ ભર્તા ન ચ વિપ્રયોગઃ ’

મેં પણ એવી ગંભીરતામાં આજે કેંક નવું અનુભવ્યું. ત્યારે જુદાં પડ્યાં ત્યારે સાવિત્રીએ તો કેાણ જાણે કેમ ફરી ન મળવાનાં હોઇએ તેમ ફરીફરી મને રાક્યો ને ફરીફરી આંસુ પાડીને નીરખ્યો—નીરખ્યો, કારણકે પ્રેમની સૃષ્ટિમાં કેાષ અસ્થાને કે કદરૂપું છે જ નહિ.

વાત એવી હતી કે મારાં માજીમાં વૃદ્ધાવસ્થાની શિથિલતા ધર કરીને રહી હતી ને હવે એ પાકું પાન મમે તે વખતે ઉડી જાય. એમના છેલ્લા મંદવાડમાં તો બારે ચિંતા થઇ હતી,

પણ સહભાગ્યે તે ટકી ગયાં હતાં. અને પોતાના પિતાને સાચા સંન્યાસીની માફક જગત છોડતાં જોયા હતા, તેથી સાવિત્રીને હવે માજી જાય એ બારે ધા લાગતો હતો. મેં તો બારે પગલે ધર છોડ્યું. ફળિયામાં માજીને પ્રણામ કરી ફળિયું છોડ્યું. પણ કોઇ દિવસ નહિ ને આજે માજીએ કહ્યું, ‘બેટા! સાવિત્રીને પ્રાણની માફક જાળવજો હો! હું તો હવે ખરું પાન છું, ને મારો ભરોસો શો? જાઓ ને ફતેહ કરી આવો!’

ફતેહમાં તો દસ ચોપડી ગોખીને ઓછી કાઢવી હતી, પણ તે વખતે તો એ પરીક્ષામાં જ જીવન હતું.

પછી હું કોલેજમાં ગયો. થોડા દિવસમાં જ સાવિત્રીનો તાર આવ્યો. એકદમ ઘેર આવ્યો, પણ ત્યારે મારાં માને મૃત્યુ પામ્યે આઠ કલાક થઇ ગયા હતા. સાવિત્રીનું મોં શોકથી વિહ્વલ બની ઘેલછા લાગશે તેવું દેખાતું હતું.

તે વખતની પરીક્ષા ગુમાવી. પણ સાવિત્રીને જે કારી ધા લાગ્યો તે રૂઝવે નહિ. તોફાન, મસ્તી ને આનંદ બધું જ મળ્યું. રહ્યું માત્ર ગમગીન મોં ને બારે હૈયું.

સંસ્કારથી તે શુદ્ધ પિતાની પુત્રી હતી, બાળપણથી જ મારાં માને ઓળખતી ને છેદ્દાછેદ્દામાં તો લાડકી દીકરીની જેમ તેના બોળામાં જ માથું રાખી ઘણી વખત સુષ જતી. સાવિત્રી મારાં માને જુલો ન જ ચડી. એ શોકમાં ને શોકમાં એને પણ બારે વ્યાધિ લાગુ પડ્યો. જ્યાં મન પોતે જ માજીની પાછળ દોડ્યું ત્યાં કોઈ દવા શું કરવાની હતી? સાવિત્રીને વ્યાધિ અસાધ્ય બની ગયો ને છેદ્દી ધડી આવી પહોંચી. મેં રોતાંરોતાં પુછ્યું, ‘સાવિત્રી! તારી છેદ્દી ધડા શી છે?’

અને સાવિત્રએ મારી સામે જોયું. હસતું મોં વધારે હસ્થ ને તેના શુદ્ધ સંસ્કારની જ્યોતિ જોવા એક જ શ્લોક આવ્યો: 'જ્યોત યથા મે જન્માંતરેપિ ત્વમેવ ભર્તા ન ચ વિપ્રયોગઃ'

એ દષ્ટિ છેલ્લી હતી, પણ ચપ્પેા ખીજ જીવનની શરૂઆત જેવા હતા.

* * *

સાવિત્રીની વાત ચમ રહી. આજ હવે ખીજ ધંધાને અભાવે આકાશમાંથી ઉતરતા અંધારપછેડા હું જોયા કરૂં છું ત્યારે જન્મો-જન્મ આ ઘર માગનાર માતાની મૂર્તિ પાસે સાવિત્રીનું-તે આવી ત્યારે જેવું હતું તેવું—શરમાળ મોં 'ત્વમેવ ભર્તા ન ચ વિપ્રયોગઃ' કહેતું ખડું ચાપ છે. પછી કલ્પનામાં બધાં જીદાંજીદાં દરશે. ખડાં ચર્ચ ચાલ્યાં જાય છે ને છેવટે એ બધાંમાંથી જાગી મારા ખંડમાં જઈ હું સુતોસુતો જાગ્યા કરૂં છું ! એમ ને એમ આજ પંદર વર્ષ વહી ગયાં છે.

એક દિવસ આ પ્રમાણે હું મારી અગાશીમાં બેઠો હતો. વાંચનાર ક્રોધ ન કરે તો હું ખાતરી આપું છું કે આ બનેલી ખીના છે, જોડી કાઢેલી વાતો નથી. હું બેઠો હતો ને મારી સામે ગિરનારનાં લીલાં ઝાડવાં વધારે ને વધારે ઝાંખાં ચતાં હતાં. સૂર્યની લાલી સમી ગઈ હતી ને આછા અંધારપછેડાથી પૃથ્વી ઠંકાતી હતી. રાત્રી પહેલાંની ચોડીક પળો એવી હોય છે કે જ્યારે ઝાંખીઝાંખી પૃથ્વીમાં જુરા રંગનો ધુમ્મસ જેવો આવે. અંધારપછેડો ચારે તરફ વીંટાઈ રહે છે. આ પણ એવી હતી, ને એ ધડીમાં જ અનેક અર્થપૂર્ણ અમમ્મ મંથાઓ ભરેલી હોય છે. હું બેઠો હતો ત્યાંથી ચોડે દૂર—વાણથી પલ્લે નીચે,

પણ પૃથ્વીથી ઠીકઠીક ઉંચે—આહુંઆહું વાદળું ફેલાતું લાગ્યું. મેં આંખ ચોળી ને ચોખ્ખું જોવા મહેનત કરી. આજી આસમાની રંગની એક મૂર્તિ—પવન જેવી પાતળી ને પાણી જેવી પારદર્શક, પણુ પૃથ્વી જેવી ઘન—ત્યાં ઉભી હતી. આંખે ઝાંઝવા વળે છે એમ ધારી મેં ફરી આંખ ચોળી. પેલી મૂર્તિ ત્યાં જ હતી, પણ આકાશ જેવી સ્પષ્ટ હતી ને અમિ જેવી તેજસ્વી. હું આંખ ખેંચીને એ તરફ જોઈ રહ્યા ત્યાં મૂર્તિમાં—આહ ! શું જોયું ? સાવિત્રીના મોંની સ્પષ્ટ રેખાઓ દેખાઈ. એ જ તોફાની આંખ, મસ્તીભરેલો પ્રેમ ને એની સાથે વિરલ એવી શ્રદ્ધાની સ્પષ્ટ રેખાઓ !

હું બેઠો હતો ત્યાં જ સડક થઈ ગયો. જીવતાં જેને પૂજ્યા હોય તેને મૃત્યુ પછી કેવા ડરથી આપણે જોઈએ છીએ ? પણ સાવિત્રી તો નિર્મળ હતી. એનાથી ડરવાનું શું ?

એક પળમાં સાવિત્રી તરફથી સુગંધી પવન આવતો લાગ્યો. અન્યથા પર અન્યથા હું અનુભવું છું ત્યાં સાવિત્રીના મીઠા શબ્દો મેં સાંભળ્યા, ‘ત્વમેવ જર્તા ન ચ વિપ્રયોગઃ’ હવે ખરેખર ભ્રમ છે એમ ધારી હું ઉઠ્યો, પણ ત્યાં ‘વહાલા પ્રિયતમ ! હું તારી રાહ જોઉં છું. ને ત્યાં ગામમાં તપાસ કરજે !’

તે જ ક્ષણે આકાશમાં કેં હતું નહિ.

હું કલ્પનાના ભૂત પર હસતોહસતો ચાલ્યો ગયો.

*

*

*

ખીજે દિવસે સવારે હું ઉઠ્યો ત્યારે રાતની વાત તાજી હતી ને શબ્દો તો સ્પષ્ટ સાંભળ્યા. આ નવાઈ શી ! મેં એ

વિષયની તપાસ કરવા નિશ્ચય કર્યો એટલામાં જ મારા નામનો કાગળ બારીમાં ફેંકી ‘ સાહેબ, લે જો—’ એમ લહેકા કરતો પોસ્ટમેન સીસોટી વગાડતો ચાલ્યો ગયો.

એ કાગળ અક્ષરશઃ નીચે પ્રમાણે છે :

‘ રા. રા.

આપને ખબર છે કે આપણી સ્થિતિમાં કન્યાઓનો સુકાળ છે. મારી પુત્રી નું મારે સગપણ કરવું છે, પણ યોગ્ય સ્થળના અભાવે આજે પાંચ વર્ષ કાઢી નાખ્યાં. મેં સાંભળ્યું છે કે આપ ટુંકમાં જો આ વાત આપને અનુકૂળ હોય તો એક વખત આટો મારી જજો.

એજ. લિ.

મેં બે હાથથી આંખો દાબી દીધી. કાલે રાત્રે સાવિત્રીએ જે સ્થળ ને જે નામ આપ્યું હતું તે જ સ્થળ ને નામ આજે આ પત્રમાં હતું.

*

*

*

હું બીજે દિવસે ત્યાં ગયો. હકીકત સાવિત્રીની મૂર્તિએ આપી હતી તે જ પ્રમાણે હતી. જાણે સાવિત્રીની બીજી પ્રતિકૃતિ હોય તેવી તે મારી નજર આગળથી બે વખત પસાર થઇ ગઈ. એ જ મસ્તી, એ જ નિર્દોષતા ને એ જ શ્રદ્ધા; જોકે મોં જુદું હતું.

બીજે દિવસે હું

કલ્પનાની મૂર્તિઓ

કેટલાંક માણસો વિચિત્ર હોય છે ને કેટલાંક વિચિત્ર દેખાવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પણ આ વૃદ્ધ માણસ તો ખરેખર વિચિત્ર હતો. જમનાનાં કાળાં ભમ્બર જેવાં પાણી જેવામાં એને એટલો આનંદ પડતો કે કેટલીક વખત છત્રીશ છત્રીશ કલાક તે પાણી પાસે જ બેઠો રહેતો. એની માન્યતાઓ બધી હસાવે તેવી હતી. તે માનતો કે જળસુંદરી ધણી વખત અરધી રાત્રે જમીનપર રમવા આવે છે ! સાવ કલ્પનાના બનેલા આ માણસે ધણી વખત જળસુંદરી જોઇ હતી એમ એ કહેતો. એ વાત કોઇ માનતું નહિ ને સૌ તેને બેવકુફ સમજતા. વળી જળતરંગમાંથી દિવ્ય સ્વરમૂર્તિ આવી શકે તેમ એ માનતો. ઘેલો માણસ ! ધણી વખત તારા અને નક્ષત્રની સૃષ્ટિમાં જ આનંદ લેતો ! આ ગાંડો શુકન અપશુકન ને પક્ષીની બોલી વિષે પણ ગપ્પાં છોલતો. સૌ જાણતા હતા કે તે ધૂની માણસ છે. તેને પહેલાં તો સંગીત સાથે નશાખોરના જેવી દૃઢ પ્રીતિ હતી. તેનું પ્રિય વાજંત્ર હતું બંસી. એ કહેતો કે મુંગા સ્વરો સંગીતની જે મજા છે તે બોલેલા શબ્દોમાં નથી જ. શબ્દ બોલેલામણી વિના બોલાય છે તો કૃત્રિમ બની જાય છે. એકલો

અત્યંત કામળ હૃદયનો માણસ જે ગાય તેમાં જ સંગીતની છાયા આવે છે ખીજે નહિ. તે કહેતો કે લયપામતા સ્વરમાં જે મીઠાશ છે તે મુંગા શબ્દને લીધે જ છે. ગમે તેમ તે પોતે બંસી આપાદ છોડતો. કલ્પનાનો બાળક હોવાથી ઘણી વખત વિચારતો કે જન્મનાનાં જળ આ બંસી ચંબાવી શકે ! પણ પાણી તો સતત વહ્યા જ કરતું ને એ બંસી બગબગ જ કરતો. એ બંસીનો આશ્ચક હતો : જન્મનાનાં જળ કાંઠે બંસી બગવવી એ એનો ઇશ્ક હતો : ને સમુદ્રકન્યા કે જળસુંદરીને નિહાળવી એ એનો આદર્શ હતો—ખોટો, બ્યર્થ ને અશ્વકય. પણ આદર્શ એટલે જ સાચાદિલથી કરેલી ખોટી અશ્વકય કલ્પના !

એનો આ ઇશ્ક ચાલ્યો ગયો ને એ આશ્ચક મટી ગયો. ઇવનનું રૂપાંતર અચાનક થયું પણ તેમ થવાનાં પ્રજાળ કારણો હતાં. આ ઘેસો માણસ જીવાનીમાં એક સુંદર સ્ત્રી પરણ્યો હતો. એ સ્ત્રી સંગીતની અત્યંત શોખીન હતી. શોખ લગભગ ગાંડપણ જેવો. એક વખત દિલ્હીમાં જલસો થયો ત્યારે તેણે ગાયું હતું. સૃષ્ટિને રસમાં નક્કરાવતી હોય તેમ તે દિવસે તે ખરેખર ખીલી હતી. અને જ્યારે આખું મેંડળ ચિત્રવત સ્થિર બન્યું હતું, તે વખતે પંચમ સૂરથી વાતાવરણને આરપાર વિધી નાંખવાની તેની શક્તિ એકદમ લયપામતી લાગી. રણકાર કરતા સ્વરની માફક તે એકદમ બંધ થઇ ગઈ. વિજળાનો આચકો લાગે તેમ પ્રેક્ષક વર્ગ અકસ્માત ઉધમાંથી ઉઠ્યો. પણ તેની સામે ગાનારી ધીમે ધીમે મંદ—અતિમંદ બની રહી હતી. એ આશ્ચર્યમાંથી પ્રેક્ષકો જાગે તે પહેલાં એક ધુમાડો થયો : ગાનારી નીચે પડી : અને શોડીવારમાં તેનું મૃત્યુ થયું. ત્યાર પછી આ ગાંડાના મનમાં ધૂન બરાબર બેઠી હતી કે તેની સ્ત્રી

જલસુંદરી થઇ છે ! કેવો વિચિત્ર ખ્યાલ ! આ ઘેલા માણસે ત્યારથી સંગીતની પ્રીતિ તોડી હતી;—તે એટલે સુધી કે તેના ઘરમાં આજે વર્ષો થયાં વંશપરંપરાથી ચાલી આવતી સંગીતની પ્રણાલિ તેણે તોડી નાખી. સંગીતનાં સાધન માત્ર તેણે ફેંકી દીધાં. પોતાના છોકરાને સંગીતનો કહ્યો એ શીખવ્યો નહિ. અને જ્યારે એ છોકરો જીવાન થઈ ક્ષયથી મરણ પામ્યો ત્યારે તે પોતાની સાતઆઠ વર્ષની પૌત્રીને લખને દિલ્હી છોડી ચાલી નીકળ્યો !

હવે એ વૃદ્ધ પોતાની પૌત્રીને પણ સંગીતથી દૂર રાખવા તનતોડ મહેનત કરી. અને થયું પણ તેમ જ. પરંતુ દેહ બદલાયા પણ પ્રાણ ન બદલાયો. દિલ્હી છોડ્યા પછી તેઓ આગ્રામાં આવ્યાં હતાં. જમના નદી જ્યાં વળાક લે છે ત્યાં, પૃથ્વી પરના અમૃતબિંદુ જેવો તાજ ઊભો છે. તાજની પાછળ ખુલ્લું ભૂરું આકાશ ને આગળ હરિયાળાં નીલાં મેદાનો, એ દરમિયાન ખરેખર રમ્ય છે. આ ઘેલો માણસ બંસીનો ઇશક છોડી બેઠો, પરંતુ હવે તાજનો ઇશક લઇ બેઠો. ચોવીસે કલાક એ પડ્યો-પાથર્યો આ પુલ જેવા મકાનની પાસે જ લગ્ન કરતો ! અને આ બધો વખત એની પૌત્રી તો સાથે જ હોય. એ જાણ્યે-અજાણ્યે એ સૌંદર્ય પીધા કરતી. દાદાને જ્યારે બંસીની ધૂન હતી અને દાદી જ્યારે સંગીતમાં જ મસ્ત હતી, ત્યારે આ છોકરીએ તે વાતાવરણ પીધું હતું. વખત જતાં વૃદ્ધને સંગીતનો તિરસ્કાર છૂટ્યો ને પોતે પૌત્રીને સંગીતથી દૂર રાખી; પણ સંગીતની લગની લગાડનારી જે ધૂન હતી તે ધૂન તો કાયમ જ રહી. છોકરી સંગીત પરથી શિક્ષ્ય અને ચિત્ર તરફ વળી ગઇ. દેહ બદલાયા, પ્રાણ તો એ જ રહ્યો. તેણે તાજનાં, અડતાં જીવ ન ચાલે એવાં કામળ પુલ જોયાં; નાજુક બદનમાં મીઠાશ

ને પ્રાણનો જે વિરલ સંયોગ છે તે જોયો: ‘ નાનકડી નાર ’ વીંધ્યા અણુવીંધ્યા નાકમાં મોતી પહેરે એ ચિત્ર તેણે અનુભવ્યું. એ તાજની કન્યા યદ્ય. તેના જેવી સુંદર ને સાચી; કેમળ, મીઠી ને જાણે અમી ઝરશે તેવી. તેની આંખે જે કળા પીધી ને તેણે સૌદર્યની જે તાલીમ મેળવી તે જાણે સાંગોપાંગ તેના સરીરમાં ઢળી પડી હોય તેમ તે એક બેનમૂન કન્યા બની ગઈ. એનું નામ સિતારા.

સવારે, બપોરે, સાંજે, રાત્રે, ચાંદની રાત્રે જ્યારે તાજને જીવો ત્યારે તે કંઈકને કંઈક નવીનતા દાખવે છે. સિતારાએ આ દરથો વારંવાર જોયાં હતાં, અને તેના ઘેલા વૃદ્ધ દાદાએ તો એમને પૂજ્યાં હતાં. આ તાજના જ સાન્નિધ્યમાં ચારપાંચ વર્ષ ચાલ્યાં ગયાં. થોડે છેટે જન્મનાના કાંઠાપર, બરાબર તાજની સામે તેમનું ઝુંપકું હતું; છેટે સુમનજીર્જનો નાજીક ગોખ દેખાતો; ને સામે તાજ. સિતારાના દાદાએ ભરવાડનો ઉલોગ હાથ કર્યો હતો. થોડાં બકરાંધેટાં તેમનું બધું ગુજરાન ચલાવી દેતાં. હાથમાં ડાંચ લઈ, ખભે ધાબળા નાખી, જન્મના નદીના કાંઠા પર એ ચારતાં જ્યાં ને તાજમહેલ નીરખતો જવો, એવી ધર્ષી ઉપજાવે તેવી સ્થિતિમાં તે રહેતો. ને સિતારા પણ કાંઈ કામ ન હોય ત્યારે સાથે સાથે ફર્યા કરતી. વૃદ્ધ માણસ તેને સમુદ્રની દેવીની વાતો કરતો, કે નક્ષત્ર ને તારાની અસર સમજાવતો કે તાજનો ઇતિહાસ કહેતો. ક્યારેક એના પ્રિય વિષય ‘ જલસુંદરી ’ પર પણ બ્યાખ્યાન આપે. ગમે તેમ, પણ જેવો તે પોતે કલ્પનાનો આદમી હતો, તેવો જ વારસો પોતાની પૌત્રીને તે આપી રહ્યો હતો.

કલ્પનાનો પણ પડથો પડે છે અને સ્વપ્નની સૃષ્ટિ પણ મળી આવે છે. વૃદ્ધ માણસ જે રશ્મિ રાતદિવસ ઝંખી રહ્યો

હતો તે જ સ્વપ્ન એક આદમી નીરખી રહ્યો હતો. આમનાં એક જીવાન ચિત્રકાર છેક સંધ્યાકાળે જ્યારે તાજના પારદર્શક દેહમાં આકાશી રંગના ઓળા ઉતરી જાય ત્યારે જમનાનાં કાંઠા પર ફરતો તેનું નામ વિદ્યુશેખર. બહુ અચ્છો જીવાન હતો. કાળાં ઝુલ્ફામાં સંતાયેલું તેનું મોં ખરેખરા ચિત્રકારને શોભાવે તેવું મધુરું ને મોહક હતું. તેણે જમનાના પાણીનો, આકાશના રંગનો, ને તાજમહાલનો વધો થયાં એક ચિત્રે અભ્યાસ કર્યો હતો. સિતારા જેવી તાજની કન્યા હતી તેવો એ તાજનો ચિતારો હતો. તાજનું સૌન્દર્ય પી પીને એ ચિતારો બન્યો હતો,

એક વખત સંધ્યા હતી. સંધ્યા ખીલે છે ત્યારે જલપ્રવાહમાં વહેતા ગુલાબી રંગો સુંદર લાગે છે. પરંતુ જ્યારે આકાશ કુમળાં ભૂરાં વાદળાંથી ઢંકાયેલું હોય છે, ને પૃથ્વી પર વરસાદનો જરાતરા છંટકાવથી બીનાશ આવી હોય છે, ને હરિયાળા લીલોતરી પર તેજને બદલે છાયા પથરાયેલી હોય છે ત્યારે અત્યંત ગૂઢ ને ઉડા સંવેદન વાળી લાગણીઓ જન્મ લે છે. આજે એવી ધડી હતી. આજે વિદ્યુશેખર તાજનાં હરિયાળાં મેદાનો પર થઈ, સાહેલીનો યુર્જ પસાર કરી, ધીમે પગલે જમનાના કાંઠા તરફ ચાલ્યો. તેજ અને છાયાની ચાદર ઓઢી પૃથ્વી કાંઈક ઝાંખી પડી હતી ધૂમસ ન છતાં ધૂમસ જેવું લાગે એ સમય હતો. વિદ્યુશેખરની દૃષ્ટિ એ વખતે અકસ્માત સામેના કિનારા પર પડી ને તે હતો ત્યાં સ્થિર થઈ ગયો. એ સ્થિર થઈ ગયો પરંતુ એનું આંતર તો એ ફૂલત. સામેના કિનારા પર, જલતરંગમાંથી જ જન્મેલી હોય તેવી એક સ્ત્રી ઉભી હતી. એ ઉભી હતી ત્યાં કેડ સમાં પાણી હતાં ને તે પાણીમાં એવી રીતે ઉભી હતી કે જાણે જલસુંદરી જ હોય!

વિદ્યુશેખરના મનમાં પણ બીજો વિચાર ન જ આવ્યો. એની કલ્પનામાં આવ્યું કે: 'એ જલસુંદરી!'

કલ્પનાની મૂર્તિ તરફ તે જોઈ રહ્યો. બીના કાળા કેશ વિખાઈ જઈને એના વાંસાને ઢાંકી રહ્યા હતા. અનિમિષ નયને જાણે એ તાજને પી રહી હતી. તાજના ચિતારાએ આ દૃશ્ય જોવું જોવું તેવું લીધું. તેના ખ્યાલમાં કલ્પનાની રાણી ધૂમી રહી. પણ થોડીવારમાં અંધારું વિંટાવા લાગ્યું ને રાણી અદૃશ્ય થઈ. તે પાછો ફર્યો. સંવેદન કલ્પના ને ગૂઢ અગમ્ય વાતાવરણ એને ધૂમાવી રહ્યાં હતાં. પાછો ફરતાં ફરતાં તે સહેજમાં જ ખચી ગયો. તેની સામે જ કોઈ અણુધડ આઢમી બટકાયો હતો. તે આઢમી ગાંડાની માફક તેના મોં પાસે મોં લાવ્યો ને બોલ્યો:

‘તમે—તમે એ—એ—એ—જોવું?’

વિદ્યુશેખર સમજ્યો નહિ: ‘એ એ શું?’

‘કેમ વળી તમે જોવું નથી? ખોટું બોલો છો? ખોટું? તમે એ . એ . . એ જોવું’?

‘એ શું?’

‘એ એ એ . . . એ દૃશ્ય. કોણ હતું ખબર છે?’

‘ના.’

‘એ આ નદીમાં રહે છે. જલસુંદરી. તાજનાં દર્શન કરવા ધણી વખત આવે છે. જલસુંદરી. જલસુંદરી. . . સમજ્યા? જ. . . લ . . . સું . . . દ . . . રી . . . ’ . . . પેલો માણસ ઘેલછામાં લવતો લાગ્યો.

‘તમારું નામ?’

‘મારું? . . . જલસુંદરી . . . મારું નામ? હા, મારું

નામ મને સાંભર્યું . . હું સિતારાનો દાદો . . ’

‘ પણ સિતારા—? ’

‘ તમે અહીં કદિ અરધી રાત્રે આવ્યા છો? આહા! ત્યારે જમનાનાં રૂપાનાં પાણી ને સામે આ તાજ! રૂપેરી . . . આહા! એક દિવસ એવે વખતે જલસુંદરી આવ્યાં હતાં. ’

પણ આ ઘેલછાએ ચિતારાની જલસુંદરીની કાલ્પનિક માન્યતાને તોડી. ‘ ત્યારે એ કન્યા . . . આ ડોસાની પૌત્રી સિતારા લાગે છે. . . ’ તેના મનમાં એકદમ ખ્યાલ આવ્યો. એ ખ્યાલ થતાં જ તેની કલ્પનાની રાણી, પાર્થિવ—પૃથ્વીની બની ગઇ. નશો છિતરી ગયો; સંવેદન ચાલ્યું ગયું; વાતાવરણ ટળી ગયું. એ કલ્પનાની રાણીને પૂજનારો ચિતારો મટીને પાર્થિવ કન્યાના સૌંદર્યનો ખ્યાલ કરનાર મનુષ્ય બની ગયો! તેના મનમાં દરય રહી ગયું, કલ્પના રહી ગઇ અને સિતારાની સ્મૃતિ રહી ગઇ.

‘ મેં એવું કાંઈ—જલસુંદરી જેવું જોયું નથી. ’ એમ બોલી તે પેલા ઘેલા આદમીને છોડી આગળ ચાલ્યો. એક તરફ એક સિપાઈ હસતો હતો. ‘ પેલો ઘેલો જ મળ્યો હતો ના? ’

‘ હા. પણ એ છે કોણ? ’

‘ બીજું કોણ? ગાંડો છે. એ ક્યારનો અહીં બેઠો હતો. અંધાઈ વીંટાયું ને એ વખતે જમનામાં કોઈ નહાવા આવ્યું. તરત જ એ જલસુંદરી—જલસુંદરી કરતો ઉઠ્યો ને દોડ્યો. ત્યાં તમે જ સામા મળ્યા. ’

‘ એમ કે? ’

ચિતારો વિચાર કરતોકરતો ઘેર ગયો. તેણે સિતારાને મનમાં તો પોતાની બનાવી પણ દીધી!

ત્યાર પછી તો ઘણી સંખ્યાઓ આવી ગઇ. પણ કેટલીક સંખ્યાઓ, અંધારપછેડામાં લપાતાં પહેલાં ચરમની મીઠી સુરખીનો રંગ જોવા જમનાનાં જળમાં ઘણીવાર ચંબી જતી. કારણકે વિદ્યુશેખર મીઠું હાસ્ય કરીને સિતારાને બોજવતો તે વખતે ચરમની મીઠી સુરખીથી છવાતું એનું મોં જમનાનાં જળમાં પ્રતિબિંબિત થાય તે આ સંખ્યા છાનુંમાનું જોષ લેતી.

સિતારાનો ગાંડા જોવા દાદો દૂરદૂરથી જલસુંદરી નિહાળવાનાં સ્વપ્નાં ધડતો હોય ત્યારે સિતારા ને વિદ્યુશેખર એક-બીજાની મશ્કરી કરતાં હોય ! આવી રીતે તાજની કન્યા તાજના ચિતારાની થતી હતી, તે વખતે તેનો વૃદ્ધ દાદો ઘણી વખત ફરિયાદ કરતો કે હવે જલસુંદરી આવતાં જ નથી !—ને આવે છે તો એકલાં આવતાં જ નથી !

સિતારા એ કાંઇ સમજતી નહિ. દાદાની આટલી ઘેલછા જોવાને એ ટેવાઇ ગયેલી હતી. બીજી બધી રીતે દાદો ડાહ્યા હતા.

‘તું આની સાથે પ્રીતિ જોડ.’ એમ કોઈ આજ્ઞા કરે ને પછી પ્રીતિની શરૂઆત થાય તો એમાં હમેશાં ગાંઠ રહી જવાની. પ્રેમ સ્વયંભૂ છે; તેમ જ કદા પણ સ્વયંભૂ છે.

એક વખત ચિતારો જમનાના કાંઠા પર બેઠો હતો. કાળાંભમ્બર પાણી દોડ્યાં જતાં હતાં ને તાજ એકલો જોડો હતો. હમેશનાં પરિચિત સિતારાનાં પગલાં તેણે સાંભળ્યાં. તેણે પાછું વાળાને જોયું તો સિતારાનું મીઠું હસતું મોં દીઠું. ચિતારો એક વિચારની ધૂનમાં હતો. તેની કલ્પના છેક ઇ. સ. ૧૧૬૬ની સાલ જેટલી પાછળ ગઇ હતી. તે આત્રમાં બેઠો-બેઠો, તાજની સામે નિહાળીને, પૃથ્વીરાજની સંયુક્તાને મનમાં ને મનમાં ધટી રહ્યો હતો.

રાયપિંચીરાનો રાતા પથ્થરનો દિલ્હીનો કિલ્લો તેની નજર આગળ ખડો થયો હતો. સુધડ રજપૂતાણ * (શિવસ્ત્રી)નો છેલ્લો છેલ્લો નમૂનો તે પૃથ્વીરાજ. આ ચિતારાએ ધડેલી તેની સ્ત્રી સંયુક્તા પાણીદાર મોતી જેવી નિર્મળ અને તેજસ્વી હતી; બાળભાષામાં કહીએ તો રૂપરૂપનો અંબાડ હતી. રૂપનો પાર નહિ, તેજનો પાર નહિ અને નિર્મળતાનો પાર નહિ. રજપૂતાણીઓ ધણી થઇ ગઇ છે પણ સંયુક્તા જેવો પ્રેમનો નશો કોઇનામાં ન મળે. ચિતારો એને જોઇ રહ્યો હતો. આખેદૂખ જાણે એ જ. કલ્પનાએ સૃષ્ટિ રચી હતી ને પ્રેરણાએ પ્રાણ મૂક્યા હતા. તાજને બરાબર પાછળ રાખીને રજપૂતાણીની અસલ આદર્શ પ્રતિમા હોય તેવી સંયુક્તા ઊભી હતી. તેના સંયામાંથી સાચા મોતીની લટ બને બાજુ લટકતી હતી.

તાજના જેવી જ નાજુક શરીરની, પણ તેજના પ્રુઆરાથી નાહી રહી હોય એટલી જાનવલ્લભાન સુંદર અને પવિત્ર.

ચિતારો કલ્પનામાં આ દૃશ્ય જોઇ રહ્યો હતો—પી રહ્યો હતો, તેટલામાં સિતારાએ તેના ખભાપર હાથ મૂક્યો. આંગળીઓ ફરતાં જેમ વાહન બોલે, તેમ આ કામળ સ્પર્શ થતાં વિધુ-શેખરનું હૃદય જાગી ઉઠ્યું. એની કલ્પના—પ્રેરણા વેરાઇ જવા લાગ્યાં.

હજી એ દૃશ્ય જ જોતો હોય તેમ તે બોલ્યો, ‘કેમ સિતારા આજ તો કાંઈ મોડી ?’ અપમાન થયું હોય તેમ કલ્પનાની સંયુક્તા દૂર ને દૂર જવા લાગી.

ચિતારાની પાસે આવીને સિતારા ધીમેથી બેઠી, પોતાની સોડમાંથી એક કામળ કાઢ્યો.

* નવલરામ ધર્મજીનો ઇતિહાસ.

‘એ—ત—તારી ! તું વળી ચિત્ર કરતાં ક્યારની શીખી ?’ સિતારા ગ્રેમથી તેની પાસે સરી. કાંઈક ચાલ્યું ગયું હોય—જીવન જતું હોય—તેમ ચિતારો બેઠાકબેઠા બનીને તાજ તરફ જોઈ રહ્યા. સંયુક્તાની છબી ઝાંખી બનતી હતી. તેણે વેદનાથી છાતી પર હાથ મુક્યો. ને એક નિશ્વાસ નાખ્યો, ‘ઓ ! રે ! મધ કે શું ?’

અત્યંત માયાથી સિતારાએ તેનો હાથ પોતાના હાથમાં લીધો : ‘વિદ્યુ ! તને શું થાય છે ? તું ધુળે કાં ? અને . . . તું શું બોલ્યો ? કોણ મધ ?’

ચિતારાએ શૂન્ય આંખે તાજ તરફ જોયું.

એની કલ્પનાની મૂર્તિ—પૃથ્વીરાજની સંયુક્તા—ત્યાં હતી નહિ. તે પીગળી ગઈ હતી. કોણ જણે ક્યાં ? અને ચિતારાને ખબર હતી કે આવી મૂર્તિઓ આવે છે માત્ર ધડીબર. જો એનો સત્કાર ન થયો તો તેઓ બસ જાય છે—જાય છે હમેશને માટે. આજે પણ આ મૂર્તિ મધ તે મધ ! પછી એ કોઈ દિવસ આવે નહિ. કલ્પનાની મૂર્તિ આવી માનભરી હોય છે,

વિદ્યુશેખરે સિતારા તરફ જોયું. એક ધડીબર એ ધૂન્યો. ‘અરે ! આણે મારી સંયુક્તા ખોવાવી !’ એ વેદનાથી એ વીંધાઈ ગયો. ‘મારી પ્રિયતમા કલાને રોકનાર આ કોણ ?’ એ પ્રશ્નથી એ બાકુળ બની ગયો. ત્યાં સિતારાએ અત્યંત કોમળ સ્વરે ફરીથી કહ્યું. ‘વિદ્યુ ! તું ધુળે કાં ? બોલ તો ખરો. મારા સમ છે, —તને શું થયું છે ?’

સિતારાએ એનું મન વાળવા એને તાજનું સૌંદર્ય ને આકાશી રંગો દેખાડ્યા. પણ ચિતારો તાજમાં શું જુએ ? તાજ જેના વડે શોભતો હતો તે સંયુક્તા ક્યાં ?

સિતારાએ ધીમેથી તેના હાથમાંથી ચિત્રનો કાગળ સેરવ્યો. તેણે તે લઈ લીધો. જાગ્યો હોય તેમ વિદ્યુશેખર સિતારાનું ચિત્ર જોઈ રહ્યો.

‘આ શું દોર્યું છે સિતારા !’ વેદના દાખીને તે બોલ્યો.

‘એ છે જલસુંદરી.’

ચિતારાએ તે દિવસે જલસુંદરી જોઈ હતી તે યાદ આવ્યું. જલસુંદરીની એની કલ્પના સિતારાના નામથી વેડફાઈ ગઈ હતી. આજની સયુક્તાનું વિધાન પણ સિતારાના આગમનથી પડી ભાંગ્યું હતું ! અરેરે કલ્પનાની મૂર્તિઓ ! તમારા મૃત્યુનો ધા જીવન પર મજબૂત અસર કરે છે, ને જીવન પછીના જીવનને પણ રંગે છે, ત્યારે તમે જ સાચી મૂર્તિઓ ને, સાચી મૂર્તિઓ એ કલ્પના એવો ક્રમ તો નહિ હોય ના ?

‘આ જલસુંદરી છે કાં ? જળતરંગો તો આબેહૂજ છે. ને મૂર્તિ . . . પણ . . . રમ્ય છે. તેં આ ક્યાંથી ચીતરી સિતારા !’

‘મેં—? હું પણ કાંઈક છું હો !’

‘એમ કે ? લાગે છે સાચી. પણ—આ મૂર્તિ કેણે બંધી ?’ એમાં અભ્યાસ છે ને કલ્પના નથી; તેં આ ચિત્ર વાંચ્યું છે ને જોયું નથી.

સિતારાએ હસતાંહસતાં જવાબ વાળ્યો, ‘દાદાજી જે વર્ણન કરતા તે પરથી મેં એ ચિત્ર દોર્યું.’

ચિતારાએ તે ચિત્ર સિતારાના હાથમાંથી ખેંચી લીધું. ને તેમાં અપાટાબંધ થોડા ફેરફાર કરી નાખી, પાછું સિતારાના હાથમાં મુકી દીધું. ચિત્ર સજીવન થઈ ગયું.

સિતારાએ તેના તરફ જોયું ને બહાલથી કહ્યું, ‘વિદ્યુ ! એક

ચિત્ર તું મારે માટે ન ઉઠાવે ?’

ચિતારાએ દયાભરી અવાજે કહ્યું, ‘ તારે માટે ? કોઇ માટે ઉઠાવું—કોઇ આપે તે કરે એ સ્વયંભૂ મૂર્તિ ન થાય. હું કોઇ માટે કાંઇ કરતો નથી. ’

‘ પણ હું ક્યાં કોઇ છું ? તું મારે માટે તો કરી જ દે. તું એક જળસુંદરી કરી દે. ધણી કહે છે કે દાદા જીએ છે એવી જળસુંદરી જો કોઇ ચીતરે ને દાદાજી જીએ તો દાદાજીની ઘેલછા જાય. ’

વિદ્યુશેખરે ઉઠાસીથી કહ્યું, ‘ ઘેલછા રહે કે જાય. મારાથી એ ન બને. એવું હું કરી શકતો નથી. ’

‘ ત્યારે વિદ્યુ ! તુ મનુષ્ય નથી. તને માણસ પર પ્યાર નથી. તને મારા પર પ્યાર નથી. એ કલા ન હોય. ’

વિદ્યુશેખરે ડોહો થયો; તેણે બે હાથે અદ્ભુત વાણી: ‘ કોણ કહે છે હું માણસ નથી ? શું મારામાં પ્યાર નથી ?

‘ ના. પ્યાર હોય તે પીગજો. દયા હોય તે દ્રવે. મનુષ્ય હોય તેને લાગે. ’

અત્યંત દુઃખથી ચિતારો બોલ્યો, ‘ સિતારા ! હું માણસ છું હો ! ’

સિતારાએ ગર્વથી કહ્યું, ‘ માણસ હો તો જળસુંદરી કરી દે. એક ઘેલાનું એમાં કલ્યાણ છે. ’

‘ અરેરે ! કોણ સમજે કે હું કલ્પનાનો—પ્રેરણાનો—ચેલી કલાનો દાસ છું, મિત્ર નથી. સેવક છું, સ્વામી નથી. જેટલી અને જેવી જ્યોતિ જગે એવી જ મૂર્તિ હું ધકું ! ’

‘ અભિમાન ! ’ સિતારા બોલી, ‘ આ તાજના કારીગરને કાંઈ ન નડ્યું અને તને . . . ’

‘બસ, બસ, બસ—’ વિદ્યુશેખર વચ્ચે બોલી હસ્યો, ‘જા હું એ ચિત્ર કરીશ. જીવન . . .’

‘એક ચિત્રમાં જીવન ને એક ચિત્રમાં મૃત્યુ—આમ તમને જીવનમૃત્યુની વાતો કરવાની ટેવ પડે છે કે શું?’

વિદ્યુશેખર માત્ર ફિક્કું હસ્યો. તે દિવસે સિતારા કાંઈ બોલી નહિ ને ચાલી ગઈ.

કલાનાં અનેક રૂપો છે; અનેક રીતે એ રૂપો મળે છે. પરંતુ કલા સાંગોપાંગ વરે છે માત્ર આજીવન અભ્યાસીને; એના ખરેખરા ભક્તને. બીજા બધાને તો એ જરાજરા મીઠું હસાવી, ફાસલાવી, પટાવી રવાના કરી દે છે.

ચિતારો તે દિવસે લથડતે પગે ઘેર ગયો. જાણે જીવન હરાઈ ગયું હોય તેવો એ નાસીપાસ હતો. પણ હજી એને આશ્વા હતી. આજે એણે કલ્પનાની મૂર્તિ બોધ હતી. બીજે દિવસે એ આવીને સરી ગઈ. ત્રીજે દિવસે આવુંઆવું થઈને ચાલી ગઈ. ચોથે દિવસે એ આવી જ નહિ. પાંચમે દિવસે એ હાથતળા દઈને નાસી ગઈ. છઠ્ઠે દિવસે તેણે એને ખૂબ આશ્વા આપી પણ પોતે તો સંતાતી જ ફરી. આમ એક, બે, ત્રણ અઠવાડિયાં વીતી ગયાં. એ કલ્પના ફરી ન જ આવી.

અને જેવી એની અંદરની દુનિયા હતી તેવી જ બહારની હતી. સિતારા એને મળતી અને ન મળતી. એ ચિત્રની રાહ જોતી હતી. ચિતારાની વેદના એ સમજતી, પણ માત્ર જળસુંદરી મળી જાય તો પછી ‘પોતાના’ ચિતારાને એ કાંઈનું કાંઈ કરવાની હતી.

ખરેખર, ૭ માસ ચાલ્યા ગયા! આજે રાત્રિ સુંદર બનીને તાજને આંગણે બેઠરકારપણે પડી હતી. ચંદ્રનાં ક્ષીતજ કિરણો

જમનાનાં જળમાં સંતાકુકડીની રમત માંડી બેઠાં હતાં. કુદરતમાં અનુપમ રૂપ બંધું હતું.

• વિદ્યુશેખરે છેવટે પેહું જળમુંદરીનું ચિત્ર પુરું તો કયાં જેવું કર્યું હતું. તેને સંતોષ ન થયો, પણ તેણે એને પુરું માન્યું હતું, ને હમણાં તે દિવસની સંયુક્તાને ધડી રહ્યો હતો ! અરેરે પણ એ સ્ત્રી જળમરી ચાલાક હતી. એક અંગ પકડે ત્યાં બીજે અદશ્ય થઇ જતી. ચિતારો એને પકડી ન જ શક્યો. આજે આવી રૂપાળી રાત્રિએ એ છેક નિરાશ હતો ! માનસિક અકથ્ય સંવેદન છિત્પન્ન કરવામાં ઈશ્વરનો શો સંકેત હશે ? આજે તો તે છેક જ લોથ થઇ ગયો હતો. પેલા ચિત્રની નામિકા આવે તો નહિ જ, પણ મોં ચડાવીને જાણે બોલી હોય એવું તે બોલ્યું. ‘ ચિતારા ! તું ચિતારો જ નથી. ચિતારાને વળી બીજે ઇશક શો ? બીજી માથક શી ? તારા માટે જ તેં મને બોલાવેલ હતો તો હું આવત. પણ યાદ છે ના ? તેં મને છોડીને પેલ સિતારાને બોલાવી. મારે કલાને કોઇ શોક્ય હોય ?—’ અને સંયુક્તા સરી ગઇ !

તેણે છેક મોડી રાત્રિ સુધી એનું વિધાન કરવામાં આકાશ પાતાળ એક કર્યો. પરંતુ ‘ ન માગે દોડતી આવે ’ એવી કલાદેવ જાગી જ નહિ. તે શૂન્ય જેવો—ધેલા જેવો થઇ ગયો. એણે પોતાના ચિત્રપટ પર એક નજર ફેરવી. ત્યાં શું હતું ? માઝાધા ! તે નિરાશ બનીને જમનાના કિનારા પર જ ચાલ્યો ગયો. આવી રીતે છેક નિરાશ થઇને એ ખુબ વાર બેઠો. એટલામાં, કોઇ દિવસ બંસી ન બળવવાની પ્રતિજ્ઞા લેનાર પેલા વૃદ્ધ પુરુષે— સિતારાના હાથએ—બંસી બળવવી શરૂ કરી. જ્યારે મન તદ્દન શૂન્ય હોય છે ત્યારે જે એકાદ સ્વર તે સાંભળે છે

એનાથી એ એકદમ આકર્ષાય છે. અને આજે તો વર્ષોથી બંધનમાં રહેનાર સ્વરને પેલા વૃદ્ધ માણસે છોડી મુક્યો હતો. રાત્રિ રૂપાળી હતી, સ્વર અખંડ શ્રુતંદ હતો અને બળવનારો કારીગર હતો. અખંડ રસની એક ધાર ચાલે તેમ જમનાના આ કાંઠાથી પેલા કાંઠા સુધી સ્વરોની ધારા ચાલી રહી હતી પવન પાણી ને તેજઃ જમીન આકાશ ને પડછાયાઃ બધામાં સ્વર સોસરવો વહી રહ્યો હતો. જળ થંભે, ચંદ્ર થોભે, સૃષ્ટિ ધડીબર અટકે એવી આ પળ હતી. અંતર સ્વર ને એવો બળવનાર હતો !

અને જેમ કોઈ દોરથી ખેંચે તેમ તે ઉપડ્યો.

કોઈ અકથ્ય વેદનાથી નાસતો હોય તેમ તે ઉપડ્યો. સામે કાંઠે કેવી સુંદર બંસી વાગે છે ! બસ તે આગળ વધ્યો. હજી વધ્યો. વધતો જ ગયો. ખેંચાતો ગયો. જમનાના પાણીને તેનો પગ અડ્યો ત્યારે તે હસ્યોઃ ફિક્કું, શન્ય, ગાંડા જેવું અટકાસ્ય !

એ હાસ્યના પડધાથી પોતે જાગ્યો. પણ બંસીનું આકર્ષણ અનિવાર્ય હતું. એના મગજમાં બધે શન્યતા હતી. એના હાસ્યના પડછંદથી કોઈ એના તરફ દોડી આવ્યું. એ સિતારા હતી. ચિત્રકાર ન્યારે નિરાશ થઈ જમનાના કાંઠા પર ચાલ્યો ગયો હતો, ત્યારે એની મહુલીમાં બે જણાં ગુપચુપ પેઠાં હતાં સિતારા અને તેનો દાદો. વિદ્યુશેખરનું અધુરું ચિત્ર, રૂદનની યાદ હોય તેવું પડ્યું હતું. તેનું પુરું ચિત્ર ‘જલસુંદરી’ પણ એક તરફ પડ્યું હતું. સિતારાના દાદાએ ત્યાં જોયું. પોતાની માન્યતાને આજે જખરો ટેકા મળ્યો હોય તેમ તે ઉજળ્યો ! ‘બસ, એ જ આ જલસુંદરી ! પેલા જીવાને કરી ના ? એ તે દિવસે એને પૂછ્યું ત્યારે એણે ધનકાર કયો હતો. પણ આજે

એ પકડાયો ! એ જ જલસુંદરી !' એટલું બોલી તે નાઠો. એને ખાતરી થઈ ગઈ કે પોતે જુએ છે તે સત્ય જ છે. એની ઘેલછા તો ઉલટી વધી, કારણ કે આજે એની માન્યતાને આ ચિત્રથી ટેકો મળ્યો હતો. પણ સાથેસાથે તેણે જુગજુગનો વિન્નેમ છૂટયો હોય તેમ બંસી--એકવાર ફરીથી--બળવવી શરૂ કરી દીધી ! તે બંસી બળવતો હતો ને ચિત્રકાર તેના તરફ--હજી આગળ ને આગળ વધતો હતો.

સિતારા દોડતી આવી. તેણે અત્યંત કામળતાથી તેનો હાથ ઝાલ્યો, ' વિદ્યુ ! વિદ્યુ ! તું આમ ક્યાં જાય છે ? હવે તો પાણી ઉડાં છે !'

* * *

તે હસ્યો. અરેરે ! કેટલું બચંકર હાસ્ય !

એક ઘડીમાં નિશ્ચય કરીને સિતારાએ તેને પાછો ખેંચ્યો. પણ વ્યર્થ : એ આગળ વધતો જ ગયો.

ખીજી ક્ષણે વિજળીના જેવી ઝડપથી તે બહાર નીકળી : ' દાદા ! દાદા બંસી બંધ કરો ! ' તેણે જુમો પાડી.

જવાબમાં બંસીનો સ્વર મોહક ને મોહક થતો ગયો.

* * *

તરત જ તે પાણીમાં પડી. એના જીવનમાં પથરાએલું તાજનું સૌંદર્ય ઝળક્યું. મુમતાજ--શાહજહાંના અમર પ્યારની બાવના તાજના પથ્થરમાં કેતરાઈ છે એ યાદ આણ્યું. તે એકદમ હિંદી, ને ચિતારાના હાથને પકડી લીધા. તે તાજની કન્યા હતી ને તેણે તાજના ચિતારાને પકડ્યો.

મૃત્યુનો સમય સુંદર હોય ને સ્થગ પવિત્ર હોય તો બધી વખત મરણ પામવાની ઇચ્છા થાય છે. એ ઇચ્છા સાવ સ્વાભાવિક છે. ચિત્રકાર પાણીમાં વધતો ગયો. છાતી સુધી

પાણી આવ્યાં: ‘ઢાલા ! ક્યાં જવું છે ?’ સિતારા બોલી,
 ‘બસ, આ હિલી એને પકડવા !’
 ‘કોણ છે ? વિધુ ! કોણ છે એ ?’
 ‘સંયુક્તા !—કલ્પનાની રાણી—’
 ‘પેલા ચિત્રની—તે દિવસની રાણી !’ સિતારાના મનમાં
 તે દિવસ વેગથી પસાર થઈ ગયો.

એના ખભાપર માથું નાખી સિતારા રડી, ‘તું પાછો ફર
 ઢાલા ! તું પાછો ફર. તારી તે દિવસની કલ્પનાની રાણી હજી
 અખંડિત મળશે !’

*

*

*

પણ ચંદ્ર વધારે સુંદર બન્યો હતો: સમય પણ રાત્રિનો
 ઠંડા ભારથી વધારે ઉજ્જવલ લાગતો હતો: અને પેલી બંસી
 વધારે ને વધારે મોઢક થતી જતી હતી. સિતારા વિધુશ્રેષ્ઠરને
 વળગી પડી. પગલાં આગળ ભરાતાં ગયાં: એક . . .
 બે . . . ત્રણ . . .

—અને અચાનક પેલી બંસી બંધ પડી.

બંધ કરી નહિ. બંધ થઈ નહિ. બંધ પડી ગઈ . . .

રાત્રિ શાંત બનતી હતી; શાંત હતી તેવી જ બની રહી:
 અને જમનાનાં જળમાં ચંદ્ર ને તારા કુબવા ને તરવા લાગ્યા.

જમનાનાં કાળાં લમ્બર પાણી એમ જ ચાલ્યાં ગય
 છે . . . હજી અને હવે પછી . . .

ગોવિંદનું ખેતર

નીલી નાલેરમાં નદીના કિનારા પર ગોવિંદનું ખેતર હતું. ગોવિંદના પિતા રઘુનાથ મહારાજ રાજપુરમાં પ્રસિદ્ધ પુરુષ લેખાતા. વેપારી આલમના સરદાર તરીકે એમનું નામ આસપાસનાં બેચાર ગ્રામમાં મશ્હૂર હતું. બોળા અને બલ્લા ખેડુતોની ધીરધાર આ કામદારને ત્યાં થતી, અને રાજપુરના બંગીથી માંડીને ત્યાંના બાયાતી દરબાર જેવા મુળુબા સુધી સૌ રઘુનાથ મહારાજની સુવાસને ઓળખતા. ધણી વખત સાધારણ કુળઆ એમની હાજરીની શેઠમાં જ દબાઈ જતા. રાજપુરના ધર્મમંદિરમાં, ચોરામાં, હનુમાનની દેરીમાં ને ઝાંપામાં, બધે રથળે જ્યારેજ્યારે કોઈ નવો પ્રશ્ન આવે, કાંઈક અડચણ પડે કે અસાધારણ વાત બને, કે તરત રઘુનાથ મહારાજ એના નિકાલ લાવવાના.

રાજપુરમાં એ સૌના ગુરુ પણ હતા. કંકુ પટલાણી, ધનુ રખારણુ ને સંતોક શેઠાણી, એ ત્રણને હમેશ ને હમેશ નવ મહમાંના એકાદની પીડા તો રઘુનાથ મહારાજને દ્વારે મુકવાની હોય જ. શ્રદ્ધા હશે કે અગ્નિ, પણ એના જ્યોતિષથી સાફ પણ થઈ જતું. સવારમાં દિવસ જતાં રઘુનાથ નદીએ નાહીને પોતાનું

મજ્જુત ગોળમટોળ શરીર ચંદનથી શોભાવતા, ‘જય નીલકંઠ’ કરતા મંદિરમાં જતા. એમનો સાદ પણ ખાસ્સો ઘાટો ઘેરા; ઘેર એચાર ભેંસ, ખેતર વાડી અને બેત્રણ ગામમાં જમ્મેલી જુની પ્રતિષ્ઠા. અરઘો કામદાર જેવો, અરઘો શેઠ જેવો, ગામના ગુરુ જેવો, ને નાનાંમોટાં સૌને મીઠો લાગતો આ પૂજ્ય પુરુષ રાજપુરમાં સુખી હતો ને એને લીધે આસપાસના ત્રણચાર ગામડાં પણ સુખી હતાં.

રઘુનાથ મહારાજે પોતાના ગોવિંદને શહેરમાં ભણુવા મોકલ્યો હતો. રાજપુરની નાનીશી સરહદમાં ગોવિંદ ચાર અંગ્રેજી ભણ્યો. ત્યાં તો એની કીર્તિ પ્રસરી ગઇ. ગોવિંદની મા નાનપણથી નહિ, એટલે એનામાં કાંઈક લાડનું અભિમાન વધારે હતું. ગામડિયાઓને તાજુખીમાં તરબોળ કરે એવાં ‘હોરેશ્વસ’નાં પાનાં બે પાનાં તે ક્યારેક વાંચતો. તેને સૌ વખાણુતા, કારણકે વખાણુનાઈ મંડળ તદ્દન અજ્ઞાન હતું. ગોવિંદ ચોથી અંગ્રેજીમાં પાસ થયો. જોકે એને તો વર્ગ ચડાવવામાં આવ્યો હતો, પણ પરીક્ષાની આ જાહુબરી જુદાઈ ગામડિયાના ભેળમાં આવે તેમ હતું નહિ. તે દિવસે રઘુનાથ મહારાજે મોટી મીજબાની જેવું કર્યું. જોકે થાક લોડાનું હતું, અથાણું ચીલડાનું, ને ને મુંબઘનાં સંતરાં મોસંખી’ ની જંઘાતી બદબોને બદલે મગની તાજી શીંગો ને તાજગીબચી શેરડીના સાંઠા હતા. એની જ વાડીમાંથી લાવેલાં ખેર ને દાઢમ પણ ખરાં. ગામડિયા આ મેવામાં અનહદ આનંદ ભોગવી રહ્યા હતા.

ગોવિંદ પરણ્યો. ત્યાર પછી રઘુનાથ મહારાજ પોતાના પુત્રને બહુવાર મદદરૂપ ન થઇ શક્યા. એમનું વૃદ્ધ શરીર લથડ્યું. ગોવિંદ ત્યારે છઠ્ઠી અંગ્રેજીમાં હતો. એનું મન પણ

પરજ્યા પછી અભ્યાસમાંથી ઉઠ્યું હતું, એટલે જૂદા પિતાની હાજરીમાં રહેવા માટે તેણે અભ્યાસને તિલાંજલિ આપી. ન આપી હોત તો પણ ગારું હવે અટકે તેમ હતું. થોડા દિવસ પછી રઘુનાથ મહારાજ દેવ થયા, ને ભર્યા ઘરમાં ગોવિંદ અને તેની ભાગીરથી બંને બિનઅનુભવી રહ્યાં.

ગોવિંદમાં અપૂર્ણ અંગ્રેજી જ્ઞાનના ને શહેરી જીવનના દોષ ધીમેધીમે ધર કરી બેઠા હતા. ભાગીરથી પણ આ ગામડામાં રસ ભર્યો છે એવું સમજતી નહિ.

પરવારથે રજારી ઢોરને ' પહર 'માં લઈ જવાની ખૂમ પાડે ત્યારે, પોતે નવ વાગ્યે પથારીમાંથી બેઠો થઈ મહારાજને દાતણની ખૂમ પાડતો તે હોસ્ટેલના દિવસો ગોવિંદને યાદ આવે ! ભાગીરથીનો નવરંગી સાળુ ભેંસના છાણમાં જરાક બગડે તો એનો આખો દિવસ બગડતો. ગામડા ગામમાં તો પાંચ વાગ્યે ઘંટીના ઘેરા નાદ વચ્ચે ઝીણા સુરની હલક જમતી હોય; છ સાત ન વાગે ત્યાં દધિમંથનના સ્વરથી ફળાએ ફળા ગાજતું હોય ! પણ ભાગીરથીની વાંકી સેંથી: ગોવિંદના ખમીસનો અછકડ કફ, ઝીણું ઘોતીયું કે નવરંગી સાળુ એમાંનું કાંઈ પણ બગડે એ કેમ ખમાય ? શહેરી જીવનની ટાપટીપના મોહમાં પડેલ આ દંપતીને ગ્રામ્ય જીવન ખુંચવા લાગ્યું. સવારની તાજી સુગંધી હાશ, મીઠું ગોરસ, ને ઇંદ્રને દુર્લભ દુધ: આ ચીજો ચાના કપને બદલે ધરમાં અથડાતી જોઈ ભાગીરથી તો અરધી થઈ જતી.

ક્યાં હોટેલ મોટર, ચેવડા, ચા ને સુંદર બાગ: ને ક્યાં તાજી હાશ, ગાયના સ્વર, ને વડનો મીઠો છાંયો ? ગોવિંદને લાગ્યું કે જો પોતે ગામડામાં બહુ દિવસ ગાળશે તો સમાજમાં બહુ

પછાત રહી જશે. વર્તમાનપત્ર પણ રાજપુરમાં ક્યાંથી ? ને જાહેર સભા ? બેચાર પટેલિયા, એકબે શેઠિયા ને ચારપાંચ નાગાં છોકરાં ચોરાને ઝોટલે બેઠાં હોય એ રાજપુરની જાહેર સભા ! શહેરની જાહેર સભા, ધમપછાડા, ઢોંગ ને દંભ ત્યાં ન મળે. શબ્દના ઠરાવ નહિ ને ખોટાં અનુમોદન નહિ. અહીં તો બે ચાર પટેલિયા મળી વાત કરે કે ગોંદરામાં અગિયારશે ખડ નાખવું છે, ને બકરાને દુધ પાવું છેકે ઠરાવ પસાર થાય. એમાં પ્રવૃત્તિની ધમાલ ન મળે. સાદી વાત અને સાદું વર્તન. ગોવિંદના ચરમામાં આ બધું માફું બાસ્તું, ને તેણે ગામડામાંથી જેમ બને તેમ જલદી ઉપડવાનો નિશ્ચય કર્યો. ગ્રામ્ય જીવનની ખોડ-ખાંપણને સમારી એમાંથી દરેક પળે તંદુરસ્તી ને રસ ખેંચવાને બદલે શહેરના ઉપરના ભભકામાં અંજાઈ જવાથી. ગોવિંદને દરેક પળે એ ગામડું ખુંચવા લાગ્યું. તેણે ગામડામાં હિસાબ પતાવવાનું કામ શરૂ કર્યું. રઘુનાથ મહારાજની પ્રમાણિકતા ને ચારિત્રબળ એવાં વિખ્યાત હતાં કે એનું બધું લહેણું પતી ગયું. ગોવિંદ તથા બાગીરથી હવે શહેરમાં જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યાં. ‘ભગરી’ ભેંસ, ‘કલ્યાણી’ ગાય, વાછરડાં ને બોડી; પોતાનું સુંદર ફળા, વાલોળનો માંડવો ને તુળશીનો ક્યારો; એક ઘોળા ખિલાડી, પારેવાને પાણી પીવાનું કુંડું, ગલના છોડ ને અજમાનાં પાનનાં કુંડા: બધું જ ગોવિંદે કાંઈ પણ અફસોસ વિના છોડ્યું. એનું ચિત્ત શહેરની ભભકા ભરી હાંફગીમાં એવું ચોંટ્યું હતું કે કોઈ વસ્તુ એના હૃદયને સ્પર્શી શકી નહિ.

ગાડામાં બેસી ગોવિંદ રવાના થયો. સૌ દૂર સુધી વળાવી પાછાં ફર્યા. એટલામાં ગોવિંદે પોતાના પિતાના વૃદ્ધ મિત્ર નારણ ભટ્ટને આવેલ જોયા.

‘ ગોવિંદ ! જામ છે ? બાપુ, ગામડું સંભારજે હો. ’

‘ હા કાકા, કાંઈ ગામ બુલામ છે ? ’ ગોવિંદે વિવેકના શબ્દો ખોલવા ધટે તે વાપર્યો.

‘ હિસાબ બધો ચુકતો કર્યો ? ’

‘ હા કાકા. ’

‘ ને ઢોરઢાંખર ? ’

‘ મુળુબાને વેચાતાં આપ્યાં. ’

નારણુ ભટ્ટના પેટમાં ટાઢો શેરડો પડ્યો. ગામડાંના માણસોને ઢોર વેચતાં જીવન વેચવા જેવું લાગે છે !

‘ ઠીક ખેટા, તને ગમ્યું તે સાંચું ! ખેતર-વાડી ? ’

‘ કલ્યાણ પટેલને અધભાગે વાવવા દીધાં. ’

નારણુ ભટ્ટની આંખમાં આંસુ આવ્યાં. રઘુનાથનો વિયોગ આજે ખરો લાગ્યો. પણુ બાગીરથી ને ગોવિંદ ગામડાના જીવનની મશ્કરી કરતાં આગળ ચાલ્યાં. મીલનાં કુમળાં, મોટરના ભોંકાર ને માણસોની જખખરધમાલ વચ્ચે પહોંચ્યાં ત્યારે એમને લાગ્યું કે હવે પોતાના જીવનમાં કાંઈક જોમ આવે છે !

શહેરમાં ગોવિંદે જીવન શરૂ કર્યું. એચાર દિવસ આંટા મારી રેલવેની આફિસમાં કારકુન તરીકેની નોકરી ગોવિંદે લીધી. રાજપુરના મીઠી તાજગી ભરેલા જીરના અને વણુના ખેતરમાંથી પસાર થતાં જે અકથ્ય સુગંધી પૃથિવીમાંથી છુટતી, એને સ્થાને અમદાવાદની સાક્ષાત નર્ક જેવી બદબોભરેલી પોળમાંથી ગોવિંદ હમેશાં અગિયાર વાગે જતો ને પાંચ બજે આવતો. આટલી ગુલામી સ્વીકારીને તેણે પોતાની શહેરી તરીકેની ઇજ્જત સાચવી લીધી ! ને બાગીરથીને પેલો નવરંગી સાણુ લેસના ડાણુને બદલે હવે ગટરની દુર્ગંધી પામવા લાગ્યો !

ભાત, દાળ, રોટલી ને ગંધાતું શાક, એ ખાતાંખાતાં 'શહેરી જીવન' વીતવા લાગ્યું.

આજકાલ કરતાં પાંચ વર્ષ વીતી ગયાં. ભાગીરથીના સાડલા રંગવામાં, લિપ્ટનના ડબ્બામાં, ક્યારેક કંડારી, કેકેડો ને બિસ્કિટ-માં ને વખત મળે તો હોટેલની મરકીમાં ગોવિંદના ટુંકા પગારનો મોટો ભાગ વપરાઈ જતો, ને તેથી જીવનરસાયન પદાર્થોને બદલે જીવન ટકે તેવા પદાર્થ પણ ન મળ્યા. એવામાં ભાગીરથીને એક છોકરો આવ્યો. પછી તો વિટંબના વધી. નવી માતા જુની સાસુ પાસેથી કાંઈ તાલિમ તો મેળવી શકી ન હતી એટલે પાછો બાલ્યામૃતનો ખર્ચ આ ગરીબ કારકુનના બજેટમાં વધ્યો. ધીમેધીમે જીવનનો શ્રમ એટલો વધ્યો કે ગોવિંદને ક્ષય લાગુ પડ્યો.

દરેક કારકુનની સ્ત્રી ગાળે છે તેમ ભાગીરથી બહારની ટાપટીપમાં એટલો સમય ગાળતી કે ઘરમાં વ્યવસ્થાને બદલે દરેક જગ્યાએ કાંઈ ને કાંઈ ચીજ રખડતી હોય. ખીચારી સમજે ક્યાંથી કે હોટેલનાં જલેખી ને બજાયાં એ છોકરાને ઝેરનો પ્યાલો આપવા બરાબર છે. એનો પડોશીધર્મ પણ એટલો વિશાળ હતો કે એનું ઘર સૌ નવરાંતું વિશ્રાંતિબવન હતું. ભાગીરથી ધીમેધીમે ગ્રામ્યજીવનનો વ્યવહાર જુલી શહેરી જીવનનો બબકો ને કર્કશતા ખીલવતી ગઈ.

આજે હવે ગોવિંદ ધીમા બળતા દીવા સામે જોઈ રહ્યો છે. પાસે રંગટીટિયા જેવો હરિપ્રસાદ ને ભાગીરથી ગ્લાનિ-ભર્યા બેઠાં છે.

‘નરહરને કીધું ?’ ઝીણા દુઃખભર્યા અવાજે ગોવિંદ બોલ્યો. ‘તેણે રાજપુર તાર ક્યો ?’

‘હા.’ ભાગીરથીએ જવાબ વાળ્યો. આ બધી સ્થિતિથી અચાન બાળક એની માતાના ખોળામાં રમી રહ્યું હતું.

• નરહર ગોવિંદ જેવો બીજો કારકુન હતો. શહેરમાં સૌ કારકુન ને બાકુત છે. માલીક ને શેઠ છુટારા, ને તેમની જ પડોશમાં બુખ્યા ને દુઃખી કારકુન ને બાકુત. આ શહેર !

એટલામાં બારણું ખોલીને એક ફાંકડા જેવો જુવાન દાખલ થયો. એ નરહર પોતે જ હતો.

‘ઓહો ! હરિપ્રસાદજી !’ તે છોકરા સામે જોઈ બોલ્યો; પછી ગોવિંદ સામે જોયું: ‘કાં કેમ છે ? આજ તો ‘ફિવર’ નથી ના ?’

‘શરીર સહેજ ગરમ છે.’ ગોવિંદે કહ્યું.

‘એ તો સાળું અમદાવાદની ‘હીટ;’ તોળા !’

ગોવિંદે ઉધરસ ખાધી. નાનો હરિપ્રસાદ ભાગીરથીની સાડી ખેંચીને રમતો હતો.

‘તે તાર ક્યારે કર્યો ?’

‘આજ બેદિવસ થયાં.’ નરહર એક ખુરશી ખેંચી ગોવિંદ પાસે બેઠો: ‘આજના સમાચાર જાણ્યા ના ?’

‘શું છે ?’ ગોવિંદે આતુરતાથી પૂછ્યું.

‘બીજું શું ? આખો ‘સ્ટ્રાફ’ વિરદ છે. સાળાને એકલાં જ હોદામાં કરવું છે; કેમ જાણે બીજાને પેટ ન હોય !’

‘હં.’ ગોવિંદે ટુંકો જવાબ વાળ્યો. બીજું કંઈ બોલે ત્યાં ઉધરસ ખાવી પડી.

આ વખતે દાર ખુલ્લું, ને ખાલણો ખાંધે છે તેવી ગાળ-મટાળ ચીંથરિયા પામડીવાળો એક ખાલણુ દાખલ થયો. એના એક હાથમાં ડાંગ ને ખભાપર ખડિયો હતો, ને જહુ જતનથી

સાચવેલું ચંદનનું ટીલું કપાળમાં હતું. નરહર જરાક આડું જોષ હતો, ત્યાં બ્રાહ્મણની પાછળથી કોઈ વિચિત્ર ખેડૂતનો જડો અસંસ્કૃત સ્વર આવ્યો, ‘કાં, ગોવિંદભાઈ ! કાંઈ ઝોળખાણ પડે છે ?’

નરહર બોલનાર સામે જોઈ રહ્યો. એના કાઠિયાવાડી જડા વેષમાં ને ચહેરા પર જન્મસિદ્ધ બલમનસાધનાં ચિહ્ન હતાં. પણ કારકુનની નજર એવું જોવા કેળવાયેલી ન હતી. તે ગોવિંદ સામે જોઈ બોલ્યો, ‘Perhaps those Rapjur fellows.’ (કદાચ રાજપુરનાં માણસ હશે.)

ગોવિંદ બંનેને જોતાં સફાળો ખેડો થયો. ‘ઝોહો ! કાકા, કલ્યાણ પટેલ ! આવોઆવો તમને જુલું ?’

ઝેટલામાં નારણ બટ ખડિયો નીચે મુકીને આગળ વધ્યા. ‘અરે ગોવિંદ ! ખેટા ! તારા આ હાલ ? શું માંદો છે ?’ નરહર સૌને વાતોએ ચડ્યાં જોષ ધીમેથી સરી ગયો. ચહેરામાં પાડોશી ધર્મ આવી રીતે સમાપ્ત થાય છે.

‘કાકા !’ ગોવિંદની આંખમાં આંસુ આવ્યાં : ‘હવે આ છોકરાને જળવજો !’

‘અરે કાંઈ ગાંડો થયો છે ? આવો કલ્યાણ પટેલ, આવો ; ગોવિંદ પાસે આવો.’

કલ્યાણ પટેલ આગળ વધ્યા, ‘ઝોહો ભાઈ ? બહુ સેવાણા છો ?’ બોળા અને બલા કણબીએ રૂપિયાની ચેલી આગળ ધરી. જુઓ, તમે તો હિસાબ ન કર્યો, પણ અમારે પાછું બીજો અવતાર ભર્યો છુટકો. આ તમારા અરધિયાણુ ભાગનું મુલ.’

બીજો દિવસ સૌએ સાથે સંતલસ કરી. એમ ઠંડું કે ગોવિંદે રાજપુર આવવું. ગોવિંદ રજા સેવા ગયો. બડા સાહેબના બાંકા

શરીરમાં વફતા ધણી હતી. એણે કહ્યું કે હમણું કામની ખેંચ છે; રજા ન મળે.

‘પણ સાહેબ, આ સવાલ મારી હુંદગીનો છે,’

‘હુંદગી કરતાં પણ આ કામ વધારે ઉપયોગી છે. રજા નહિ જ મળા શકે.’

ગોવિંદ હતાશ જની પાછો ઘેર આવ્યો. ‘સાહેબ ડિસમિસ કરશે !’ તેણે નિરાશાભર્યા સ્વરે નારણ બદને કહ્યું.

‘શું કીધું ?’ નારણ બદ સમજ્યા નહિ.

‘ડિસમિસ કરશે.’

‘ડામેસ કરશે, એમ ના ?’

‘હા.’

‘ત્યારે બેટા ! પાછો રાજપુર બેજો થા. એવા પાંચ સાંજ ધડીબર થંબી જાય એવા ઘોડાપુર મોલ જમ્યા છે ! જ્યાં સુધી તરકાશી વાડી છે ત્યાં સુધી અબરે બર્યા છે.’

પણ ગોવિંદના નોકરીમય જીવનમાં તો ‘ડિસમિસ’ ની ગડમથલ જમી રહી હતી. આવા યાંત્રિક જીવનમાંથી રસાયન જેડી જઈ એકલો ધારાધોરણનો જથ્થો રહે છે. પરંતુ રાજપુરના જાહેર જીવન વગરના ગામડિયાઓમાં સ્વાધીનતાનો જુસ્સો હતો. તેમણે કારકુનને તેજ ક્યો.

ખીજે દિવસે સૌ રાજપુર તરફ ચાલ્યા. ગોવિંદ રાજપુરમાં તો આવ્યો, પણ શહેરી જીવનનું ઝેર એવું રમરમમાં વ્યાપી ગયું હતું કે હવે તેની તંદુરસ્તીમાં ફેરફાર થવો અશક્ય હતો. નરહરનો કાગળ એવો હતો કે સાહેબે ડિસમિસ ક્યો છે, છતાં માણસનો અપ છે માટે રાખશે. ગોવિંદે જવાબ લખ્યો કે હવે હું નોકર નથી ને કોઈએ નોકર રહેવું નહિ. જમીનના કકડામાં

જેટલું જીવન છે તેટલું બીજા કશામાં નથી.

ત્યાર પછી થોડા માસે જીવનની મુસાફરીનો છેલ્લો દિવસ આવી પહોંચ્યો. ગોવિંદને એક જ નીરાંત હતી કે પોતાના જ ગામમાં, કુટુંબને રક્ષણમાં મુકી પોતે જાય છે.

‘કાકા ! કલ્યાણ પટેલ !’ ગોવિંદે કહ્યું, ‘હવે હું જાઉં છું. અને આ તમને સોંપ્યાં.’

થાપણનો ને હાથ જાલવાનો રિવાજ જેવો ગામડાંમાં સચવાઈ રહ્યો છે તેવો જખરદરત શહેરમાં પણ સચવાતો નથી; ને તેથી જ તો શહેરમાં ‘અનાથાશ્રમ’ નો રિવાજ છે; જ્યારે ગામડાંમાં બંધુત્વની ભાવનાનો માર્ગ છે.

કલ્યાણ પટેલ માત્ર રોષ રહ્યો ! છેવટે બોલ્યો, ‘તમારા જીવને સદ્ગતિ કરજો. જ્યાં સુધી હું છું ત્યાં સુધી હરિપ્રસાદની ખેડ તુટશે નહિ.’

ગોવિંદ આંખ મીચી ગયો !

*

બેચાર વર્ષ પછી નીલા ભરચક્ક ખેતરમાં ભાગીરથી ઊભી છે. તાજી સુગંધીથી મગજ ભરાઈ જાય છે. શ્રાવણ માસમાં આછાં વાદળાંમાં નીકળાં પીળાં ખડ જલપ્રવાહની માફક ડોલી રહ્યાં છે. ટેકરીઓ પર ને ડુંગરા પરથી રચારીની વાંસળી ને દફદફાઈ ફુલાઓ આખી સીમને કાંઈ જુદો જ પહોંટા આપી રહ્યાં છે. એ વખતે ગોવિંદના ખેતરને સીમાડે બે અળદના ગાડામાં બેસીને એક જુવાન એ તરફ આવતો દેખાયો. ગાંડું છેક નજીક આભ્યું. ભાગીરથીએ જુવાનને ઓળખ્યો.

‘ઓહો ! નરહરભાઈ ! આમ ક્યાં ?’

‘મારા મામાને ત્યાં જાઉં છું; અહીંથી બે ગાઉ દૂર

ગામડામાં રહે છે.’

‘બહુ લેવાઈ ગયા છો ! કાંઈ તબિયત ઠીક નથી ?’

‘નરહરે હિંદુસ ખાતાં જવાગ આપ્યો, ‘બસ એ જ !’ અને એનો શહેરી જુસ્સો બહાર આવ્યો : ‘માણસને ક્ષયમાં મારી નાખવો ને બવિખ્યની પ્રજાને હીનવીર્ય કરી નાખવી એ અમારી યાંત્રિક સંસ્કૃતિ અને વીસમી સદીની સુધરેલી પ્રગતિનો પ્રભાવ છે ! ખરેખર, કોઈ પ્રજા ગુલામ ને હીનવીર્ય હોય એના કરતાં બળવાન ને જંગલી હોય તે વધારે સાફ છે.’

ગાડું આગળ આદ્યું ને પાછાં ફરતાં બાગીરથીની મિજબાની સ્વીકારવાનું નરહરે કહ્યું. બાગીરથી સીમમાં નજર કરી રહી. બચિયારીઓ સાંજે પાછી વળતાં ગીત લલકારી રહી હતી ને ચારે તરફ રસનો પ્રવાહ રેલી રહ્યો હતો. બાગીરથીની આંખમાં આંસુ આવ્યાં. હરિપ્રસાદે તે જોયું. તેનો બાળ સ્વભાવ તરત પ્રશ્ન કરવા દોડ્યો : ‘બા તું કેમ રૂએ છે ?’

‘અમસ્તી, બેટા !’

‘ના, કહે.’

‘બેટા ! આ પ્રકૃતિનું સૌંદર્ય, ખેતરની સ્વાધીનતા, લીલી વાડી ને હુંડગીની તાજગી ખોઈ, યંત્રોના મોહમાં, શહેરમાં આપઘાત કરવાનો પાઠ કોણ આપી રહ્યું છે ? શું ગામડાં બિખારી થશે, ને શહેરો ગુલામ થશે એ આ સંસ્કૃતિનું ખોલ છે ?’

*

આથમતા સૂર્યમાં માઠીકરો રાજપુર તરફ આંખમાં.

તારણહાર

ધે લા સોમનાથની પાસે ત્રિવેણીનો પવિત્ર સંગમ છે. એક તરફથી આવતી વાધરણ નદીની ઉંચી બેખડો ને બચંકર કેાતરોમાં ચારે પાસે ઝાડવાં ને ઝાંખરા ઉગી નીકળ્યાં છે. આ બચંકર પ્રદેશમાં એક જુવાન સવાર મુસાફરી કરી રહ્યો હતો. સાંજ પડતી હતી ને અંધારું ચારે તરફથી પૃથ્વીને કાળી ચાદર ઓઢાડતું દોડતું હતું. એક પછી એક ધણું કેાતર ને ઝાડવાં વટાવી તે જુવાન અંતે જળણીતી કેડી પર લાવી પહોંચ્યો. પાંચાલની કઠણુ ને મજાશુત જમીનમાં પગ મુકીમુકી- ને ટેવાઈ ગએલી તેની ઘોડી ઝપાટાબંધ આગળ વધી.

જ્યાં ત્રિવેણી છે ત્યાં સંધ્યાના જુખરા ધુસરમાં એક મનુષ્યાકૃતિ ઉભેલી તેણે જોઈ. તે ખંચાયો. તેની ઘોડીએ પણ એક પગ પાછળ લીધો. પણ બીજી જ ક્ષણે પોતાના સવારની ધમ્મજા તે સમજી ગઈ. જુવાન ધીમેથી આગળ વધ્યો.

‘કાણુ ?’ સામે ઉભેલ મનુષ્યે એકદમ સવાલ કર્યો.

‘ઓહો ! આ તો બાપુ દીનદયાળ પોતે !’ સવાર મનમાં બોલ્યો. બોલ્યા વિના તે આગળ વધતો હતો.

‘કાણુ ? કાણુ છે એ ?’ ફરી સવાલ આવ્યો.

‘આપુ ! હું સામંત.’

સામંત જવાબ આપતાં પાસે આવી પહોંચ્યો હતો. તે ઘોડી પરથી નીચે ઉતર્યો. તેની સામે આખા શરીર પર કંકની પહેરેલ એક પ્રતાપી સાધુ ઉભો હતો. નદીના જળમાં ઉભો ઉભો તે સંખ્યાને અર્ધ્ય આપી રહ્યો હતો. સામંત જાનો ઉભો રહ્યો ને તેની પાસે તેનું વફાદાર પ્રાણી પશુ શાંતિથી ઉજું રહ્યું.

દીનદયાળે સામંત સામે જોયું: ‘કાં ? ક્યાં છે નાગભાષ, મુળુ ખાચર ને દાયરો ?’

‘એ બધાને સાક્ષેમાળના ડુંગરામાં મુકીને હું એકલો જ આ બાજુ આવ્યો છું. ત્યાંથી જરડામાં ઉતરી પડવું છે !’

‘એમ ?’

‘હા.’

સાધુના પ્રતાપી ચહેરામાં સ્મિતતરંગની એક આછી લહરી આવી ચાલી ગઇ. વધતા જતા અંધારામાં દૂરના નેસના ઝાંખા દીવા ને આકાશના તારા સિવાય બીજું કંઇ દેખાતું ન હતું.

દીનદયાળે ફરી સામંત સામે જોયું: ‘સામંત ! જરડાના ડુંગરામાં એક ફકીર રહે છે. દીનદરવેશ તેનું નામ. તું એને મળજે. તને આટલું જણાવવા જ મેં તેડાવ્યો હતો. હવે તું સુખેથી જા. પશુ જોજે, જ્યારે શક્ત્યાગની ધડી આવે ત્યારે જર-જર અહીં આવજે.’

સામંતના ચહેરા પર આશ્ચર્ય દેખાયું. ‘શક્ત્યાગ !’ તે વીર હતો. પોતાની જમીનની તકરાર માટે આજ ચાર વર્ષ થયાં બહારવટું ખેડતો હતો. તેને સાધુની વાત મઘી નહિ; પશુ તેના પર તેને અખંડ શ્રદ્ધા હતી. તે માનથી સાધુને નમ્યો ને પોતાની તાજજી પર હાથ મુક્યો. આંખના પથ્થરમાં તે

સવાર થયો. આવી હંદગીને ટેવાએલી તાજણે એક આંછો ખોંખાર કર્યો, ને થોડી વારમાં તો અંધારામાં તેના પગના આછા પડધા સિવાય કંઈ ન રહ્યું.

†

પોરબંદર પાસે આવેલી નંબુવંતીની ગુફાથી થોડે દૂર એક ઝુંપડા પાસે એક ફકીર ઉભોઉભો ખરડાના તલ્લ નીરસ ડુંગરાઓ પર નજર ફેરવતો હતો. પૂર્વ દિશામાં સૂર્યની આછી લાલી આવી ગઈ હતી, ને ખરડાના સ્તુકા પથ્થરો વચ્ચે ભાંભલા થોરનાં ઝુંડના ઝુંડ ઉભાં રહી કોઈ થાકેલા મુસાફરને પોતાના એકના એક દેખાવથી વધારે કંટાળો આપે તેવાં બની રહ્યાં હતાં. પણ આ ફકીરની આંખને એ નીરસ પથ્થરો ને ધુબક ડુંગરામાં સૌંદર્ય નેવાની ટેવ હોય તેમ દેખાતું હતું. સૂર્યનાં પહેલાં કેસરી કિરણથી ડુંગરના પથરા નંબુવંતીની ગુફાની રેતી જેવો આંછો સોનેરી રંગ ધરી રહ્યા કે તરત જ તે અંદર આંધો ગયો. તેની પાછળ ઝુંપડાનું બારણું બરાબર ઠસાવાયું ને થોડીવારમાં તે પોતાના કામમાં મગ્ન થઈ ગયો.

મનુષ્યની આંતરતૃષ્ણા જેવો બપોરનો ધૂમ તડકો તપતો હતો, ને ખરડાના ડુંપરનો એકેએક પથ્થર, હલકો અધિકારી ઉંચે ચડી તપે તેમ તપતો હતો. વાતાવરણમાં મૃગજળની પરંપરા, આશાના સુંદર ચિત્ર જેવી, રમતી હતી અને છતાં કોઈને મીઠા પાણીનું બિંદુ મળે તેમ હતું નહિ. આ ધૂમ તાપમાં એક સવાર ઝપાટાબંધ ફકીરની ઝુંપડી તરફ વધતો હતો. મોંએ શુકાની બાંધી તેણે ગુપ્ત રહેવા યત્ન કર્યો હતો.

તેના અહેરામાં પ્રતાપ ને ગૌરવ હતાં, ને તેની તાજણુ ઘોડીની જેમ તેની દરેકદરેક રંગ મજબુત અને આખા શરીર

સાથે સંગત હતી. ઉતાવળમાં તે આગળ ધસતો હતો.

ઝુંપડી પાસે આવી તેણે સાદ કર્યો, ‘આપુ ! દીનદરવેશ આપુ !’

થોડીવાર સુધી કાંઈ જવાળ આવ્યો નહિ. તેણે પોતાની ઘોડી પરથી સામાન ઉતારી તેને છુટી મુકી દીધી અને પોતે ઝુંપડી પાસે રાહ જોતો ઉભો.

થોડી વારે અંદરથી એક ધીમે શાંત અવાજ આવ્યો. પુસ્તકના યાનના ગર્વ કે તીખાશને બદલે તેમાં એકલા શુદ્ધ પ્યારની મીઠાશ હતી: ‘કાણુ ? મુસાફિર ?’

‘હા જી !’ સામંતે જવાબ વાળ્યો.

થોડી વારમાં ખારણું ઉઘાડીને સામંતની સામે એક કઢાવર, વૃદ્ધ ને બક્ષો માણસ ઉભો રહ્યો. તેના શરીર પર લીલા રંગની કફની હતી ને હાથમાં એક પુસ્તક હતું. તેણે માયાથી આવનાર સામે જોયું. બહુકતા અમિ સામે કાંઈ અવિચલ પ્રશ્નાંત જ્યોત હોય તેમ તે સામંત સામે ઉભો રહ્યો. સામંત તેની શેઠમાં હોય તેમ આજે હાંદગીમાં પહેલી જ વાર નાનમ અનુભવવા લાગ્યો.

‘આવો.’ આજી મધુર અવાજથી દરવેશ બોલ્યો; ‘થાક્યા લાગે છે. આવો, અંદર આવો.’

પ્રતાપ ને પ્રભાવ બહાર મુકી નમ્ર બની સામંત અંદર ગયો. ઘોડીનો સામાન એક ખુણામાં મુક્યો. ઝુંપડીના એક ખુણામાં ચટાઇ પડી હતી તે તરફ આંગળા કરી દરવેશ બોલ્યો, ‘જેસા.’

સામંત ત્યાં બેઠો. દરવેશ અંદર બીજી ઓરડીમાં ગયો. ઝુંપડીમાં ચારે તરફ ગરીબાઇ ને સાદાઇનો ઇતિહાસ હતો. એક તરફ થોડાંક કણ્ણતર પાંખ પર પાંખ લગાવી શાંત બેઠાં હતાં.

બીજી તરફ એક બિલાડી આમથી તેમ આંટા મારતી દરવેશ પાછળ દોડતી હતી. એક કપાટમાં થોડાંક પુસ્તકો, બેચાર ચિત્રો તથા એક સુંદરી ને નાળિયેરની કાચલીના સાદા વાટકા પડ્યા હતા. સામંતને આ વાતાવરણમાં કાંઈક ખુબી લાગી. ઘોડાના હણુહણાટ ને તલવારના ખણુખણાટ આછા પડ્યા જેવા દૂર ને દૂર થતા દેખાયા. તેનો ઉગ્રસ્વભાવ આ કૌતુક-વૃત્તિનું પૃથક્કરણ કરે તે પહેલાં દરવેશ આવ્યો. એણે એક હાથમાં બકરીનું બચ્ચું લીધું હતું ને બીજે હાથે બકરીને દોરતો હતો. થોડાં ફળ, એક નાળિયેર, થોડીક સાકર ને દ્રાક્ષના દાણા સામંત પાસે મુકીને તે બકરી દહોવા લાગ્યો. તાજા દુધનું ખ્યાલું છલોછલ બરી બકરીને છોડી દીધી. સામંત પાસે દુધનું ખ્યાલું મુકી તે પાસેની ચટાઈ પર બેઠો. કણુતરો લૂંટીલૂંટી તેના ખોળામાં ને માથા પર ચડવા લાગ્યાં. સામંત આ દશ્ય જોઈ રહ્યો.

‘લ્યો ! જે રૂચે તે’ દરવેશે મીઠાશથી કહ્યું ને દયાભર્યા સ્મિતથી સામંત સામે જોઈ રહ્યો : ‘જુલા પડ્યા છે ?’

સામંતનો પ્રભાવ પાછો આવ્યો. ‘કાણુ હું ? જુલો પડું ? ના, ના. જરડા, ગીરનાર, સાલેમાળ ને ઓસમાનના કુંભરા તો પગ નીચે કાઢ્યા છે !’

‘એમ કે ?’ ફકીરે મીઠું હસીને સામંતને નાસ્તો કરવા નિશ્ચાની કરી. સામંતે થોડોક નાસ્તો કર્યો.

‘તમે થાક્યા લાગે છે. જરા આડે પડખે થાઓ.’ દરવેશે કહ્યું, અને પોતે સામંત પાસે બેસી મીઠાશથી વાત કરવા લાગ્યો. થોડીવારમાં સામંત ધીરવા લાગ્યો. દરવેશ એક પાટી કાઢી તેમાં આંકડા મુકવા લાગ્યો ને પાછલે પહોરે જ્યારે

સામંત જાગ્યો ત્યારે દરવેશ પુસ્તકો વચ્ચે ખડકાઈ ગયો હતો !

‘ આ શું ? તમે બણો છો ? ’ સામંતે પૂછ્યું.

‘ ના ના, હું તો ખુદાની ઇચ્છાના આંકડા ગોખું છું ! ’

સામંત પથારીમાં બેઠો થયો. તેણે ત્વરાથી ગૌરવભર્યે ચહેરે પૂછ્યું, ‘ તમે મને ઓળખો છો ? ’ અને તરત એણે શુકાની છોડી નાખી.

ફકીરે લેશમાત્ર વ્યગ્ર બન્યા વિના શાંતિથી જવાબ વાળ્યો,

‘ હું તમને ઓળખું છું. સામંત ખાચર ! ’

‘ હૈ ! ’ સામંત જરાક લેવાયો : ‘ ક્યાંથી ઓળખો ? ’

‘ દીનદયાળ મારો દોસ્ત છે ! ’

‘ તેણે લખ્યું હતું ? ’

ફકીર હસ્યો : ‘ લખે શું કરવા ? પ્રેમનો શબ્દ વંચાય નહિ, સંભળાય નહિ; આવે, ઉગે ને પ્રેરણા થાય. ’

‘ હૈ ! ’ સામંતની તરફવાર ઢીલી પડતી લાગી. ‘ સાંધાવા ! તમે જાણુ જાણો છો ? ’

ફકીર બેદરકારીભર્યું મીઠું હસ્યો : ‘ કેળવેલી શક્તિ એટલે જાણુ ! ’

સામંત તેની તરફ ખસ્યો. પોતાનો હાથ તેની પાસે ધર્યો : ‘ ઓલિયા ! મારા નસીબનો તાગ દેખાડો. ’

‘ તું માનીશ નહિ ! ’ ફકીરે તેની સામે જરાબર તાકીને જોયું.

‘ હું માનીશ. ’ સામંત ઉતાવળે બોલ્યો.

ફકીર દૃઢ નિશ્ચયાત્મક સ્વર વાળ્યો : ‘ તું માનીશ નહિ ! ’

સામંતે ફકીરે એ જ કહ્યું.

દરવેશ ઝપાટાબંધ પાટીમાં આંકડા લખવા ને જુસવા માંડ્યો. સામંત સામે જોવા લાગ્યો. ફકીર પુસ્તકનાં પાનાં ઉપર

પાનાં ઉચ્છાવતો ગયો. છેવટે તેની આંખમાં સંતોષ દેખાયો.

‘ તાઈ નશીબ ’ સામેત ગોઠણુબર થઈ અધીર બની ગયો.

‘ લડાઈમાં ગયું ને સ્નેહમાં બદલાશે. ’

સામેતના ચહેરા પર ગભરાટનાં ચિહ્ન દેખાયાં.

‘ પણ જમીન પાછી મળશે ? ’

‘ હા. ’

સામેતે છુટકારાનો દમ ખેંચ્યો: ‘ ક્યારે ? ’

‘ કહું ? ’

‘ હા—હા—હા; એનું જ કામ છે. ’

‘ જ્યારે જમીનનો રસ નહિ રહે ત્યારે. ’

‘ કેમ ? ’

‘ તાઈ ભૂતસમયનું કામ પાપપૂર્ણ છે. તેનું ફળ તારા ઘરમાં છે. પાપના મધુર લાગતા પ્યારા ફળને ઉચ્છેદ્યા પછી જ નવું જીવન શરૂ થાય. ’

‘ હું કેને ઉચ્છેદીશ ? ’

‘ જ્યારે તાઈ જીવન અન્યાયપૂર્ણ ને અપવિત્ર હતું ત્યારે જે ફળ આવ્યું હતું તેને ! પાપનું આ ભયંકર પ્રાયશ્ચિત્ત છે. તારા મધુર ને પ્યારા ’

સામેતે અધીરાઈમાં માથું ધુણાવ્યું.

‘ તારા મધુર ને પ્યારા એકના એક પુત્રને ! ’

‘ હૈં ! ’ સામેત ભયમાં—ગભરાટમાં બેસી ગયો: ‘ દરવેશ બાપુ ! ’

‘ તારા જીવનવિકાસ માટે તારણુહારે એ ગોઠવણુ કરી છે ! ’

સામેત જ્યારે જીવાન હતો ત્યારે વિલાસી, વિષમી ને

ઉન્મૂળ્ય હતો. જવાબદારી કે સ્નેહના જ્ઞાન વિના આજે જેમ
છોકરાંની ખાતર છોકરાં થાય છે તેમ, તેને એ વખતે એક
છોકરો થયો હતો. ત્યારે જીવન અન્યાયપૂર્ણ હતું ત્યારે જીવન-
માંથી પ્રગટેલી આ જ્યોતિષ પણ કડવી આવી. પછી સામંત
દૃઢ, ધીર ને જીતેન્દ્રિય થયો. પણ પૂર્વજીવનનું કડવુંમધુર
ને ખ્યાઈ ફળ ધરમાં રહ્યું. દરવેશ આજે જૂત, ભવિષ્ય ને
વર્તમાન જોડ્યાં.

સામંત બેઠો થયો. તેનું તેજ હરાષ ગયું હતું. તે બહાર
નીકળ્યો; પાછળ દરવેશ આવ્યો: 'સામંત ! બાપ, જા, અને
ન્યાયની વેદી પર ખારામાં ખ્યાઈ અભિદાન દઈ, ન્યાયને તારો
સ્વભાવ બનાવી દે ! અભિદાન કરો એટલે મનોદક્ષા સ્વભાવ
થઈ જાય છે.'

સામંતે તાળી પાડી ને ઝપાટાબંધ તાજણ પાસે આવી ઉભી.
શમ્યને મનમાં રાખી સામંત પોતાના ડાબરા તરફ ગયો.

†

તેજપુરની નદીના જલપ્રવાહ પરથી સૂર્યનાં છેલ્લાં કિરણ
જ્યુસાર્ધ જતાં હતાં. નદીના કિનારા પરથી એક પછી એક
માણસ રવાના થઈ જતાં હતાં ત્યારે એક જ જગ્યાએ એક
ઝી છેલ્લું કપડું ઉતાવળે ધોતી હતી, ને તેની પાસે જ એક
માણસ ધોડીને પાણી પાતો હતો. પેલી ઝી મનમાં ધરધરતી
હતી, પણ પેલા માણસની દૃષ્ટિ તદ્દન નિર્મળ હતી. એકાંતમાં
એક નિરાધાર યૌવનપૂર્ણ સુંદરી પાસે છતાં ન તેણે પાછળ જોયું,
ન આંકું જોયું કે ન તેની પાની તરફ કે આજી આદ્યમાંથી
દેખાતા પાડીલા શરીર પર નજર કરી. પુરુષને જીતેન્દ્રિય જોઈ ઝી

જેટલી ભક્ત બને છે તેટલી બીજા કોઈ પરાક્રમથી બંનતી નથી. લુગડાં ઘોઘને ચાકી ત્યારે સ્ત્રીના મોંમાંથી પ્રશંસા નીકળી પડી: ‘ભાઈ, ખરા રાજવંશી છો!’

પણ સવારનું ધ્યાન ખેંચાય તે પહેલાં તો તે ચાલી નીકળી.

ઉતાવળમાં તેની વોટી ઘોવાની જગ્યાએ પડી રહી હતી. તે સવારે લીધી ને પાછળ દોડ્યો.

‘બેન! તમારી વોટી કે?’

આભારથી ઢળતાં નયને સુંદરી બોલી, ‘હા ભાઈ! આપુ, તમે કેવા છો?’

સવાર મીઠું હસ્યો, ‘મારું નામ સામંત આચર!’

પેલી સ્ત્રી ભયથી ચીસ પાડી ઉઠત, પણ સામંતે ધીમેથી ઉમેર્યું, ‘ડરતાં નહિ, બેન! આજ આ ગામ લુટવું છે. તમે કેવાં છો?’

‘અમે આચર.’

‘તમારું નામ?’

‘નાગમતી!’

‘તમારું ઘર ક્યાં આવ્યું?’

‘કણુબી પરામાં, ડાબી બાંચે ચોથી ડેલી.’

‘ઠીક જાઓ. કામ પડે તો સંભારજો!’

ગભરાટમાં, ભયમાં ને ઉતાવળમાં નાગમતી દોડતી ગઈ. સામંત નિર્ભય બહારવટિયો હતો. તેણે તે દિવસ ચોક્કસ જ તેજપુર લુટ્યું.

*

લુટ પુરી થઈ ને મંડળ વિખરાયું. બીજે જ દિવસે બ્યારે સૌ નદીના કિનારા પર દૂર પડ્યા આનંદ કરતા હતા ત્યારે

એક બાઇને આવતી સૌએ જોઇ. બધા આશ્ચર્ય પામતા હતા. આટલા બહારવટિયા વચ્ચે એક સ્ત્રી આવી નિર્ભયતાથી આવે એ તદ્દન અજ્ઞાત વાત હતી.

એ છેક પાસે આવી ત્યારે સામંતે તેને ઓળખી: ‘ઓહો! પેલી નદીવાળા બાઇ; નાગમતી!’ આખા ડાયરામાં ગંભીરતા આવી ગઇ.

નાગમતી છેક પાસે આવી. સામંતે તેને માનથી બોલાવી: ‘આવો બેન! કેમ? માફ કાંઇ કામ પડ્યું?’

‘હા.’ કહી નાગમતી છેક પાસે આવી. એની સીધી સોટા જેવી પાતળા શરીરવેલ સૌંદર્યના પલટામાં ઢંકાઇ રહી હતી. એક પછી એક સૌનાં મન તોફાન કરતાં લાગ્યાં. નાગમતીના દેહમાં અકથ્ય મધુરતા ફેલાઈ રહી હતી. સામંતે એક કરડી નજરે પોતાના સાથીઓ તરફ જોયું. સૌ વશ થવા લાગ્યા.

‘કેમ આવ્યાં છો, બેન?’

‘બાઇ! તમે કાલે આંગળીને તો શોભાવી; પણ મેં નાક ગુમાવ્યું!’

‘કેમ બેન! એવું શું છે?’

‘બાઇ! તમારા સાથીઓ પુરુષ પાસેથી પૈસા લે છે ને સ્ત્રીઓ પાસેથી . . .’ તે બોલતાં ધ્રુજ.

‘ધરણી—’ એક માણસે ઉમેર્યું.

સામંતની દષ્ટિ ફરી: ‘મુળુ! અત્યારે બહારવટિયા નથી હોં! એક જથ્થુ ન્યાય માગે છે—બપર છે કે?’

‘શું બેન—?’

‘સ્ત્રીઓ પાસેથી આપણ—લાજ!’

‘હૈં! કેણુ છે એવો? અમારા ડાયરામાં?’

આખા ડામરામાં અંબીર ધુળરી આવી ગઇ. નાગમતી ડાયરા તરફ ફરી બોલી, 'જુઓ, આ તમારી પાસે બેઠેલો જીવાન !'

સામંતની પાસે તેનો કનૈયા જેવો રૂપાળો છોકરો આપની જેવી જ અડગ શૌર્યભરી કાન્તિમાં શોભતો બેઠો હતો. સામંતે અત્યંત દુઃખથી તેની સામે જોયું : ' નાગબાઇ !'

સામંતનો શબ્દ સાંભળતાં જ તે ધુજી ઉઠ્યો. કાઠ કાંઇ બોલે તે પહેલાં નાગબાઇએ શરમથી માથું નીચું નમાવ્યું; 'હા, કાલે તેને અન્યાય થયો છે !'

'આપણે ત્યાં, ખબર છે ને, આખર હોય ત્યાં સુધી જ સ્ત્રી. પછી જીવતું મુડદું !'

'હા.'

'એટલે તો ખુન કર્યું છે, સમજ્યો ?'

એક પણ શબ્દ બોલવાની કોઇ હિંમત કરે તે પહેલાં સામંતની ગોળી સનન કરતી નાગબાઇને વીંધી ચાલી ગઇ !

'અરે ! હાં હાં હાં . . . ' ચારે તરફથી પોકાર આવ્યો.

સામંત અત્યંત હિંમતથી નાગમતી તરફ ફર્યો, 'બસ બેન ?'

પણ નાગમતી બે ડગલાં આગળ વધી, 'બાઇ ! હું પણ આચર છું ! ખુનની તરસી નથી; મારી આખરની જીખી છું !'

સામંત દોડીને અટકાવે તે પહેલાં નાગમતીનું હૃદય કટારથી વીંધાઈ ગયું હતું ! આખો ડાયરા તેને વીંટાઇ વળ્યો. લોહીમાં તરફડતા પોતાના પુત્ર તરફ સામંત ફર્યો. તેની આંખ-માંથી આંસુની ધાર છુટી. 'ઓ દરવેશ ! આવો મોંઘો બસિ-!' અને તે નાગબાઇ પાસે બારે હેયે બેસી ગયો. અકથ્ય દુઃખ-થી તેની નસેનસ ખેંચાઇ રહી હતી. તે રડતાંરડતાં બોલ્યો, 'નાગબાઇ, ખારા ! આપણે ખોટું રાજ્ય કર્યું હતું, તે હવે

પછી સાચું કરવા આજ તારો મેં હોમ કર્યો છે !’

નાગબાઈ છેલ્લા શ્વાસે હતો. તે આનંદથી—બકિતબથી મંતોષથી પિતા તરફ દષ્ટિ ફેરવતો હતો. છેલ્લી ધડીએ જ્યારે જીવન અંગેઅંગથી ખેંચાઈને માત્ર દષ્ટિમાં આવી કેન્દ્રસ્થ થાય છે ત્યારે દષ્ટિ આત્માની અકથ્ય ભાષા બોલે છે ! ખરેખર, શબ્દ એ તો જંગલ છે; દષ્ટિ એ જ ભાષા છે.

‘નાગબાઈ! બાઈ! બેટા! તું મને કેટલો પ્યારો હતો ! અને જો ! તારૂં મરણ પણ કેટલું મધુર છે !’

*

ત્યાર પછી સામંતના નિર્ભય બહારવટાથી તેને તેની જમીન પાછી આપવાનો આગ્રહ થવા લાગ્યો. પણ દીનદરવેશે કહ્યું હતું તેમ જ થયું. હવે જમીનમાં રસ ક્યાં હતો ?

*

દીનદયાળને ત્રિવેણીના સંગમ પાસે ચૈતન્યહીન જેવો, અકાલવૃદ્ધ દેખાતો એક માણસ મળ્યો. દીનદયાળ અત્યંત મીઠાશથી બોલ્યો, ‘સામંત ! દીનદરવેશે શું કહ્યું હતું ?’

‘બસ એ જ, જમીનમાં હવે રસ નથી. અને હવે જમીન પાછી મળે છે !’

‘ત્યારે આવ ! હું તને આજ નવી જ સૃષ્ટિ બતાવું.’

દીનદયાળ જંગલ તરફ ચાલ્યો ને સામંત તેની પાછળ ચાલ્યો. જંગલમાંથી પસાર થતાં જ એક હરિયાળી જમીન પર દીનદયાળ બેસી ગયો. આસપાસથી હરણાં કુદતાં આવ્યાં; છેટેથી ગાયો સ્નેહથી તેને બોલાવી રહી હતી; ઝાડ ઉપરથી ચોપટ તેના માથા પર બેસવા માટે ઉડતા હતા; ચારે તરફ શ્રેમની સૃષ્ટિ ફેલાઈ રહી હતી.

‘આ મને મારા શુરુ દીનદરવેશે બતાવ્યું છે, સામંત ! પ્રેમની સૃષ્ટિમાં જે શક્તિ છે તે શક્તિ બીજે ક્યાં છે ? તે ખુબ પરાક્રમ કર્યું છે. આજે હવે આ નવા મિત્રો વચ્ચે નવા આંકડા શીખ !’

દીનદયાળે વાંસળા વગાડી, ને પશુઓ તથા પક્ષીઓ અવિશ્વાસ છોડી તેની પાસે આવવા લાગ્યાં !

બીની આંખે સામંત આ જોઈ રહ્યો. તેને દીનદરવેશના શબ્દો યાદ આવતા, ‘તારણહારે તારે માટે આવો જીવનક્રમ ગોઠવ્યો છે !’

જન્મભૂમિનો ત્યાગ

આ જ પંદર વર્ષથી, ત્યાંથી ફરવા નીકળનારા સૌ તેને એ જ જગ્યાએ જોતા. રસ્તાની એક ખાણ ખાંચો હતો, અને તે ખાંચાની જમીન રસ્તાથી ઉંચી હોય, ઢોરા જેવું લાગતું. આસપાસ બેચાર મોટા પથરા પણ પડ્યા રહેતા. ઉપર નાનું પણ ઘાટી હાથાવાળું પીપરનું ઝાડ હતું. વાધજી મોચી ત્યાં સવારમાં આવીને બધું સાફ કરતો. પછી પોતાનો જીનો કાચજો પાથરી, પાસે પાણીની કુંડી ભરી, છીપર પર ધીમેધીમે પોતાનો સોયો ધસીને તાજો બનાવતો. આઠ વાગે ને 'સૂરજ નારાયણ' રાશ વાગે, ત્યારે વાધજીની વહુ નંદુ માથા ઉપર બાત લઇ, મોટો ધૂમટો તાણી, નવી કાંખીનો મધુર રણકાર કરતી આવી પહોંચતી. તેની સાથે વાધજીને પ્રાણથી પણ જ્યાદે પ્યારો એવો તેનો પુત્ર આવજી પણ હોય.

ધણીધણિયાણી એ ખુણાને પોતાનો કિસ્સો માનતાં. એ અબેસ ગઠને તેમણે જરા પાળ જેવું બનાવીને સાચવ્યો હતો. પીપરના થડમાં એક ખાડો ખોદી, વાધજીએ પોતાની ચલમ માટે ધૂણી પણ બનાવી હતી. એક તરફ બે મથરા પર એક જીના માટલામાં હસોહસ મીઠું પાણી હલકાતું. બેચાર કાચલી-ઓ બેઝી કરી, વાધજીએ કાષમાં 'લેપી' કાષમાં મીણ

તો કોઇમાં દોરા બધા હતા. એક તરફ વાવજીનો હેંકો પણ બાદશાહી ઠાઠમાં ગિરાજતો હોય ! હમેશાં આઠ વાગે નંદુ બાત લાવે એટલે ધણીધણિયાણી વાતો કરતાં જાય, ને બાતમાં લુખો રોટલો ને બેચાર મરચાં હોય તેમાંથી વાવજી પોતાની શીરામણી શરૂ કરે.

માવજી એ વખતે પોતાના પિતાનું સિંહાસન ખાલી ન પડે તે માટે પેલા જીના કોથળા પર બેઠો હોય ને એકાદ ઓગર છીપર પર ધસતો હોય, કે વખતે હોકાની નળી મોંમાં લઇ, વાવજીની પેઠે ગુડગુડ કરવાનો ઢાંગ કરી, સાવ ખોટા ધુમાડા કાઢતો હોય ! મોચી ને મોચણ છોકરાની આ હુશિયારી જોઈ હસતાં, ને નંદુ તો મોચીને હસતી હસતી કહેતી, ‘ તમે બલે જીનાં ખાસડાં સાંધ્યા કરો, પણ મારો આ, શે’રમાં સંચે શીવીને ખૂટ વેચશે ! . . . ’ વાવજી સંતોષથી માવજી તરફ જોઇ રહેતો, અને તેમાં પણ જો છોકરો પલોંઠી વાળીને પગ પર પગ ચડાવીને કોઇ મોટા માણસની પેઠે બેઠો હોય, તો પછી તે દિવસે જોઇ લેવો વાવજીનો રંગ ! મનમાં ગણ-ગણતાં ગણગણતાં એક પછી એક ટાંકા દેતો હોય કે દોરા ખેંચી કાઢતો હોય, પણ છોકરો સવારે મોટાની માફક બેઠો હતો એ ધૂન તો તેના મગજમાં ચાલતી જ હોય !

કટકબટક શીરામણી કર્યા પછી વાવજી હેંકો ગગડાવતો, માવજીબાઇ તેની સામે બેસીને જોયા કરતો ને નંદુ એકબે ઠામ ધસી, માટલામાં ખાણી ભરી લેવાની તૈયારી કરતી. પછી નંદુ છોકરાને તેડી ઘેર જતી ને વાવજી જીનાં ખાસડાંનું વર્ગીકરણ કરી, પોતાની ‘ આપ્રીસ ’ના ચડેલા ધુમાડે પહોંચી વળવા તરત જ કામે વળગતો. તેની ખાસેથી રસ્તા

પર આખા દિવસમાં હજારો માણસ પસાર થઈ જતાં, પણ તેનું ધ્યાન પોતાના ટાંકામાં જ ચોંટ્યું હોય ! એ અપાટ-અંધ વીંધ પાડતો હોય, દોરો ખેંચતો હોય, દોરો વણતો હોય, કે જુના જોડાને ગંધાતા પાણીમાં બોળતો હોય, પણ ગમે તે નીકળે ને ગમે તે જાય, પોતાના કામમાંથી બહાર નજર કરવાની ટેવ તેને પણ ન હતી ને પુરસદ પણ ન હતી. માત્ર રસ્તા પર જનારના પગ પર તેની નજર અચૂક જરાક ફરી જતી, ને તરત જ તે પાછો પોતાના કામમાં મશગુલ થઈ જતો.

અપોરે પાછું બાત આવે, ને સાંજે વાધજી પોતાના કિસ્સામાં બધું સુરક્ષિત મુકી પોતાનો હોઠો ગમડાવતો ખભે ફાળિયું નાખી ચાલી નીકળે. ચાલીને તેને પહેલવહેલાં જવાનું શાક-બજારમાં. ત્યાંથી કાંઈક શાકભાજી લઈ, બીજી કાંઈ ખરીદી ન હોય તે આવજી માટે ચોડીક ‘કેસરવાળા પીળા જલેબી’ ભેતોડ ને તરત જ તે ઘેર પહોંચી જતો. એ પંખી માળામાં બેસીને એકબીજાની હુકમાં કાંઈકાંઈ પ્રેમની વાતો કરે તેમ આ ગરીબ ધણીધણિયાણી, રાત્રે કમાણીના હિસાબની, આવતા દશેરાના તહેવારની કે આવજીના નવા કબજાની વાતો કરતાં. ચાંદની ખીલી હોય તો વખતે રસ્તાની ધૂળમાં ખાટલો ઢાળી બેસતાં, ને ત્યારે નંદુ આવજીના સગપણ વિષે વાત કરતી તો વાધજી વળી વહુનાં ઘરેણાંની ચિંતા કરતો. આદર્શ થડવાની તમના નહિ હોવાથી ને કાવ્ય લખવાની પુરસદ નહિ હોવાથી, બંને જણાં આવી કથના કરીને આશાનો રસ જીવનમાં ઉતારતાં. નેકુબી કાલ્પનિક ‘વહુ’ ને વાધજીનાં કાલ્પનિક ‘ઘરેણાં’ એ બંને હમેશાં મળતાં ને હમેશાં વેરાઈ જતાં !

છતાં, એ ગરીબ ઘર સાદું, સાંત ને સુખડ હતું. ને ગમે

જણ્યાં એકબીજાની હુંકમાં ગરીબીનાં આંસુ જીલી સાદા જીવનનો આનંદ લઇ રહ્યાં હતાં.

†

શહેરમાં એક ફેરફાર થયો.

વાધજી બેસતો તે સરિયામ રસ્તો હતો. એ રસ્તો ખાસ કરીને ઘોળાં લુગડાંવાળા જિંઝા વર્ગ માટે હતો. આજે વાધજી આવીને પોતાની 'ઘોલકી' વાળાચોળાને સાફ કરી રહ્યો, ત્યાં તેણે જોયું કે ગોઠણ સુધી ચામડાનાં હોલખૂટ પહેરી એક 'સા'બ' ત્યાં ફરી રહ્યો હતો. એક હાથમાં નાજુક નેતરની સોટી રાખી હતી. ચારે તરફ નજર ફેરવતો તે આમથી તેમ આંટા મારતો હતો. લંગી લોકો રસ્તો વાળાચોળાને સાફ કરતા હતા, ને પાછળ ધડધડ પાણીની ગાડી ચાલીને ધૂળ બેસાડી દેતી હતી. આઠ વાગ્યા પછી આજે નંદુ ભાત લઇને આવી નહિ. નવ થવા આવ્યા ને વાધજી રાહ જોઇજોઇને થાક્યો, પણ ક્યાંય નંદુ દેખાણી નહિ. એવામાં અચાનક પેલો 'સા'બ' ફરતો ફરતો આવી પહોંચ્યો. તે વાધજીના કિલ્લા પાસે અટક્યો.

'રામુ !' તેણે ખૂમ પાડી.

ખનાતનો પટો ખાંધીને છેટે અદખસર ઉભેલો એક માણસ તેની પાસે હાજર થયો.

'આ કોણુ છે ! રસ્તા પર ચામડાના ઢગલા શા ?'

રામુના જોડાને હજી બે દિવસ પહેલાં જ વાધજીએ એક થીમડી મફત મારી હતી એટલે તેણે કાંઈક ખચાવનો યત્ન કર્યો.

'હા જી ! એ તો મોચી છે. આ એની દુકાન છે. ઘણા વખતની છે.'

સાહેબે નેતરની સોટીનો ઉપલો રૂપાના હાથાવાળો ભાગ મોમાં નાંખ્યો, 'રસ્તા ઉપર ખુલ્લી દુકાન શું ? . . . ચાલો, ગવર્નર સાહેબની સવારી નીકળે તે પહેલાં એનો બધો સામાન ઉપાડી ચાલ્યા જવાનો હુકમ કરો. જલદી થાય; દસ પહેલાં.'

આટલો હુકમ કરી સોટીને પોતાના ચામડાના બૂટમાં પછાડતો તે ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

'કોણ હતું રામુભાઈ ?' વાઘજીએ રામુને પૂછ્યું.

'નવા ફોજદાર સાહેબ. પણ ભાઈ ! હવે જમાનો બદલાયો છે. નકર આવા ઓછાપેટા અમલદાર હોય ? ગરીબ માણસ, બિચારો બે પૈસા કમાઈ ખાય છે, એમાં એના બાપનું શું નય છે ? હૈં ? પણ ભાઈ, અમલ ! અમલ કોને કે ?'

'શું કીધું ફોજદાર સાહેબ ?'

'બીજું શું ? આજ કાંઈ કોઈનું સાઈ થાય એમ ઓછું જ છે ? પણ હું તને હેરાન કરું તો તું મને શું દે, એના જેવી વાત. આ એમ, કે ગવર્નર સાહેબ આવે છે ના, તે તને રસ્તા ઉપર બેસવા દેવો નહિ !'

વાઘજીની પીપરમાં પાન ખખડ્યાં. વાઘજીને અત્યારે એનો અવાજ ભવિષ્યની આપત્તિ જેવો લાગ્યો. તે જરાક ખિન્ન થયો.

'અરે, ભાઈ ! મારી ગરીબની રોજી'

'હવે એનું તારે શું કામ છે ? પાછા અમે ને અમે સાંધી દેશું. હમણાં બે દિવસ ફરી ગયા.'

'પણ આ મોકાનો મારગ'

'હવે મોકાનો મારગ ને બીજો મારગ, તારે ક્યાં મફત પૈસા લેવા છે ? અને બે દિવસ ફરી જ ને પછી વળી સાહેબને સમજાવશું.'

એટલામાં ફાજદાર સાહેબ પાછા વળતા દેખાયા. લંગી લોકો ધ્યાન રાખીરાખીને વાળવા મંડ્યા હતા.

‘વાધજી ! તું સામાન ફેરવવા મંડી જા. એનો હમણું કાયડો ફાટે છે.’ રામુએ કહ્યું.

વાધજીએ અત્યંત દુઃખથી જૂનાં ખાસડાં કાચળામાં ભર્યાં, કાચલીઓ અંદર મુકી, પાણી ઠાલવી માટલું હાથમાં લીધું ને ધીમેથી ત્યાંથી ઉતર્યો. ફાજદાર ત્યાંથી પસાર થતા હતા. તેણે માટલાવાળા હાથે તેને સલામ કરી, ખાસડાંનો કાચળો જરા નીચે મુક્યો, અને તેની સામે જોઈ અરજી કરવા લાગ્યો :

‘સા’બ ! મારી ગરીબની અરજી’

નંદુ મોડીમોડી પણ માવજતને તેડીને આવતી હતી, તે વાધજી પાસે થોભી ગઈ.

‘ઘેરે હાલ્યા કે શું ?’ તેણે ધૂમટામાંથી જ પૂછ્યું. વાધજી તેના સામું જોયા વિના સા’બ સામે જોઈ રહ્યો હતો. સાહેબે મોઢેથી સીસોટી વગાડતાં વગાડતાં રસ્તા પર લાંબી નજર ફેંકી, બધે સાફ થયું છે એમ જોઈ લીધું ને મોઝી તરફ દૃષ્ટિ ફેરવી.

‘સા’બ ! મારી ગરીબની અરજી’ વાધજી હજી બોલ્યા કરતો હતો. સા’બ સાંભળતા છતાં ન સાંભળતા હોય તેમ ‘નિર્લેપ’ ઉભા હતા ! એટલામાં એક પટ્ટાવાળાએ સાહેબની પાસે આવીને સલામ કરી એક કાગળ આપ્યો. સાહેબે કવર ફેડ્યું, ને કવરની ઉપલી ફાડેલી કોર નીચે પડી તેના તરફ જરાક જોઈ કાગળ વાંચવા માંડ્યા, પટ્ટાવાળા સાહેબનું મન કળી ગયો. તેણે તરત એ કોર લપટને કુચો કરી ચોતાના ખીસામાં મુકી દીધી.

‘ સાખ ! મારી અરજી ’

સાહેબના હાથમાંથી ખાલી કવર નીચે પડી ગયું. વાલજી ઉતાવળે માટલું હેઠું મુકી, પોતે સાહેબને કવર દબ શકે એ ભોલમમાં આગળ વધ્યો. સાહેબે એના તરફ જરાક કરડામથી જોયું, પણ તેણે ધૂનતા હાથે કવર લઇને સાહેબ આગળ ધવ્યું. સાહેબે તેની સામે જોયું નહિ, પણ કામગીમાંથી માથું ઉઠ્યું કરી ‘ અચ્છા ચીમનલાલકુ બેજો ’ એટલું કહી પટાવાળાને હાથથી જવાની નિશાની કરી.

‘ સા’બ ! મારી અરજી ’ ધૂનતા હાથે હજી વાલજી પેલું કવર સાહેબને આપવા ધરી રહ્યો હતો.

‘ તુમેરા સખ સામાન ભે કર ઇધરસે જલ્દી ચલે જાઓ. ’ સાહેબે વાલજીને એકદમ હિંદુસ્તાનીમાં જવાળ આપ્યો. સાહેબ ચાલ્યા ગયા. વાલજી નિરાશ થઇને પાછો ફર્યો, ને તેનું જૂનું માટલું ઉતાવળમાં નીચે મુકાતાં પુટી ગયું હતું તે જોઇને હસ્યો : ‘ આણે પણ રજા લીધી ! હવે આવું માટલું પણ નહિ મળે ! ’

‘ અરે જાઓ રે, તમે તે ભાયડા માણસ થઇને આમ શું નાખી દેવાની વાત કરતા હશો ? શું આવું માટલું નહિ મળે ? શું કીધું સાહેબે ? ’ નંદુએ પૂછ્યું.

‘ હવે હાલો. ધર બેળાં થાઇએ, નકર રહ્યાંસહ્યાં જૂનાં ખાસડાં પણ જશે. આ માટલાએ રજા લીધી એણે થોડાં ઠંડાં પાણી પાયાં છે ? ’ મોઝીએ જવાળ વાળ્યો.

પીપર ઉપર એક દષ્ટિ નાખી, મોઝી તે દિવસે, બેરાજમાર થઈ ઘેર ચાલ્યો ગયો.

‡

‘ આજ તું કેમ મોડી ? ’ રસ્તામાં મોઝીએ પૂછ્યું.

નંદુને મોચીના સ્વભાવની ખબર હતી. પહેલેથી જ તેણે સાવ સાફું ને શાંત જીવન ગાળ્યું હતું, એટલે જરાક અટપટી અડચણ આવતાં તે હેં ફેં ફેં થઇ જતો. નંદુએ જરા વિચાર કરીને જવાબ વાળ્યો, ‘હું તો આજ ના—પીટયું આજ તો તાવ—જરા . . ક માયું દુખે છે!’

મોચી શૂન્ય દષ્ટિથી એની સામે જોઇ રહ્યો. ‘આજ તો દિ’ જ એવો ઉગ્યો છે. સા’બે આંહી બેસવાની ના પાડી, રોજ ગઇ, માટલું ફૂટયું ને હવે તને તાવ’ તેણે નંદુના હાથ પર હાથ મુક્યો. હાથ તાવમાં ફફડતો હતો. ‘આ તારો જરાક તાવ?’

‘તે ઇમાં શું? તાવ નો આવે? ઇ તો આવે ને ઉતરે.’ નંદુએ હિંમતભરે કહ્યું. પણ મોચીના પગ ભાંગી ગયા હતા. બંને ઘેર ગયાં. પણ તે દિવસથી એ ગરીબ ધરના વિનાશના ગણેશ મંડાયા.

રોજ તો ગઈ જ, અને નંદુનો તાવ પણ એકદમ ઉતર્યો નહિ. તે વધારે ને વધારે લેવાતી ગઈ. અને ઘરમાં પણ કેટલાક દિ’નું હોય? થોડાક દિવસ તો જોમતોમ પસાર થયા; પણ છેવટે ભૂખમરો સામે ધુરકતો ઉભો.

એક દિવસ વાઘજી નંદુ માટે રાખ કરતો હતો. રાડાં સળગાવીને રાખ કરતો હતો, એટલે બે કામ થાય. રાડાં સળગે એટલે દીવાનું કામ પણ સરે. આજે હવે ઘરમાં છેલ્લી ખરચી ખુટી હતી.

‘તમે કાંઇ જમ્યા?’ નંદુએ પૂછ્યું.

મોચીના પેટમાં બે દિવસના અરધા ઉપવાસ હતા. તે ઉપરથી હસ્યો, ‘હું તો તારી પહેલાં જમ્યો છું!’

ધ્રુવે હાથે રાખેના વાટકો લઇને નંદુ તેની સામે જોઇ રહી: 'ધારો કે હું મરી જાઉં તો તમે આમ જુમ્મા જ પઢવા રહેવાના ને? જરાક તો ખાવાપીવાનું બાન રાખો. આ છોકરો સુકાઈ ગયો, મારો મોરલા જેવો ' નંદુ વધારે મોલી સૂકી નહિ. ટપટપ આંસુ પાડીને વાધજી રોષ રણો હતો !

'અરે ! હું તો અમથી વાત કરું છું !' એટલામાં માવજી દોડીને માની છાત્રીમાં માથું ભરાવી કુસકાં ભરવા લાગ્યો.

'કાલ છે કાંઈ ખાવાનું ? આનું-પ્રથ જોવાનું શું થાય ?' વાધજીએ નિઃશ્વાસ મુક્યો.

'તમે કાલ રોજી પર જાઓને. મને હવે કાંઈ પાણી ન પઢવાના નથી.'

'ઓલી મોકાવાળી જગ્યા મધ, ને બીજામાં કાંઈ પેદા થતું નથી.'

'હાય રે ! શું કીધું, સાંભે મારે પીટયે ?'

'ના પાડી; ત્યાં જોસવાનું નથી.'

'ગવંડરની સવારી તો હવે હાલી ગઈ છે તો ન ?'

'હા.'

જ્યારે છેલ્લું વાસણુ વેચાઈ ગયું ત્યારે નંદુ તકન સાજી થઇ ગઇ હતી. પણ આજ આખા દિવસમાં એ કુટુંબને માત્ર એ પૈસા પર ચલાવવું પડ્યું હતું. વાધજી તે દિવસે રોજીએ જાયો હતો, પણ પેલી મોકાવાળી જગ્યા પર તો તેને પચ હવે કોઈ ઈસ્કા દેતો જ નહિ. ને બીજે તેની ધરાઈ જામે તેવો મોકો હતો નહિ. આજ એ કુટુંબ પહેલવહેલું રાત્રે બીજા મળવા નીકળ્યું.

વિજળીની શક્તિ નીચે અનેક સુખી મુગલ આનંદ કરતાં

હતાં, પણ આ બિખારી તરફ જોવાની કેાધને દરકાર ન હતી. તે ધીમે ધીમે આગળ ચાલ્યો. સીનેમા પાસે લોકનો ઠઠેરો જામ્યો હતો, ને કેટલાક જુવાનો નિશ્ચિત હાસ્ય કરતા હતા. પણ તેનો લાંબો થએલો હાથ દરેક વખતે બેઠો પડ્યો ને નંદુને થાક આપવા તે એક પાણીના નળ પાસે બેઠો ત્યારે પાણી સિવાય બીજું કંઈ તેની પાસે હતું નહિ !

થાક ખાઈને તે આમળ વધ્યો. એક ઠેકાણે ‘સુભદ્રાહરણ’ વંચાતું હતું ને ગોળમટોળ ભટજી પાસે કેટલાક સીધાના ચાળ પડ્યા હતા ! ભટજી સ્ત્રીની પેઠે ઝીણઝીણા સ્વર કાઢી લોકને હસાવતા હતા. વાદજીના કાલાવાલા એ સભામાં બેદરકાર કાન પર પડીને પાછા પોતાના જ મોં પર સ્વરમતી રેખાની માફક વેરાઈ ગયા !

વૃદ્ધ ન છતા વૃદ્ધ જેવો તે આગળ ચાલ્યો ગયો. બહુ-ચરાજના મંદિર પાસે આરતી ઉતરી રહી હતી, ને માતાના ભકતો ‘જે જે’ કરી રહ્યા હતા. ભક્તિમાં વિદ્યુત હોય તેમ તેને સૌએ ધિક્કાર્યો. બીજામાં ન ટેવાયેલું મન આઘાત પામ્યું ને માવજીને રોતો જોઈ તેના તરફ વળ્યું. એક જુવાન નીકળ્યો તેની પાસે તેણે સહજ જ હાથ લબો કર્યો ને આંખ માની શકે તે પહેલાં તેના હાથમાં પૈસો પડ્યો. તેના હાથને એક પૈસાનો ભાર પણ જણાયો. સામેની દુકાનેથી દોડીને તે દાળિયા લઈ આવ્યો. પોતાનાં બંનેને ખાતાં જોઈ, તેણે આઠાશ સામે જોયું ને તેના ગાલ આભારનાં આંસુથી બીના થવા લાગ્યા !

†

એ રાત્રિ તે એક દુકાન પર પડ્યો રહ્યો. સવારે પાંચ વાગ્યે વહેલાં ઉઠવાવાળાં થોડાંક સાવધાન કુતરાં જ છીને

ભૈરવથી પોતાનું ગળું સાફ કરતાં હતાં. બજાર તફન ચાંત હતું, ને ભગીના સાવરણા માત્ર ફરતા હતા. કોઇકોઈ જગ્યાએ જીંદગી વહેલી ઉડી વાસણ માંજતી હતી કે દાતણ કરતી હતી. વડેલો નીકળેલો માત્ર એક ફકીર ક્યારેક કાંઈ ગાઈને તરત બંધ થઈ જતો હતો. આડી બધું સુનકાર હતું. એ વખતે વાધજી ઉઠ્યો ને માવજીને તેડી નંદુ સાથે ચાલ્યો. પોતાની જુની ધોતકી પાસે જઈ એક વખત ખ્યારથી પેલી પીપરને ભેટ્યો, નાના બાળકની માફક રોયો, ને પછી કહણ હેંચું કરી ચાલી નીકળ્યો. નંદુ આ બધો તાલ જોઈ રહી હતી. તે હવે બેઠી, 'આપણે ક્યાં જવું છે ?'

'આપણે હવે આ થાનક છોડી દેવું છે !'

'હું ! કેમ છોડવું છે ? ક્યાં જશું ?'

'ગમે ત્યાં.'

'તંબ આંધ શું ખોટું છે જે ?'

'આંહી હવે આ થાનક વના કામની ધૂન નહિ જાગે. ને એ થાનક ફાજદારે છોડાવ્યું !'

'હવે ધમાં તે શું ? આપણે મરીબને થાનક કેવાં ?'

'ના, ના. આ જન્મભોમકા હવે કળજીગથી ભરાઈ ગઈ છે. રાજના જેવી મોક્ષાતો પાસેથી આપણે ભૂખ્યા નીકળ્યા ને કોઈએ કટકો રોટલો દીધો નહિ ! જે જમીન પર બેસીને શેર બાજરી પેદા કરતા, તે જમીન પર વિજળીનો ચાંભલો ઉભો થઈ ગયો ! આ ધરતીમાંથી હવે અમી ખુટ્યાં છે માટે આપણે બીજે ચાલો. આંહી જેવારો નહિ થાય.' અને તે આખું મરીબ કુટુંબ ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યું.

હવે એ રસ્તા પર વાધજની ફુકાન નથી. વાધજ જતાં પેલી પીપરનું ફુંકું ચપ્પ ગયું છે. એક વિજળીનો ચાંભલો ને તે ફુંકું એવા બે જડ દોસ્તદારો રસ્તા પર છેટે સુધી નજર નાખતા ઉભા છે. પણ હજી વરસમાં એક દિવસ, એક મજુર જેવો માણસ રાત્રે લપાતોધુપાતો ત્યાં આવે છે, રાત્રે ત્યાં પડી રહે છે, ને વહેલો મળસકામાં ઉઠી, પેલા ફુંકાને બેટી છાનોમાનો ચાલ્યો જાય છે ! પણ આ બધું, વરસમાં એક જ દિવસ બને છે.

એક ભૂલ

શહેરના બરાબર મધ્ય ભાગમાં શાકમારકીટ હતી. અસારે નવનો વખત હતો, અને બકાલીઓ, સિકારીના જેવી દૃષ્ટિથી ઉજળાં લુગડાંવાળા અધિકારીઓ તરફ વારંવાર નજર ફેરવતા ‘ચાલો સાહેબ, ત્રણની શેર ! ત્રણની શેર ! તાજ કાપીજ ત્રણની શેર !’ એમ એકનો એક સૂર ઉચો-નીચો કરી કાઢતા હતા.

શાકમારકીટમાં જુદાજુદા પ્રકારની પથુ એક જ દૃષ્ટિ-બિંદુવાળી બકાલીઓની અનેક મૂર્તિ હતી. મારકીટ ઝોળાકારમાં હતી અને દુકાનો સામસામે ઝાઝવાએથી હતી. આ મારકીટમાં સૌથી ખંધા બકાલી મુળજી લંગડો કહેવાતો. તેને ત્યાં દરેક ચણતું સૌથી સાફ શાક પ્રથમ આવતું, અને પછી શાકને તાજમાં ખપાવવામાં પથુ એ એકો હતો.

‘અરે એમ !’ પાછળ જોઇને મુળજીએ એક ઊકારને ખુંમ પાડી.

તરત બારંતેર વર્ષનો ગુલાબી, હસતા ચહેરાવાળો એક સુંદર છોકરો હાજર થયો.

‘ખારેમોહન !’

‘હો, હો સાચાજ, શું બોલો !’ છોકરાએ બરા

લહેકીને જવાબ વાળ્યો. છોકરો ભલો હતો; પણ બાળપણને નિર્દોષ મસ્કરી પર જરાક પક્ષપાત હોય છે,

‘સાળા ! ફાટ્યો કે ? હું ડાસો એમ ?’

પ્યારેમોહનના ખભાને હાથ દઈ એક છોકરી હસતી ઉભી હતી. તેણે પોતાના હાથમાં કુતરું તેડ્યું હતું. તેના કાનને વારંવાર ખેંચી તે રમત કરતી હતી. કુતરું તેને ખોટું-ખોટું કરડતું હતું. છોકરી મુળજીનો સ્વર સાંભળી ભડકી, ને જરા પાછી હસી ગઇ.

‘બંસી ! તું આંહી આવ.’ મુળજીએ છોકરી તરફ નજર ફેરવીને કહ્યું, ‘આ સાળો ફાટ્યો છે. જા મારી દીકરી, આ આટલું શાક લક્ષ્મીદાસભાઇને ત્યાં આપી આવ તો.’

‘તો શું આપશો ?’ છોકરીએ નરમાશથી પૂછ્યું.

‘તું કહીશ તે. ઓહો ! છોકરાંમાં પણ કળજીગ !’

‘અને આ સતજીગની મૂર્તિ !’ પ્યારેમોહન બોલ્યો, ‘કાકા ! કાલે બાજી કેણે સેળભેળ કરીને વેચી ?’

મુળજીએ આંખ કાઢી : ‘ખચરદાર, જો બોલ્યો તો !’

‘નહિતર ? નહિતર શું કરશો ? પણ લ્યો આ તમારા સાહેબ આવ્યા !’

સામેથી એક પાંત્રીસ ચાળીસ વર્ષનો આધિક માણસ, અધિકારીની દબ્બથી ચાલ્યો આવતો હતો. દરેક શાકવાળાની ડુકાને જરા અટકી કાંઈક પૂછી પછી તે આગળ વધતો હતો. તેની સાથેનાં બેચાર માણસો પણ તેની ચાલ પ્રમાણે ધીમે કે ઊતાવળે ચાલતાં હતાં. આ માણસ મ્યુનિસિપલ સેક્રેટરી હતાં, ને અત્યારે શાકમારકીટની તપાસ કરવા નીકળ્યો હતો. સાથે-સાથે શાકના બાવતાલ પણ પૂછતો હતો.

પ્યારેમોહન અને બંસી આ તકનો લાભ લઇ બંદીખાનેથી છૂટ્યાં હોય તેમ દોડતાં દોડતાં ચાલ્યાં ગયાં. પણ જતાં જતાં પ્યારેમોહન મુળજીની ટોપલીમાંથી એક કેરી ઉપાડતો ગયો. મુળજી બેઠો થઇ ગયો, ને પાછળ લાકડી ફેંકી, પણ નિશ્ચાન ચુક્યો. એટલામાં મ્યુનિસિપલ સેક્રેટરીને આવેલા બેઠ મુળજીએ તેને ઝુકીને સલામ કરી.

‘કાં સાહેબ ! શું લેશો ? આ શાક તો આપને માટે તૈયાર કર્યું છે; બીજું કાંઈ ? કાંઈ ફુકમ ?’ મુળજીએ પેલું તૈયાર રાખેલું શાક બતાવ્યું.

અધિકારના લાભ લેવામાં લક્ષ્મીદાસની તત્પરતા વખાણવા-લાયક મનાતી.

‘એલા મકન !’ લક્ષ્મીદાસે મુળજીને જવાબ આપતાં પહેલાં પાસેના બીજા એક બકાલીને બોલાવ્યો.

‘જી !’ મકનને પોતાની દુકાન છોડ્યા વિના છેટેથી જ જવાબ વાળ્યો. પણ મકનને કાંઈ વધારે કહેતાં પહેલાં લક્ષ્મીદાસ મુળજી તરફ ફર્યો : ‘મુળજી, બહુ સાફ નથી હો. એલા તમે બાજી સદી નય તોપણ વેચ્યે રાખવાના ?’

‘પણ સાહેબ, કીધું કેણે ?’ મુળજી સાહેબની નાડ બાજીતો હતો, એટલે ડર્યા વિના વિવેકથી બોલ્યો.

પ્યારેમોહન હજી છેટે ઉભો હતો તે એક હાથમાં કેરી દેખાડી ‘કાકા કેરી, કાકા કેરી !’ બોલ્યા કરતો હતો, ને બીજા બેચાર જણા તેની પાસે ઉભા ઉભા હસતા હતા.

‘એલા મકન !’ લક્ષ્મીદાસે વળી મકનને બોલાવ્યો ને એક ત્રીજાને પણ પકડ્યો : ‘ક્યાં ગયા નથુ શેઠ ?’

આટલા બધાને બેમા થતા બેઠ, પોતાની કથા લક્ષ્મીદાસ

કાઠી ન બેસે માટે મુળજી એકદમ નીચેના લંડારા તરફ વળ્યો. અંદરથી બેચાર કેરીનાં સારાં ફળ કાઢ્યાં ને ઉપર આવી લક્ષ્મીદાસ સામે ધર્યાં.

‘ જોયું સાહેબ, આ ફળ જોયું ? અસલ પાયરી હો. એક વખત માલ ચાખવા જોવો છે ! ’

‘ શું છે એનો બાવ ? ’ લક્ષ્મીદાસે જરા બેદરકારીથી પૂછ્યું ને એક જૂમ વધારે પાડી, ‘ નથુ શેઠ !—એલા રહેમાન, નથુ શેઠને બોલાવજે ! ’

રહેમાન—તેનો પટાવાળો હુકમ પ્રમાણે નથુ શેઠને બોલાવવા ગયો.

‘ એનો બાવ ? ’ મુળજી બોલતો હતો, ‘ હવે સાંખ ! આપને બાવનું શું કામ છે ? કેટલી આપું ? ’

‘ ના. ’ લક્ષ્મીદાસ બાક્યો હોય તેમ ખેસ ખંખેરવા મંડ્યો.

‘ હવે સાંખ ! અમારું વેણ રાખો. આ માલ નહિ મળે. ’ મુળજી પણ જાણે આજે સાહેબ પર ખાસ પક્ષપાત રાખતો હોય તેમ, ડોક જરાક વાંકી કરીને હાથ હલાવતો હલાવતો ઠાવકે મોંએ બોલતો હતો.

‘ ઠીકઠીક; ’ લક્ષ્મીદાસે ઉતાવળે કહ્યું, ‘ પાંચ શેર મોકલાવજે ! ’

લક્ષ્મીદાસ ત્યાંથી ચામ્યા એટલામાં મકન સામેથી ચામ્યો આવતો હતો. ‘ તમે, એલા, પટાવાળાને કેમ મજા ખવડાવે છે ? પટાવાળા દરબારી નોકર નથી ? ’ મકનને લક્ષ્મીદાસે ધમકાવ્યો.

‘ અરે સાહેબ, એ શી વાત છે ? પટાવાળા દરબારી નોકર પહેલા. એક ધરાક સમજાવવા રહ્યો એટલે જરા મોડું થયું. ’ મકનનો વિવેક મુળજીથી જામ તેમ ન હતો.

‘હજી તો શી વાત છે ? કાલે તારી કોબીજ ખાધખાધને મામ મરવા પડ્યું છે એમ ડાકટર સાહેબ કહેતા હતા. મળ્યું કહેવાય ના ?’

મકન હાથ પહોળા કરીને બોલ્યો, ‘પણ સા’બ ! આખું મામ લોબિયું છે. તેલ વિના શાક કરે, પછી શાકનો શો વાંક ? આ ધાંચી તો બધા મ માથે ઓઢીને રૂએ છે. તેલ જ ખરે નહિ !’

‘અને તું એક શાહુકારનો ગજો ખાવાવાળો !’

‘આ સા’બ, રસરોટલી વિના હમણાં ખાતું હરામ છે !’

‘કેરી વેચે છે ?’ લક્ષ્મીદાસે જરા ધીમેથી પૂછ્યું અને આગળ ચાલ્યો. બકાલી પણ પાછળ આંખમીંચામણ કરતો ચાલ્યો.

‘શો ભાવ છે ?’

એટલી વારમાં નયુ શેઠને તેડીને રહેમાન આવી પહોંચ્યો હતો. નયુ શેઠે લક્ષ્મીદાસના ચપ્પે સાંબળ્યા ને તરત વચ્ચેથી હત્તર વાળ્યો, ‘કેરી તો આપણી દુકાનની; બાકી બધા ગોટલા !’

‘એમ કે ?’ લક્ષ્મીદાસને નયુ શેઠની વાત રૂચી ને તેના તરફ જરા હસીને બેઠું.

‘જી હા; પધારો.’

‘નયુ શેઠ ! તમારી બહુ રાડ છે. રહેમાન ! એક પાંચ સૌર કેરી મુળજીને ત્યાંથી લઇ લેજો. સારી આવે હો !’

પટાવાળો કેરી લેવા ચાલ્યો ગયો. લક્ષ્મીદાસ મકનને કુકી નયુ શેઠને ત્યાં વળ્યો. બધા મઠ હોય તેમ મકન આનંદ પામતો બોલ્યો, ‘સા’બ આંદી નહિ આવો !’

લક્ષ્મીદાસ ઉત્તર આપ્યા વિના ચાલ્યો ગયો, કારણકે તેનું ધ્યાન નથુ શેઠની વાતોમાં હતું. મકને સ્ત્રીની જેમ બે લાથૂના ટચાકડા ફેાડી ધામેથી ‘બત્તા . . . ગાધ’ કહ્યું ને પાસેના બેચાર બકાલીઓ હસી પડ્યા.

‘આ છોકરાં કોણ છે?’ મારકીટના એક ખુણામાં ટાંકી હતી ત્યાં પ્યારેમોદન અને બંસીને બેઠેલાં જોઇને લક્ષ્મીદાસે નથુ શેઠને પૂછ્યું. ટાંકીમાં ચારપાંચ નળ ગોડવ્યા હતા, આસપાસ કેટલીક કુંડીઓ હતી, ને એક નાનો સરખો બગીચો પણ કર્યો હતો. પ્યારેમોદન અને બંસી એક ખુણાની કુંડી પર બેસીને એ વખતે કેરી ખાધ રહ્યાં હતાં.

‘સાહેબ! એ છોકરાં શાક મારકીટનાં હમેશનાં વગર તેડવાં મહેમાન છે.’

‘એનાં માઆપ કોણ છે?’

‘કોને ખબર છે? કોણ જાણે છે? અહીં હમેશાં રહે છે. ખાવાનું પણ અહીંયાં ને સુવાનું પણ અહીંયાં. પણ અસ્સલ વાંદરાની જાત છે!’

‘એમ કે?’

‘હા. આ છોકરી આઠ નવ વર્ષ પહેલાં ક્યાંકથી આવી ચડી તે દિવસે તો દુધ પીતી, ને છોકરો પણ ત્યારે અહીં જ હતો. બગવાન રાખે એને કોણ ચાખે?’

‘ખાવાનું શું કરે?’

‘નળ ઉપર, માઆપ! એનો વખર પરવાનગીનો કર છે! કોઇ આવ્યુંગયું ત્યાં ઓટલા પર ખાવા બેસે, એટલે છોકરાં-ઓનો ભાગ સાચો. બકાલીઓની પાસેથી પણ હમેશાં કાંધ ને કાંધ મળી રહે. એ બંને મારકીટ ઉપર જ નબે છે સા’બ!’

‘હી . . . ક.’ લક્ષ્મીદાસે કહ્યું. આ વાતમાં એને રસ પડ્યો નહિ. એનું ધ્યાન નથુ શેઠની દુકાનમાં ગોઠવેલી કેસરી રંગની કેરીઓ પર હતું.

છેવટે લક્ષ્મીદાસ આજનો ફેરો સફળ કરી મારકીટના ફાટકમાંથી બહાર નીકળ્યો. ફાટક પાસેના ખુણામાં જ પેલી નળની ટાંકી ને બગીચો હતો. આસોપાલવના ઝાડ પરથી બંસી અને પ્યારેમોહનની વાતો સંભળાતી હતી.

‘પણ એ પડાવી કેણે ? બાયડે ! ડોસાભાઈ અમથા તો કાઢે તેવા નથી !’

બંને જણાં ખડખડ હસી પડ્યાં.

‘ડો . . . સાભાઈ !’ પ્યારેમોહન રહી શક્યો નહિ; તેણે ત્યાં બેઠા બેઠા મોટેથી ખૂમ પાડી, ‘એ ડો . . . સાભાઈ !’

જવાબમાં બેચાર બકાલીઓનું હારથ ને મુળજીના બેત્રણ શબ્દો સંભળાયા. હોકરાં પણ આનંદી હતાં ને અત્યારે તો જોલમાં ચડ્યાં હતાં.

‘જો હું સાંજ થાઉં ના, તો બધા પાસેથી ખૂમ કેરીઓ પડાવું !’ પ્યારેમોહન કેરીનો ગોટલો નીચે નાખતાં બોલ્યો.

‘ના માડી !’ બંસીએ કહ્યું, ‘એવું તે કેણે કરે ? જો આકાશમાં ભગવાન છે ના, તેના ચોપડામાં આપણી વાતો લખાય છે !’

‘એમ કે ?’ પ્યારેમોહને જરા ગંભીર બનીને આકાશ સામે જોયું : ‘તને ઇ કેણે કહ્યું ?’

‘કાં તે હી’ એલા દક્ષણી સાહેબે ન કહ્યું, તું શુંકે બોલ્યો એટલે ?’

‘હા . . . હા.’ પ્યારેમોહને એ જૂની વાત માઠ આવતાં.

જવાબ વાળ્યો; ‘ અને તેણે જ તારું નામ નાનીને બદલે બંસી પાડ્યું. બસા, એ સાહેબ ક્યાં ગયા ? ’

‘ અરેરે ! બિચારા મરી ગયા. ’

છોકરાં મૃત્યુના નામથી ધડીવાર ઝંબીર બની ગયાં. પણ એટલામાં તેમના વહાલા કુતરાના બસવાના અવાજથી જાગ્રત થયાં. બંસીએ નીચે દૃષ્ટિ નાખી ત્યાં મૃત્યુને બૂલાવે તેવા એક ચહેરો તેની દૃષ્ટિએ પડ્યો. તે બેઆકળા મધ મધ. ‘ પ્યારેમોહનાં હાયહાય રે ! ’ એવો દુઃખભર્યો અવાજ તેનાથી નીકળી ગયો.

‘ કાં કાં ? બંસી ! ’

‘ શામજી, મારો પીટચો ! કાલ મારા ટપુને પકડ્યો હતો. હવે એ તો આ તરફ જ આવે છે, લે. ’ બંસી ઢીલી પડી મધ.

શામજી બંગીનું નામ હતું, ને તેનું કામ કુતરાં પકડવાનું હતું. કાલે તેણે બંસીના ટપુને પકડ્યો ત્યારે બંસીએ માંડમાંડ છોડાવ્યો હતો. આજે તેને આ તરફ આવતો જોઇ તે ફૂજ ઉઠી.

પ્યારેમોહન એકદમ નીચે ઉતરવા મંડ્યો. કેટલાક બકાલીઓ શામજીને સાદ કરી રહ્યા હતા. શામજી પોતાના લંગડા પગને સાચુસાની મદદથી ટેકવીને ઝપાટાબંધ ચાલ્યો આવતો હતો. આજ તેણે નવું અંગરખું પહેર્યું હતું, માથે લીસો ખોટા તારાવાળો સાફો બાંધ્યો હતો, ને તેની વહુ ત્યાં સાવરણો લઇ વાળતી હતી તેને રોક બતાવવા કે વગ દેખાડવા રસ્તે જતા આવતા સૌને સલામ કરતો હતો. બકાલીઓના સાદથી તે મારકીટ તરફ આવી પહોંચ્યો.

‘ કેમ નથુ શેઠ ! શો કુકમ છે સાહેબ ? ’

‘ અરે આ બે રખડુ છોકરાં. એના કુતરાંને પકડ્યું ? આજે એ કુતરાંએ ખૂબ હેસન કર્યો છે. ’

મકન ને મુળજી છેટેથી હસ્યા, ‘કાલે કાં પકડતાં બચાવ્યું?’

એટલી વારમાં પ્યારેમોહન ને બંસી નીચે ઉતરીને આવી પહોંચ્યાં હતાં. ટપુ શામજી સામે બસતો બસતો આમ તેમ આંટા મારતો હતો. તે પોતાના મિત્રો મદદે આવેલા બોધને વધારે બળસા લાગ્યો.

‘પકડ સાળાને!’ નથુ શેઠે એક લાકડીથી ટપુને હાંકી કાઢ્યો હતો. કુતરો પ્યારેમોહન તથા બંસીનો સાદ સાંભળી ત્યાં આશ્રય માગવા દોડ્યો, એટલામાં શામજીએ ચાલાકીથી આબાદ પકડી લીધો ને ગર્વથી બોલ્યો, ‘લ્યો મહેરબાન!’

પ્યારેમોહન ને બંસી દોડ્યાં, ‘એલા એ, અમારો કુતરો છે. પ્યારેમોહને ખૂબ પાડી. બંસી ગળગળા થઈને બોલી, ‘બાપુ! માઈ કુતરૂં છે; છોડી દે.’

‘હા હા, કીકલો છું ના?’ શામજીએ કુતરા પકડવાના પોતાના દસપ્યાર વર્વના અનુભવથી દયા ખોઈ હતી તે બતાવ્યું.

‘એલા મુક્તો નહિ!’ એક સાદ આવ્યો.

‘કાં બાપુ!’ બંસીનો ગળગળો સ્વર ખીન્ન બેચાર હોકારામાં કુબી ગયો.

‘ડીક થયું!’ મકન છેટેથી બોલ્યો, ‘સામે કાલે જ માઈ ભાત અભડાવ્યું હતું!’

પ્યારેમોહન રહી શક્યો નહિ, તે પથ્થર લઈને દોડ્યો. ચારે તરફથી ‘હાં હાં’ ના પોકાર થવા લાગ્યા. ‘કાં? ભેતે જ ને? ગજો ફેરી લઈને લાગ્યો હતો, ને હજી તે લાજની વાત કરે છે!’ મુળજીએ તાણો માર્યો.

પ્યારેમોહનનો છુટેલો પથ્થર ટપુને જ લાગ્યો ને કુતરો બમણા હાઈથી ચોસ પાડી ઉઠ્યો. બધા બકાલીઓ હસી પડ્યા,

ને બંસી હાથથી મોઢાકીને રાઈ પડી.

શામજી કુતરાને દૂરદૂર ખેંચી જવા લાગ્યો. દૂરથી ધીમી થતી એની ચીસો બંસીને બમણો શોક આપતી હતી. બંને જણાં તેની પાછળપાછળ ગયાં, પણ શામજીએ તો કુતરાને પાંજરામાં પુરી દીધો હતો, ને ત્યાં તેના અનેક જાતભાઈઓ સાથે તે પણ લડાઈમાં પડ્યો હતો.

બંને નિરાધાર છોકરાં સામે આખી મારકીટ થઈ હતી, ને તેમનો નાનો કુતરો ઝુટવાઈ ગયો હતો. બંસી ને પ્યારેમોહન આખી રાત રોયાં.

તે દિવસે પ્યારેમોહન ને બંસી નળની પાસે પાણી ઉડાડતાં નહોતાં. તેમની રમનમા બગાણુ પડ્યું હતું. ટપુ વિના તેમની સાથે સોડમા સુનાર કેળુ હતું ? કુતરો આખી રાત આ છોકરાં પાસે પડ્યો રહેતો ને ગમે તેવી અંધારી રાત્રે પણ છોકરાં નીરાતે સુઈ રહેતાં.

બીજે દિવસ બંસી આખો વખત સ્ટેશને રહી હતી, ને ઉનારુઓનાં પોટકાં ઉપાડી ત્રણ આના પેદા કર્યા હતા. આજે તેણે કોઈ બકાલી પાસે ચીંઝડાની ચીર સરખી માગી નહિ. બધા બકાલી એક કર ગયો જાણી છાના હસતા હતા.

પ્યારેમોહન કુતરાની શોધ કરવા નીકળી પડ્યો હતો. બંસી આવીને તેની રાહ જોતી બેઠી. એટલામાં તો પ્યારેમોહનને દૂરથી દોડતો આવતો જોયો. એના પગમાં ધણો ઉત્સાહ હતો. તે છેક પાસે આવ્યો.

‘બંસી !’ મોટી શોધ કરી હોય તેમ પ્યારેમોહન બોલ્યો, ‘કાલે તું એકલી રહીશ ?’

‘કાં ?’

પ્યારેમોહન છેક પાસે આવ્યો, ' જો કાલે કુતરાનો ડબ્બો ઉપડે છે, ને હું પાછળપાછળ હાથે જમશ. ટપુ બહાર નીકળશે કે તરત ઉપાડીને હાથે આવીશ. '

' હું બેગી આવું તો ? '

' ના બાપુ, તું પાછી યાકી જ ને રોતી જ. '

' ઠીક, તો તું એકલો જાજો. પણ તે શું બાધું ? '

' કાષ્ટ નહિ ! '

' અંસીએ પોનાની ઓઢણીએથી સંતાડેલા ગાંઠિયા છોડ્યા ને બંને જણાં ખાવા એકા : પાણી પીધું, ને એટલા પર વાતો કરતાકરતા સુતા. એકબીજાના શ્વાસ બટકાય એટલા નજીક બંને નિદ્રોપ બાળકો એકબીજાની હુંફમાં પડ્યા હતાં ને શાંતથી ધોરતાં હતાં.

સવારે પ્યારેમોહન વહેલો ઉઠી ચાલ્યો ગયો. અંસી તો રેશને પહેંચી ગઇ હતી. આજે તેણે ઠીક કમાણી કરી. સાંજે ફેરીને રાટલી ખાવા માટે પ્યારેમોહનની રાહ જોતી બેઠી રહી. છેક સાંજ પડી. પણ પ્યારેમોહન આવ્યો નહિ. અંસીએ બેત્રણ વખત લાખી નગર ફેરવી ખૂન ટીકરીકીને જોયું, પણ પ્યારેમોહન કે ટપુ કોઈ દેખાયું નહિ. તે રોવા મંડી. નાનું બાળક સુતુંસુતું રોયું ને રોતુંરોતું આસોપાલવના ઝાડ નીચે આખી રાત પડયું રહ્યું. સવાર થયું ત્યારે પાછું રસ્તા પર રાહ જોતું ઉભું. પણ પ્યારેમોહન હજી આવ્યો નહિ. અંસી મિથારી, રાહ જોઇજોઇને હમેશાં સાંજે રડે. રડતાં થાકે ત્યારે સુએ, સુતાં થાકે ત્યારે રડે.

એક દિવસ, બે દિવસ, . . ને ઘણા દિવસ એમ ચાલ્યા ગયા.

એક દિવસ ટપુ અચાનક પાછો આવ્યો. પણ હજી પ્યારેમોહનનો પતો લાગ્યો નહિ. બંસીએ પ્યારેમોહનની રાહ જોઈ ત્યાં જ રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો, કારણકે તે એને શોધવા નીકળે ને કદાચ પ્યારેમોહન પાછળથી આવી ચડે તો ? બંસીને દરરોજ સાંજે નિરાશા થતી ને દરરોજ સવારે આશ્વા પ્રગટતી.

આ ઘટના મન્યે ઘણો વખત થયો. બંસી હવે તો છોકરી મટી નાનીશી સ્ત્રી બની છે. તેના ચહેરા પરથી બાલપણના બધા ભાવ ચાલ્યા જઈ યુવાવસ્થાનાં ચિહ્ન આવી ચુક્યાં છે. તે નાનપણથી મારકીટમાં જ ઉછરી હતી, એટલે તેણે પણ એક શાક વેચવાની જ દુકાન રાખી લીધી. હજી લક્ષ્મીદાસ હમેશાં આંટો આવે છે, ને બંસીને કોઈને કોઈ રીતે સતાવ્યા વિના રહી શકતો નથી.

પણ બંસી પ્યારેમોહનની જ રાહ જુએ છે. તેણે કહ્યું નહોતું કે હું સાંજ પહેલાં આવીશ ? બંસી હમેશાં કાલ મારે કેક નવીન આશા રાખે છે, ને એવી રીતે એક પછી એક દિવસ ચાલ્યા જાય છે.

બંસી હવે તો મુળજી ને મકનની હરીફ હતી. શાકની ઝાઝી ધરાકી એને ત્યાં જ લાગતી; ને કોણ જાણે કેમ, સૌથી સાફ શાક પણ હમેશાં બંસીને ત્યાં જ રહેતું. મકન આંખ-મીંચામણાં કરીને બોલતો, ‘ભાઈ જગત આંધળું છે !’ ને મુળજી એને આશ્વાસન દેતો હોય તેમ કહેતો, ‘એ ય તે કેટલા દિ’ ? ચાર દિ’નું ચટકું !’

લક્ષ્મીદાસની વિરુદ્ધ ધણી ચરજીઓ થવાથી, ને લક્ષ્મીદાસે દરેક પ્રસંગમાંથી લાભ લેવાનું સૂત્ર ખૂબ ચલાવ્યું તેથી, તેને

બરતરફ કરવામાં આવ્યો હતો. હવે તે શાક લેવા આવતો, પણ છુપાઈને ધીમેથી ચાલ્યો જતો. તેની જગ્યાએ નવો માણસ નીભાયો હતો, ને આખું બકાલી મંડળ એ નવા અધિકારીની કાગને ડાળે રાહ જોતું હતું.

*

મુળાજીની દુકાન પાસે મકન બકાલીઓની પરિવહમાં બાપથુ કરતો હતો, 'આ છોકરી જુઓને, આખી મારકીટ તેને ખવડાવ્યું, ને તેણે બધાંને ઢાંકી દીધાં !'

નવા આવનાર અધિકારીએ તે વખતે મારકીટમાં પ્રવેશ કર્યો હતો, ને એક પછી એક દુકાન પર થઈ તે આમળ આવતો હતો. પાછળ પેલો જૂદ પટાવાળો રહેમાન હતો. નવા મ્યુનિસિપલ સેક્રેટરીએ પોતાના હાથમાં નાનું બાળક તેડ્યું હતું, ને તેની સાથે ધડીધડીમાં તે રમત કરતો હતો.

બંસીની દુકાન આવી. સેક્રેટરી ત્યાં થંભી ગયો. દુકાન પરથી એક કુતરો ઉભો થઈ પુંછડી હલાવવા લાગ્યો.

'ડાહિયા !' બંસીએ કેમળ સ્વરથી કુતરાને બોલાવી લીધો. ટપુનું નામ હવે ડાહિયો હતું.

કુતરો જોઈ કરતો પાછો ફર્યો, પણ આનંદના પોકાર દાખી મૂક્યો નહિ.

બંસી સાંભળે તેમ બકાલીઓમાં ધીમીધીમી વાતચીત મંત્રી હતી.

'ઓહ્યો પ્યારેમોહન તો નહિ ?'

'અરે હા, એ જ. અહીં છોકરો હતો ત્યારે તો રખડતો' બીજાએ અનુમોદન આપ્યું.

'પુરુષના નસીબ આડે પાન, બાઈ ! નકર, આ ડાહિયાને

જોતવા ગએલ. જૂલો પડ્યો, ને કોઈ મુંઝવણના સેકે હાથ ઝાલ્યો તે આજ આપણો ઉપરી થયો,'

‘કમી છે મોટી પરક્ષામાં ખાસ થીયો છે. અને . . આપણે ધ ના ધ’

‘તમે શાક સાઈ જ વેચો છો કે?’ પ્યારેમોહન બંસીની દુકાન પાસે ઉભો રહી તેને જોતાવવા લાગ્યો.

બંસીએ નિચિથી જરા ઉપર જોયું. એની મુંઝવણ સ્પષ્ટ હતી. તેણે ધીમેથી ઉત્તર વાળ્યો, ‘હા હા.’

ડાકિયો વધારે ને વધારે કુદવા લાગ્યો.

‘મને જોળખો છો?’ પ્યારેમોહને જોળખાણ આપવાની પહેલ કરી.

બંસીની આંખમાં આંસુ આવ્યાં. તેણે ધીમેથી એટલો જ જવાબ વાળ્યો, ‘તમને ન જોળખું તો કેને જોળખું? તમે પ્યારેમોહન!’

પ્યારેમોહન કોંઈ કુણાવી આગળ ચાલ્યો. પણ બંસીનું જગત એક જ સપાટે આસામંથી અંધકારમાં ચાલ્યું. ગયું. તેની આંખમાં અનાથતાનાં આસુની સ્પષ્ટ છલક આવી રહી.

પ્યારેમોહન આગળ ચાલ્યો ગયો કે તરત જ બંસીએ એક સુંદર દાડમ કાઢ્યું ને રહેમાન સામે ધરી બોલી, ‘રહેમાન! આ નવા સાહેબ કે?’

‘હા તે, વળા જૂલી ગઈ? પ્યારેમોહનભાઈ એમનું નામ.’

‘પરણેલા લાગે છે.’

‘કેમ નહિ? આ નાનો છોકરો તેડખો છે ને?’

બંસીએ દાડમ આપ્યું, ‘લે આ સાહેબના છોકરા માટે.’ રહેમાન સાહેબ પાસે ચાલ્યો ગયો. બંસી હાથ વડે મોં

હાંકી ત્યાંજ બેસી રહી. હાથિયો આનંદમાં રથવાયા જેવો આમતેમ કરતો હતો, પણ બંસીની બધી આજ્ઞા પર નિરાશાનાં વાદળાં ફરી વળ્યાં હતાં. પ્યારેમોહન નાના છોકરા સાથે એક કરતો મારકીટમાં ફરી રહ્યો હતો.

બીજે દિવસે આખી મારકીટમાં હોહા થઇ રહી હતી. બંસી પોતાની કુકાન જેમની તેમ મુકી ચાલી ગઇ હતી, ને સૌ બકાલીઓ કુદીકુદી ફરી તાળી બેતા હતા.

રહેમાનખાંએ પ્યારેમોહનને આ વાત કરી. પ્યારેમોહન એકદમ રોવા જેવો થઇ ગયો: ‘હે! બંસી ચાલી ગઇ? ક્યાં?’

‘કેણુ જણે, સાહેબ. બાપ બહુ જીવની ઉદાર હતી. કાલે નાનાભાઇને દીઠા, ને દીઠા બેચું દાડમ કાઢી આપ્યું.’

‘નાનાભાઇ કેણુ?’

‘કાલે આપની સાથે બજારમાં લાવ્યા હતા ને? એને જોતાં જ પૂછ્યું, ‘સાહેબનો છોકરો છે કે? લે દાડમ આપજે.’ એટલે એવી વિવેકવાણી બાપ, સાહેબ!’

પ્યારેમોહન નાચે બેસી ગયો. એના ચહેરા પરથી તેજ હટી ગયું. તે બે હાથમાં મોં હાંકીદઇ બોલ્યો, ‘અરે રહેમાનખાં, તેં કાચું કાપ્યું છે. એ તો પાડોશીનો છોકરો હતો. રમતયાજ છે માટે સાથે આવ્યો હતો. હું તો એકલો જ છું! તને બંસીએ બીજું કાંઈ પૂછ્યું?’

‘હા, સા’બ. આપ પરણેલા છો કે નહિ; છોકરાંછેયાં શું છે?’

પ્યારેમોહન નાના બાળકની માફક રોષ પડ્યો, ‘અરે, રહેમાનખાં! . . . તેં . . .’ તે એટલુંજ બોલી શક્યો.

દિવસોની તપાસ નિષ્ફળ ગઇ. બંસી ન જ મળ્યા. હતાશ હૃદયે, હમેશાં સાંજે, પ્યારેમોહન તે મારકીટમાં જાય છે, બગીચામાં પેલા આસોપાલવના ઝાડ નીચે બેસે છે, તે નાના છોકરાની માફક રાઇ પડે છે !

ધણી રાતો રાતો રોતાંરોતાં ત્યાં જ પસાર થાય છે ને છેક સવારે, માણસો તેને ઘર તરફ જતો જુએ છે.

બંસીએ રાહ જોઇ તેમ પ્યારેમોહન હવે બંસીની રાહ જુએ છે: શ્રદ્ધાથી, પ્રેમથી, શાંતિથી, આશાથી.

મદ્દભર નેનાં

આ નંદમોહન વિચિત્ર પ્રકૃતિનો મનુષ્ય હતો. એ નાનો હતો ત્યારે એની માએ કહ્યું હતું કે આનંદ-મોહનને કાષ્ટ ચાહે એટલું કપટ એનામાં નથી ! એ બહુ ઉદાર હતો ને તેથી ધણો જ ગરીબ રહેતો. તેના સાચા અને અગ્રિય શબ્દોથી બડકનારા સૌ તેને છાની રીતે પૂજતાઃ વખાણતા નહિ પણ માન રાખતાઃ સોખત ન રાખતા, છતાં સોખતી થવા યોગ્ય છે એમ માનતા. આનંદમોહનના આવા કડવા સ્વભાવમાં એક કરુણ પ્રસંગ મળી ગયો. તેની માતાના મૃત્યુ પછી તેનો સ્વભાવ એવો ફરી ગયો કે જાણે હવે એ પહેલાંનો આનંદમોહન જ નથી ! ચહેરા એટલો દદ છતાં ગંભીર, શોકવાહી અને મૃદુ બન્યો ! ચાલ એટલી જ સીધી, અછકડ અને અડગ છતાં સાબરમતીના કિનારા પર એનાં પગલાં એક કરતાં એક વધારે બારથી ઉપડતાં ! હજી પહેલાંનો જ રખડુ આનંદમોહન, પરંતુ હવે ખીસામાં મગફળીનાં ખોખાં બરાવાને બદલે કે એક ખીસામાં ખેર ને ખીજ ખીસામાં એના ઠળિયા બરાવાને બદલે એનાં ખીસાં જુદીજુદી ચિત્રોની ચોપડીઓથી ભર્યા રહેતાં !

આનંદમોહનની માતા માત્ર સ્ત્રી કે માતા ન હતી. શરાબમાં ચકચુર બનેલા એના પિતાના ધરની જીવતી વ્યવસ્થા હતી.

આનંદમોહનનો પિતા કેદારનાથ પ્રથમથી જ દારૂના પીઠાને અભ્યાસી હતો. બીજા ઘણા ત્યાં આવીને ચાલ્યા ગયા, પરંતુ એનો અડગ અભ્યાસ ચાલુ જ હતો. પોતાની નેતરની 'સોટી લઘ, ધીમેધીમે આ આરામગાહમાં જાય ત્યારે જ એને આનંદ આવે ! આનંદમોહનની મા આ બધું જાણતી; ને તેણે પોતાનું સ્વત્વ ખીલાવી, પુરુષ—પતિને આ લતમાંથી બચાવવા બહુ યત્ન કર્યો, પરંતુ કેદારનાથના સ્વભાવમાં જરા પણ ફેર ન પડ્યો. આનંદમોહનની માતા જીવી ત્યાં સુધી તે દારૂડિયા પતિ અને રખડુ પુત્રની વચ્ચે સોનાની કડી હતી. બંનેને ઘેર આવવાનું મન થાય એવી શીતળ છાયા હતી.

અને જોકે બેમાંથી એકે એ પોતાના સ્વભાવ પર કાણુ મેળવ્યો નહિ, છતાં કાણુ મેળવવા યત્ન ચાલુ હતો, અને ક્યારેક ક્યારેક તો, પિતાપુત્ર બંને શિયાળાની ઠંડીમાં સગડી પાસે બેસી ઉનીઉની રસોઇ જમતા ત્યારે આ માનસિક પરાજય બીની આંખે કહી દેતા ! એ બીની આંખ મીઠા જાડોથી સુકાતી ત્યાં તો કેદારનાથ દારૂના પીઠા તરફ રવાના થયો હોય ! મનુષ્ય પ્રકૃતિને જીતતાં પોતે જ હોમાઇ જાય છે. એ પરાજયમાં જ એનો સનાતન સંગ્રામ છે.

ઝીના મૃત્યુ પછી કેદારનાથનું વ્યવસ્થિત પરંતુ મરીબ ઘર ખડું કંગાલ બન્યું. અત્યાર સુધી એ મરીબી પર એક ઝીઝી કળાનો પડદો નાખી એને સાફું સ્વચ્છ અને મધુર રાખ્યું હતું. એમાં સંખ્યાના હેક્ષા કિરણની સુંદર અને કરુણ પ્રભા હતી; ને તેથી જોનારને એમાં મરીબી કરતાં સાદાઈ વધારે લાગતી, અને મરીબીની દબા કે આંધળિ અનુભવવા કરતાં જોનારને સાદાઈનું સૌન્દર્ય જ અનુભવતો. કેદારનાથની મરીબી આમ કુપાઈ ગઈ

હતી તે! સ્ત્રીના મૃત્યુ પછી તરત જ લગ્નકર રીતે ખુદી પડી ગઈ. તેણે મરતાંમરતાં પણ છેવટ સ્ત્રીનું વ્યક્તિત્વ ઠસીવ્યું હતું. ને. છેવટની બેટ જેવી કિંમતી ધરેણીની એક સુંદર નાની ડબ્બી પેત્રાના પુત્ર આનંદમોહનને આપી હતી. આનંદમોહન એ ધરેણી જોઈ ખૂબ રોયો. એના જીવનનું ત્યારથી પરિવર્તન થયું. એની માનો સ્વાર્થથી કરવાનો સ્વભાવ પુત્રમાં ખીલી નીકળ્યો, ને હવે પહેલાંનો એકલ અડગ આનંદમોહન રખડુ છતાં રખડવાનો હેતુ ફેરવી બેઠો. ઉદાર રહ્યો ને ઉઠાઉ મટી ગયો, ને ખુલ્લેદિલ છતાં પ્રિય અને કરુણ બની રહ્યો. માતાના મૃત્યુ પછી કેદારનાથની બધી સેવા આનંદમોહનને ઉપાડી લીધી. આનંદમોહન મનુર જેટલું કામ કરી મનુરી કમાવા લાગ્યો. કેદારનાથના ઘરના પૈસા પુરા પાડવા એ સારી રાત જાગવા લાગ્યો. એનો ચહેરો દિલ્લો પડતો ગયો, એનું શરીર લેવાતું ગયું, છતાં એણે માતાની જેમ ગરીબ ધરને ટકવી કેદારનાથનો ધરનો મોહ જાળવી રાખ્યો !

પરંતુ કુદરત એની વિરુદ્ધ હતી. કેદારનાથ માંદો પડ્યો. સહેરનો ડોક્ટર એટલે જંગલનો છુટાર. સામાન્ય રીતે ડોક્ટર લાગણી વિનાનો પ્રાણ છે અને પ્રાણ વિનાનું શરીર છે ! એનામાં ચેતન નથી છતાં ચેતન્ય દેખાય છે. એનું શરીર જાડું હોય ત્યારે ધારવું કે એને હાથે પહોં મળ્યો મર્ષ ! છે ને પાતળું હોય ત્યારે સમજવું કે માણસો ન મર્યાની એને ફિક્ક છે ! એને રોગી પર જેટલો પ્યાર છે તે કરતાં રોગ પર વધારે પ્યાર છે ! ને તેથી રોગ શીટાડવા કરતાં રોગીને જ શીટાડે છે !

ડોક્ટર રમણજીએ આનંદમોહનની પહોં દિવસની બેગી કોઈ મનુરી એક ફેસમાં ઉઠાવી લીધી. આનંદમોહનને પિતાને જાણવવા ધરેણીની ડબ્બી હોમી દીધી. પરંતુ કેદારનાથ એવો

દેહત્યાગ કર્યોઃ આનંદમોહન તે દિવસે છાતીફાટ રોયો. પેલી નેતરની સોટી ને સામેની શરણની ફુકાન ! આજે કેદારનાથે દારૂના પૈસા માગ્યા નહિ તેથી આનંદમોહનને લાગ્યું કે આજે જાણે આખું અમદાવાદ શાંત છે. એનું જૂનું ઘર આજે એની સાથે રોયું. ઘરના પથ્થર અને પોતે બંને જૂના મિત્રો હતા. આજે જડ અને ચૈતન્ય વચ્ચે મૈત્રી જાગી હતી. આનંદ-મોહન દરેક પથ્થરનો સોખતો હતો, ને દરેક પથ્થર કેદારનાથનો જૂનો પરિચિત દોસ્ત હતો. આનંદમોહન આ ઘર સિવાય કેદારનાથનું સ્મરણ બીજે ક્યાં કરે ? એટલી પરિચિત લાગણીથી સાંભળે પણ કોણ ? કેદારનાથને સંભારે પણ કોણ ? ચૈતન્ય ચૈતન્યની મૈત્રી એ તો તપેલા સ્વાર્થનો એક કકડો બીજા સ્વાર્થ સાથે જોડાય છે. ખરી મૈત્રી જડ અને ચૈતન્ય વચ્ચે હોય ! પથ્થર અને શિલ્પી વચ્ચે હોય, પીછી અને ચિતારા વચ્ચે હોય; વાણ અને વગાડનાર વચ્ચે હોય. આનંદમોહન અને તેના ઘર વચ્ચે હોય. આનંદમોહન ત્યાં ખૂબ રોયો ! હવે આનંદમોહન તદ્દન ક્યો. એ બેદરકાર બન્યો છતાં રખડુ મટી ગયો. એનું ઘર વધારે વ્યવસ્થિત ન હતું, છતાં વધારે સ્નેહાળ હતું. હવે આનંદમોહનને ત્યાં નાનાં છોકરાંની અખંડ ધૂન જાગી જ હોય. આનંદમોહન હવે સ્વેચ્છંદી હતો. મરજી પડે તો કમાય ને ખાય; ખાવું ન હોય તો કામે ન જાય. એ ઉત્તમ નકશીદાર કારીગર હોવાથી સહેજે ત્રણથી ચાર રૂપિયા પાડે, છતાં એ ક્યારેક ત્રણ આનામાં પણ મજૂરી કરતો. પોતાની જરૂરિયાત પ્રમાણે જ એ કામ કરતો. ક્યારેક દિવસોના દિવસો કામે પણ ન જાય; ક્યારેક ત્રણચાર આનામાં મજૂર બને; ક્યારેક ચાર રૂપિયા આપતાં પણ કામ ન કરે. પોતાના પેટ માટે તે માત્ર પેટ

પુરતી જ મજુરી કરતો: પશુ કોઈકનું કામ કરવા, પોતાની બધી શક્તિનો ઉપયોગ કરી મજુરી કરાતો. તે કહેતો, શક્તિનો ઉપયોગ સ્નેહ વધારવામાં છે. એને ત્યાં સાંજે છોકરાંની ધમાલ જામે: રાત્રે તે મધુર કંઠે પડ જગાવે: સવારે સુંદર આલાપે પ્રજાતને જગાડે. એનું જીવન એટલે અખંડ પુણ્યપ્રવાહ. ધણીને મોહ થાય એવું નિર્દોષ જીવન હતું; છતાં કોઈની હિંમત ન આણે એટલું કઠોર હતું.

આનંદમોહનના ધરની સામે એક સુંદર વાડી હતી. એ વાડીમાંથી વારંવાર દુલારી ગામ તરફ જવા નીકળતી. એનાં વિશાળ, જોળ, મદ અને મસ્તીભર્યાં નયન, સહજ જ, આખા અમદાવાદની મૂર્તિમંત દીનાવરથા સરખી આનંદમોહનની બેઠર-કાર ઝુંપડી પર અચૂક પડતાં.

એ નાના શા ગૃહના દારમાં આનંદમોહન બેઠો હોય. ધરમાં દષ્ટિ કરે તો ચુલા પર માટીનું એકાદ હાંલ્લું કે આનંદમોહનની છેલ્લી કમાણી એકાદ ચટાઈ એટલું જ દેખાય. ને છતાં ધરના બારણામાં બેઠેલ, નાનાં છોકરાં સાથે હસતો હોય, કબુતર સાથે રમતો હોય, મોરને નચાવતો હોય. મરીબી ઉપર ચડી એ હસતો. ક્યારેક આનંદમોહન દારમાં ઉભો હોય; અને ધણી કાણ્યાવાળા ને અસંખ્ય યીગડાંવાળા કોટના એક ખીસામાં હાથ નાખી સામેના ઝાડ પર દષ્ટિ ચોડી આકાશ તરફ જોતો હોય. એક ખીસામાં હાથ હોય, અને બીજા ફાટેલ ખીસામાંથી બહાર પડતાં આંગળાં હાલતાં હોય. એના કોટનું મૂળ કપડું યીગડામાં દંકાયું હતું. ચીંચડાં કરતાં ત્રીનાં વધારે હતાં; ને ત્રીનાં કરતાં રંગ વધારે હતા. આનંદમોહનનો આ કોટ બેઈકેટલાંક છોકરાં એને જોઈડિયો ફકીર કહેતા, ને ત્યારે આનંદમોહન

જરાક મીઠું હસતો.

ફુલારી હમેશાં ત્યાંથી નીકળતી. એ તરફ તેની વાડી હજી ને તે હમેશાં ત્યાંથી શાક લઈ મારકીટમાં જતી. એની મસ્ત આંખ પર આનંદમોહનને જોઈ મદ ચડતો; એના ખુમારીભર્યાં ચહેરામાં ગુમાનથી બ્રકુટી ચડતી. આનંદમોહન માટે જ નહિ, પરંતુ લગભગ ધણી પુરુષને જોઈ ફુલારીનો આ ગુમાનભર્યો ચહેરો ને મદભરી આંખ આટલી મસ્તીથી ફરતી. ફુલારીની ચાલવાની ઢાળમાં પણ યૌવન કરતાં સ્વભાવનું ગુમાન વધારે હતું. એ જ મદભર નેતાં, હજાર તલવારનો એક ધા.

આનંદમોહન ફુલારીને ધણી વખત એમ જતી જોતો.

‘તમે આ વાડીમાં રહો છો?’ એક દિવસ આનંદમોહનને તેને પૂછ્યું:

ફુલારીએ ગુમાનથી તેની સામે જોયું. પુરૂષ કરતાં છોકરો કહેવાનું મન થાય એવો હસતો ચહેરો હતો. પણ ફુલારીને જવાબ આપવાનું મન તો થયું.

‘હા, આ વાડી અમારી છે.’

‘તેથી જ તમને હમેશાં ગામમાં જતાં જોઉં છું’ ફુલારીના કાન પર પુરુષના અવાજ કરતાં છોકરાનો અવાજ અચડતો; એનું સ્ત્રી તરીકેનું ગુમાન ગળતું હતું. તે બોલી: ‘હા, મારે ગામમાં હમેશ કામ હોય છે; વાડીનું, શાકગળરનું ને પરચુરણ.’

આનંદમોહન ફરી બોલ્યો: બોલતાં ધૂન્યો, ‘તમે એકલાં જ છો?’

ફુલારીનો સ્ત્રીસ્વભાવ પ્રગટ્યો. પુરુષને પરવશ બનતો જોઈ એનું ગુમાન સોગલું વધી પડતું. એવા મદમાં અને મસ્તીમાં જવાબ આપ્યો, ‘ના ના મારી મા સામે છે.’

આનંદમોહન કાંધ સવાલ કરે તે પહેલાં એનો અટક્યાબો
 હાથ ખીચું ફાડી બહાર નીકળી ગયો ! તૂટી ગયેલ ખીચું
 'હાથના જોરથી તદ્દન છુટું થઈ ગયું ને તેમાંથી બેચાર રેવડીના
 દાણા નીચે પડ્યા ! આસપાસ ઉભેલ છોકરાં હસીને તે તરફ
 દોડ્યાં. ફુલારી જવા માટે પગ ઉપાડે તે પહેલાં આનંદમોહનના
 ચહેરા તરફ જોઈ રહી. એમાં ગરીબીની ગ્લાનિને બદલે બેદર-
 કારી પ્રગટી રહી હતી; શરમને બદલે નિર્દોષ સરળતા હતી;
 ભણે આ ગરીબી એના હાથ અને પગ જેવા શરીરનો નિત્ય
 વ્યવહાર હોય ! જીવનનો અમસ્તો અકસ્માત હોય !

અભિમાનને બેદરકારી ખુંચે છે; શ્રીમંતામને બેપરવા અસહ્ય
 અને છે; જ્યારે અમલકારીને તે ચીમળાવી નાખે છે. ફુલારીને
 આનંદમોહનની સરલ નિર્દોષતા ગમી ગઈ; એનું ભાવભર્યું વદન
 ખાંડે લાગ્યું; પણ એની બેદરકાર ગરીબી ખુંચી રહી.

ત્યાર પછી એક દિવસ આનંદમોહન વાડીમાં પરચુરણ
 કામે આવ્યો હતો. ફુલારીને એ ગમ્યું. એણે આનંદમોહનને
 રક્ષકના જેવા અવાજથી પૂછ્યું, 'આનંદમોહન, હમણાં મનુરી
 નથી કરતા ?'

'ના, હજી દાણા છે.'

'તો કાલથી અહીં આવજો !'

આનંદમોહન એની વાડીમાં ફરતો. ફુલારીને એ ખારે
 ખનતો હતો. ફુલારી ત્યાં વારંવાર આવતી હતી.

'આનંદમોહન ! હે આ કાટ. 'ફુલારીએ એક દિવસ કહ્યું-

'કેનો છે ?'

'તને આપને છે; હે. એ મારા બાપનો હતો.'

આનંદમોહનને માથું ધુણવું !

‘કેમ ? નથી લેવો ?’

આનંદમોહન બેદરકાર મીઠું હસ્યો: પોતાના કોટનાં અસંખ્ય થીંગડાં તરફ જોઇ રહ્યો. ‘હજી આ જૂનો નથી થયો. હમણું-મારે જરૂર નથી; ખીજને આપો.’

ફુલારી પાછી હડી ગઇ. એના ગુમાનને પૂજે એવો સરસ છોકરો હાથથી જતો જોઈ એ ખીજઈ: ‘તું ગાંડો છે !’
‘હાસ્તો.’

હવે પછી ફુલારીનું ધ્યાન આનંદમોહન તરફ ચોંટ્યું. એનો મધુર ચહેરો યાદ આવતો તે છતાં પોતાનું ગુમાન પોષાય એવો શબ્દ આનંદમોહન બોલતો નહિ તેથી તે મનમાં ખીજતી. ક્યારેક આનંદમોહનને ખીજવવા, ઘણા ગરીબો ભેગા કરી દાન આપતી. પોતાના સુવાળા ને સ્વચ્છ બાલને ખેસવી નિર્દોષ ને હસતું વદન કાઢી આનંદમોહન બોલતો, ‘ફુલારી ! તું ગરીબોને દાન દઇ આશીર્વાદ મેળવે છે. આ ધનનો સફુપયોગ છે. મારી આ અહવાડિયાની લેણી મજૂરી મારા વતી તું જ વહેંચી દે !’

આનંદમોહન હવે ધણું ખર્ચ ફુલારીની વાડીમાં જ કામ કરતો. ફુલારીની વૃદ્ધ માતા બહુ માંદી પડી. એ વખતે રાત્રિના અમ-દાવાદના આંટાફેરા આનંદમોહન જ કરતો. ફુલારી જ્યારે ઊંઠે ત્યારે આનંદમોહન વૃદ્ધ માતાને શેકતો બેઠો હોય !

ફુલારીનાં ગોળને વિશાળ મોહબર્ચી નયનમાં આનંદમોહનનો ઉપકાર ખુંચવા લાગ્યો. એને આનંદમોહનનો સ્નેહભર્યો પરવશ શબ્દ જોઇતો હતો. આનંદમોહનને સીધા ને સાદા શબ્દોમાં વાત કરવાની ટેવ હતી. એ ફુલારીને ગમ્યું નહિ. આ ખારો છોકરો હસીને બોલતો, પરંતુ એક જ પ્રકારનું નિર્દોષ મધુર હાસ્ય. ફુલારીએ એને વારંવાર બેટો આપી પ્રેમ દર્શાવ્યો.

આનંદમોહન આ ઉપકાર પાછા વાળી માન ધરાવતો, ને દુધારીના સ્વભાવનાં વખાણ કરતો. પણ એનાં વિજ્ઞાન નયનની ખયામાં ક્યારેય તે મસ્ત બન્યો દેખાયો નહિ.

દુધારીને આ ગમતું નહિ. આનંદમોહન પાણીના ક્યારામાંથી પાછી ફરતી દુધારી તરફ જોઈ રહેતો, વાર્તાલાપે ચડતો, પરંતુ પોતાનો જૂનો કેટ દુધારીને દેખી છુપાવતો નહિ. પોતાનો ધૂળ-બરો ચહેરો ઘેાતો નહિ. દુધારીની હાજરીથી એના વર્તનમાં સ્નેહ ઝરતો, પરંતુ એ દુધારીના મનમાં ઠસતો નહિ. એને સાદા સ્નેહ કરતાં પરવશતા બતાવે, તેનું અભિમાન પોષે એવા શબ્દની જરૂર હતી.

દુધારીએ ત્યાર પછી આનંદમોહનને કહ્યું, ‘આનંદમોહન ! મારી માની ચાકરી માટે હવે તો અમારું એક સગું આવસો. માટે તું હવે તારી ઝુંપડીમાં જ !’

આનંદમોહને શાંત ઉત્તર આપ્યો, ‘ભલે ! પરંતુ અરધી રાત્રે કામ પડે તોપણ હું તો હાજર જ છું એમ માનજો.’

‘વાંધો નહિ.’ દુધારીએ કહ્યું, ‘અને તારે કાંઈ જોઈએ ? ઠંડી છે; કપડાં કરાવવાં છે ? ઓરડી સમારવી છે ? અને જમવા તો અહીં જ આવજો હો !’

આનંદમોહનને હાથ એના ફાટેલ ખીસામાં પડ્યો. એક સાકરનો માંગડો મોંમા મુકી તે બોલ્યો, ‘ના ના, મારે કાંઈ જરૂર નથી. અને કપડું તો હજી ક્યાં ફાટ્યું છે ?’

‘ઠીક, તારી મરજી.’ દુધારી અશાંતિથી બોલી.

આનંદમોહન કરુણ દષ્ટિ ફેંકી ચાલ્યો ગયો.

તે દિવસે રાત્રે પવનનું તોફાન વધ્યું. દુધારીની માતાની બીમારી વધી ગઈ. દુધારી ને એક વૃદ્ધ ડોકી બાનાં બેસાં હતાં.

એટલામાં દાર ખખડ્યું. આનંદમોહન આવ્યો. ફુલારીએ બીની આંખે તેના તરફ જોયું. આનંદમોહનની સાથે દાક્તર હતો.

દિવસ ઉગ્યા પહેલાં તો મા આઘી ગઇ. ફુલારી રોષ, આનંદમોહન રોયો ને ફુલારીને કહ્યું કે 'હું તારો નોકર છું તે યાદ રાખ. તારૂં દરેક કાર્ય હું કરીશ.'

હજી ફુલારી ત્યાંથી નીકળતી. આનંદમોહનની અકિંચન ઝુંપડીમાં કાંઇ હતું નહિ, છતાં એ એટલો જ આનંદી હતો.

ફુલારીની ઠરસાદાર યૌવનભરી ચાલમાં મદ વધ્યો હતો. હજી એની મસ્તીમાં એટલું જ ગુમાન હતું. માતાના મૃત્યુ પછી એનામાં કુલ માલિકીનું અભિમાન આવ્યું હતું.

એક વખત ફુલારી સાંજે આનંદમોહનના ઘર પાસેથી નીકળી. આનંદમોહન હાથમાં એક પવાહું ને માળી લઇ ખજાર તરફ જતો હતો. એક કપડું પથ્થુ સાથે હતું. ફુલારી આશ્ચર્યથી તેની પાછળ ચાલી. કેટલીક ગલીકુચી વટાવ્યા પછી ફુલારીએ તેને એક દુકાનદારને ત્યાં ઉભો રહેતો જોયો. ફુલારી થોડે દૂર પથ્થુ અદશ્ય ઉભી હતી. એણે વાત સાંભળી:

‘આ માળી પવાહું અને ધોતિયું રાખવાં છે ?’

‘હા.’

‘કેટલું આપીશ ?’

‘બે રૂપિયા.’

‘કાંઇ વધારે ?’

‘નહિ.’

આનંદમોહને બધું વેચી માર્યું. બે રૂપિયા લઇ તે જલદીથી એક પોળમાં આવ્યો ગયો.

ફુલારી તેની પાછળ જ ચાલી હતી. અવાજ ને અપ્રતિબંધ

એવા સ્થાનમાં તે આવી ઉભો અને એક નાનાં ધરની સાંકળ ખખડાવી. કોઇએ ખાસ જોયું ને બંગદીના રણકાર પરથી દુધારીએ જોયું કે તે એક રમ્ય સુખા હતી. ઇખાંથી અને આશ્ચર્યથી દુધારી ત્યાં ઉભીકેલી અંદર ચલી વાતચીત સાંભળવા લાગી.

‘કોઇ આવ્યું હતું ?’ આનંદમોહનનો અવાજ હતો.

‘હા; દાકતર હંકરપ્રસાદ.’

‘શું કહ્યું ?’

હર્ષિને ખચાવવો હોય તો પચાસ રૂપિયા ખરચ થશે !’ દુધારી સાંભળી રહી. એણે ખારીમાંથી અંદર જોયું તો કોઇ મુરુપ હર્ષિની સામે સ્ત્રી બેઠી હતી.

આનંદમોહનનો ગરીબીને હઠાવતો એ જ સ્વર આવ્યો, ‘પચાસ જ ને’

‘હા’

‘ઠીક ત્યારે, આ પચીસ; ને બીજા પચીસ કાલે આપીશ.’ આનંદમોહને પચીસ રૂપિયા પુરા કરવા ધરની બધી સમૃદ્ધિ વેચી હતી: થાળી, વાટકો ને ધોતિયું હેઠા હતાં !

‘રમણ ! કેમ છે ?’ આનંદમોહને હર્ષિને પૂછ્યું. પુરુષનો મંદ હર્ષિયો અવાજ આવ્યો, ‘સાફ છે, આનંદમોહન ! તું આવ્યો ?’ કોઇએ મદદ કરી ? હવે ધરમાં વેચવાની ચીજ પશુ નથી !’

‘મદદ મળી ગઈ છે !’

હર્ષિએ છુટકારાનો એક દમ ખેંચ્યો. આનંદમોહન ત્યાર થઈ સરત બહાર નીકળ્યો. દુધારી અંધારામાં સુપાઇ મઠ. એનું ગુમાન સરી જઇ સ્ત્રીત્વ પ્રગટતું હતું !

આનંદમોહન ત્યાંથી આવ્યો. એક પ્રખ્યાત કારીગરની

ફુકાન પર આવ્યો. અંદર એક વૃદ્ધ પુરુષ ગાદીતક્રિયા પર લાંબા પગ કરી પડ્યો હતો. સામે એક યુવાન બેઠો હતો. વૃદ્ધે આનંદમોહનને જોઈ પરિચિત સ્વરમાં કહ્યું, ‘આપજી, બાદશાહ! કાલ ક્યાં છો? કાલથી કામે આવશો? એક અઠવાડિયું જરૂર છે.’

આનંદમોહને જવાબ વાળ્યો તે ફુલારી પાછળ હતી તેણે સાંભળ્યો: ‘હા; પણ અઠવાડિયાના પૈસા અગાઉથી લઉં!’

‘ભલે અગાઉથી!’ યુવાને જવાબ આપ્યો. એક કારકુને તરત વીસ રૂપિયા મળી આપ્યા. આનંદમોહન રૂપિયા લઈ નીચે ઉતર્યો. તે પાછો જોસથી ચાલવા લાગ્યો. લગભગ દસ વાગ્યાનો સમય હતો તે ફુલારીને તો ઘેરથી નીકળ્યાં બહુ વાર થઈ હતી, પરંતુ એના શુભાનનું વિષ ઉતરતું હતું. તે આનંદમોહનની પાછળ જ ચાલી.

આનંદમોહન પાછો તે દર્દીને ઘેર જ ગયો. રૂપિયા આપ્યા અને કાલે તુરતમાં પાંચ રૂપિયા મળશે એમ કહી રવાના થયો.

તે સીધો પોતાની ઓરડીએ ગયો ને દીવો ક્યાં વિના નીરાંતે દાર ઠસાવી સૂતો.

✱

ફુલારીનું વિષમય ઘેન હવે ઉતર્યું, આનંદમોહન કોઈ ઉદાર ગરીબ હતો. હવે એની સમક્ષ આનંદમોહનનો ખારો અહેરો જ તરી રહ્યો.

બીજે દિવસે સવારે આનંદમોહન ફુલારી પાસે પાછલો હિસાબ કરવા આવ્યો હતો. તેને પાંચ રૂપિયાની જરૂર હતી તે ફુલારીને ખબર હતી.

‘કેટલો હિસાબ થાય?’ ફુલારીએ હસીને પૂછ્યું.

‘ સાડાપાંચ રૂપિયા ને જે આના. ’

‘ કેમ ? ’

‘ પખવાડિયું કામ કર્યું તેના હમેશના છ આના લેજે. ’

‘ પણ એક દિવસ તેં અરધા રાજ કામ કર્યું છે તેનું કેમ ? ’

‘ બરોબર, ત્રણ આના જોછા આપે. ’

‘ ઠીક લે. ’

દુધારીએ પૈસા ગણી આપ્યા. આનંદમોહન વિચારમાં પડ્યો. તે કાંઈક સંભારવા લાગ્યો.

‘ કેમ, હિસાબ જોટો છે ? ’

‘ ના; પણ તમે જે આના માગો છો. ’

‘ શાના ? ’

આનંદમોહનનો ચહેરો કડક થયો: ‘ એક રાત્રે તમારી વાડીમાંથી નાળિયેર ચોર્યું હતું; તે પૈસા આજે વાળી લ્યો ! ’

દુધારીના વિશાળ મહાનર નેનાંમાં સ્નેહની કરુણ દશા પ્રગટી ! એનું વિષ ઉતરવા મંડ્યું ! એ બોલી, ‘ આનંદમોહન ! તારે બીજી મદદ જોઈએ છે ? ’

‘ મારે ? ’ આનંદમોહન હસ્યો: ‘ ના ના, હજી મારો કોટ ચાલે છે; વાસણ પુરતાં છે ! બીજું શું જોઈએ ? ’ દુધારીની સમક્ષ મધ રાતનો આખો ઇતિહાસ તયો. એણે પેલા દર્દીને મદદ કરવા વાસણ વેચ્યાં, એક અઠવાડિયાની મજૂરી અગાઉથી લીધી, ને આ મજૂરીમાંથી પાંચ રૂપિયા આપ્યા પછી તેને માટે એક અઠવાડિયાની જોરાઈના પાંચ આના રહેશે !

‘ પેલા ઉદાર ! અહીં પૈસામાં દિવસ કાઢવો છે શું ? ’ કહેતાંકેને દુધારીએ ખારથી આનંદમોહનનો હાથ પકડી લીધો. આનંદમોહન આજે સ્નેહભરી દષ્ટિ દેખી દુધારીને વીધી રહ્યો.

‘ ફુલારી ! આ શું ? ’

ફુલારીની ઓઢણી માથા પરથી ખસી ગઇ. એનાં બુદ્ધિ
ચારે તરફ વેરાઇ ગયાં. એ પોતાનાં મહત્ત્વની વિશાળ આકર્ષક
નયનો જરાક તીરછાં ફેંકી હોઠે આંચળા અડાહી કરીને બોલી,
‘ શું તારી ઉદારતા ફુલારીથી અજાણી છે ? ’

ફુલારીની શુભ દંતપંક્તિમાં એના જરાક હેમે ચડેલા
જુલાકનું પ્રતિબિંબ પડ્યું, અને કપોલ પરના તિલની સાથે
આ કાળા મીનાનું જુલાક સ્પર્ધામાં પડ્યું. ચિત્રકારને ફુલારીનાં
અહેરામાં બે આછાં ટપકાં મુકવાનાં હતાં: એક કપોલપરનો
તિલ, અને બીજું દંતપંક્તિમાં પડેલ મીનાનું સુંદર પ્રતિબિંબ.

આનંદમોહનના બાલ સાથે ફુલારી રમી રહી.

પૃથ્વી અને સ્વર્ગ

જ્યાં સતલજનાં ઉતાવળાં વેગભરી પાણી હિમાલય-ની તળેટીનો ભાગ છોડીને પંચખના મેદાનમાં પ્રવેશ કરે છે, ત્યાં ગગનચુંબી ડુંગરાઓની પરંપરા અને નાખી નજર ન પહોંચે તેવાં લાંબાંલાંબાં મેદાનો એક ખીજ સાથે હાથ-માં હાથ મિલાવી આજે સૈકાઓ થયાં ધારી મૈત્રી સાધી રહ્યાં છે.

જ્યારે જગત બાલ્યાવસ્થામાં હતું ત્યારે એ મેદાનો પર નિર્ભય અને નિરંકુશ હરણ્યાંઓ લીલોતરી ચરતાં ફર્યાં કરતાં; સોનેરી રૂપેરી વાદળાંઓના પડછાયા નીચે ઋષિમુનિની ગાયો ત્યાં ચર્ચા કરતી; તેના વાહરૂ રૂપાળીરૂપાળી નાની ડોકો આમથી તેમ ફેરવીને ચારે તરફ દોડ્યાં કરતાં; સમિધ લાઇને આવતાં ઋષિમુનિનાં સંતાનો જલધિજલના તરંગ જેવા મેધને ડુંગરાઓ પર ધૂમતા જોઇ રહેતાં. ચારે તરફ નવો પ્રાણ, અમૃતભર્યું જીવન ને સંતોષભરી જીંદગી ભરચક્રે ધ્રુવકાતાં.

ન ગણી શકાય તેટલાં વર્ષો પહેલાં સતલજના કિનારા પર એ સુખી કુટુંબ રહેતાં હતાં. તેમની સાદી ઝુંપડીમાં વેદ અને ઉપનિષદનું તત્ત્વજ્ઞાન, લખ્યા વિનાનું કે બોલ્યા વિનાનું, જાનું જાનું ફેલાયા કરતું હતું.

એક કુટુંબનો ગુરુ અને વડીલ ગૌતમ હતો. તેની પત્નીનું નામ સુનંદા અને પુત્રીનું નામ સુકેશી. ગૌતમ પાસે સો ગાયો હતી, એક દિવસમાં ખેડી શકાય તેવું નાનું ફળદ્રુપ ખેતર હતું, અને એક દિવસમાં ફરી શકાય તેટલી ગૌચરની જમીન હતી. તેના ખેતરમાં ઝરણાં હતાં ને ગૌચરની જમીનને સતલજ—શતદ્રુ—પોતે ખારે માસ છંટકાવ કરતી.

ખીજું કુટુંબ ગુરુ શતપર્ણના વડીલપણા નીચે હતું. તે કુટુંબમાં ચાર માણસો હતાં. શતપર્ણ પોતે, તેની પત્ની વિશ્વાખા, પુત્ર આરણ્યક અને એક પાળેલો ધર્મપુત્ર સુમેરુ. શતપર્ણની પાસે નવ્વાણું ગાયો હતી, ચાર માણસને ખાર માસ ચાલે તેટલી કમોદ જેમાંથી પાકે એટલી જમીન હતી ને તેની ગાયો ચરાવવા માટે છુટું મેદાન હતું. જંગલમાં ફળપ્રલ લાવવા માટે શક્તિ હતી: ફરવા માટે ડુંગરા ને મેદાનો હતાં: ગાવા માટે ખુશ્ખુ આકાશ ને અખૂટ ધરતી હતાં. હવા, પાણી ને તેજ શરીરને પ્રસન્ન રાખતાં. સત્ય ને અર્ધિસા આત્માને ઉજળતાં. બંને કુટુંબ સુખી હતાં.

મન અધિકારી હોય ત્યારે કુદરતનું ભર્યું સૈદ્ધ્ય જીવનનો મર્મ કહી બતાવે છે. ડુંગરાઓ પર આરામ લેવા માટે બેઠેલા સમુદ્રના તરંગ જેવા મેધને નિહાળતાંનિહાળતાં આરણ્યક, સુકેશી અને સુમેરુ વારંવાર મેદાન પર ફરતાં. તેમની ગાયો છુટી ચર્ચા કરતી. ધણીવાર તેઓ શતદ્રુના નિરંતર વહેતા પ્રવાહને અનિમિષ નેને જોયા કરતાં. ધાટી વનરાજિમાં બેસીને ઝાઝની ડાળીઓમાં સંતાકુકડી રમતાં તેઓ શાકતાં નહિ. આનંદભર્યા તેમના જીવનમાં લોભ કે ક્રોધ, રૂપદા કે ધુખ્ખા હજી પ્રવેશ કરી શક્યાં ન હતાં. માત્ર કમલપત્રથી ટંકાએલી

મુકેશીની દેહલતા, આરણ્યક અને સુમેરુનાં દિલમાં ઉપાના નવરંગી આકાશ જેવા કામળ ભાવો ઉત્પન્ન કરતી. સૌંદર્ય, પછી તે ગમે તેનું હોય,—મેધાચ્છાદિત હિમાદ્રિનાં સોનેરી શિખરાનું કે પાનથી ઘેરાએલ ચંપાના પુલનું કે ગુલાબકળા પર પડેલ મોતીના જેવા જલગિન્દુનું કે નવકુસુમ જેવી જીવાનીનું,—પણ સૌંદર્ય એ ભાવના છે, કંપના છે; વસ્તુ નથી માટે અસ્પર્શ્ય અને અત્યંત પવિત્ર છે; એવાએવા વિચારના પ્રવાહ નીચે સતલજના મેદાન પર આ ત્રણે જણાં ફર્યા કરતાં.

આસપાસ જે ગામડાંઓ વચ્ચે હતાં ત્યાં બધે જ આવી વ્યવસ્થા હતી. જે કુટુંબમાં કમોદ વધારે પાકતી તે કુટુંબ, ખીજા કુટુંબમાં જ્યાં જવ વધારે પાકતા ત્યાંથી કમોદના બદલામાં જવ લાવતું. પાણીના બદલામાં ગાયનું દૂધ મળી શકતું ને દર્બેના બદલામાં નવનીત મળતું. જેને ઘેર માટી વધારે હોય તે ખીજાને ઘેર માટીનું પાત્ર મુકીને દૂધનું પાત્ર લઇ આવતું. છોકરાં રમતારમતાં જ્યાં ચાકી જાય ત્યાં જમી ભેતાં. જીવાને જ્યાં ચાંદની ખીલી હોય ત્યાં બેસતા ને વાતો કરતા મુઠ રહેતા. ત્યાં આંસુ આનંદનાં પડતાં. નિત્ય ખીલેલાં પુલ ઉપર ભમરાઓ ગુંગરવ કરતા. કોઈ ધરને આરણ્ય ન હતું: કોઈના ધરને મર્યાદા ન હતી. નીતિની લીટી ધરની ચારે તરફ બરફના જેવી પ્રકાશ્યા કરતી. આવી રીતે તે આખો પ્રદેશ સુખી ને શાંત હતો. હરીશાધને કનિષ્ઠ પ્રકારનું અનુકરણ માનવાની ત્યાં પ્રથા હતી. એ પ્રદેશમાં વિવાહને કોઈ જાણતું નહિ; પ્રેમને સૌ પીછાનતાં: અને પ્રેમથી બંધાએલાં મુગલ મૃત્યુથી છુટાં પડતાં નહિ. ત્યાં વિધવાવિવાહનો પ્રશ્ન કોઈ રાજસી પ્રકૃતિના માથુસે હજી રજુ કયો ન હતો, કારણકે ત્યાં

કોઇ બાલવિધવા થતી નહિ અને ગ્રોટી વિધવાઓ બધી પવિત્ર રહેતી. ત્યાં કોઇ વિધુર ન હતો, કારણ કે ગ્રેમનું બંધન પુરુષ સ્ત્રી સૌને માન્ય હતું. ત્યાં માણસને મારનાર ડોક્ટર ન હતા કારણકે જીવાડનાર કુદરત હતી. ત્યાં ગ્રોટી ગ્રોટાઇ, દંભભર્યો વિવેક કે અકારણ ધમાલ ન હતી. ત્યાં આંખ બોલતી અને જીભ મુંગી રહેતી. ત્યાં વસ્તુ હતી, વસ્તુના બાવો ન હતા: વ્યાપાર ન હતો, વ્યવહાર ન હતો: મંદિરો ન હતાં, કથા ન હતી: રાજ ન હતું, રાજ ન હતો: કાયદો ન હતો; યંત્ર ન હતાં: હતો માત્ર ગ્રેમ. ગ્રેમથી વસ્તુ મળતી ને અપાતી. ધર્મ ખુદા મેદાનમાં ઇશ્વરની પૂજા કરતો. કથા માત્ર અંતરમાં જ આલતી. સૌ પોતે પોતાના રાજા હતા. નીતિ એ કાયદો હતો. સત્ય એ મર્થોદા હતી. સદૃશ્યને સૌ ધર્મ માનતા, શૌર્યને યંત્ર સમજતા. એવો એ અદ્ભુત પ્રદેશ પૃથ્વી ઉપર સ્વર્ગ જેવો પ્રકાશતો.

ધનશ્યામ વાઢળાંઓ હિમાલયને ઘેરીને ઉભાં હતાં. જ્યાં જુઓ ત્યાં અદ્ભુત રંગોની અદ્ભુત મિલાવટ જામી હતી.

એ વખતે સતલજ પાસેના એક સૌથી ઉંચા ડુંગરા ઉપર આરણ્યક અને સુકેશી બેઠાં હતાં.

બધાં મેદાનોમાં ધાસ ઉપર ફુલની જાજમ પથરાઈ ગઈ હતી. ડુંગરાઓ ધોવાઇ ધોવાઇને પશ્ચાત્તાપ પછી બનેલા હૃદય જેવા નિર્મળ થયા હતા. ઝાડ ઉપર નીલો રંગ પથરાયો હતો. પક્ષીઓ દોડતાં હતાં, મેધ ઉડતા હતા, કુદરત ખીલી હતી; અને ગ્રેમના વિકાસની જે ઋતુ કહી છે તે એ ઋતુ હતી.

સુકેશીના શરીર ઉપર તેના છુટા વાળ ઉડી રહ્યા હતા. તેણે કમળપત્રથી શરીરનો નીચેનો ભાગ ઢાંક્યો હતો ને ફુલની

આંદર માથા ઉપર ઝોડી હતી. તેના કાનમાં આરણ્યક પુલ પડેલી રહ્યો હતો.

અચાનક જેમ શરીરમાં વીજળીનો સંચાર થાય તેમ બંનેએ અકસ્મિક રીતે અનુભવ્યો.

પ્રેમની મુંઝાળ બાપા તેમની આંખોમાંથી બોલાતી હોય તેમ ધડીબર બંને અનિમિષ નેને સામસામે જોઈ રહ્યાં.

આરણ્યક ફરી તેનું ઉત્તરીય ગોઠવવામાં ગુંથાયો. આ વખતે નીલા મેઘ પૃથ્વીને સુમતા હતા, શિખરો મેઘને સ્પર્શતાં હતાં, વેલીઓ વૃક્ષને વળગતી હતી અને વનના મોરચા પાસે ઢળકતી દેવો ફરતી હતી.

ઐટલામાં સુકેશીની દૃષ્ટિ આરણ્યકના હાથ પર પડી. આરણ્યકે પોતાની મુઠીમાં કાંધક સાત્યવી રાખ્યું હતું. મંદ હાસ્ય કરીને સુકેશીએ પોતાના કેમળ હાથથી આરણ્યકની મુઠી ઉઘાડી.

જેમ વાદળાંથી ઢંકઝેલી ચંદ્રની કાન્તિ વાદળું દૂર થતાં શોભી રહે, તેમ મુઠી ખુલતાં જ ધન્દનીલમણિની હરિયાળી કાન્તિથી આસપાસની જમીન પ્રકાશી રહી.

‘આ શું છે આરણ્યક ?’ બોલીને સુકેશીએ ધન્દનીલમણિ પોતાના હાથમાં લીધા.

‘આ પથ્થર મને ચતુર્ની ખીણમાંથી મળ્યો છે. નીલાકાશ જેવો એનો ઘેરો સ્થામ રંગ અત્યંત મોહક છે.’

સુકેશી ધન્દનીલમણિ તરફ જોઈ રહી. મણિ વધારે ને વધારે સુંદર લાગતો હતો.

અંતે સહજ પ્રેમભાવો ઉમળકાથી તેણે મણિને પોતાની છાતી ઉપર લગાવ્યો. મીઠંડના લાંબા જેવો તે સુકેશીના સુંદર વક્ત્રવર્ણને શોભાવી રહ્યો.

આરણ્યક આ મોહક સૌંદર્ય જોઇ રહ્યો. પોતાની કમળ-પત્રથી ઢંકાએલી છાતી પરથી હળવે રહીને સુકેશીએ પુલની ચાદર દૂર કરી. પ્રજાતમાં જેમ કમળસંપુટ અર્ધખીલ્યું અર્ધ-વણખીલ્યું શોભી રહે તેમ સુકેશીનું રસમૌવન શોભી રહ્યું. જેમ બીના શ્વેત બરફના કટકામાં ધનરયામ મેધનો રંગ સોંસરવો નીકળીને હિમશકલને અવર્ણ્ય જાણીડા રંગથી રંગી રહે તેમ એ રસપ્રદેશને ઇન્દ્રનીલમણિએ રંગી દીધો.

કિંચિત હાસ્ય કરીને સુકેશી આરણ્યક તરફ ફરીને બોલી, 'આરણ્યક, આ મણિ તો મને શોભે એવો છે.'

આરણ્યકે અત્યંત પ્રેમથી એ મણિને સુકેશીની પુલની ચાદરમાં છુપાવી દીધો.

‘એ મણિ તારો જ છે સુકેશી.’

એ વખતે નીલા મેદાન પર થઇને સુમેરુ ડુંગર ઉપર ચડતો હતો. તે ચડતાં ચડતાં થંબી ગયો. સુકેશીના જમણા હાથને ખેંચીને આરણ્યક તેનાં રોહથી નીચે નમતાં નેણ ચુમી રહ્યો હતો.

સુમેરુ આ જોઇને થંબી ગયો.

તે વખતે એ મેદાન પર પહેલવહેલી ઇર્ષ્યા ઉદ્ભવી.

પાસેનો એક ડુંગર મોટા અવાજ સાથે નીચે ફડી પડ્યો ! તેના અવાજથી વન ધ્રૂજ્યાં, પક્ષીઓ નાઠાં, પશુઓ દોડ્યાં અને પર્વતોએ પડધા આપ્યા. એ અવાજથી સુકેશી અને આરણ્યક જાગી ઉઠ્યાં, અને તેમની નજરે ડુંગર પરથી ફડતો મોટો પથ્થર અને ડુંગર પર ધીમેધીમે ચડતો સુમેરુ બંને દેખાયાં.

સુમેરુને ત્યારથી ઇર્ષ્યા થઇ છે. તેણે ધણીધણી ખીણો ખુંદીને બીજા અનેક લાલપીળા ચળકતા પથ્થર ભેગા કર્યા છે. પોતાની

ગાયેલી ડોકે તેણે રૂપાળા પથ્થરોની માળા લટકાવી છે. પણ તેમાં ક્યાંય પેલા ઇન્દ્રનીલમણિ જેવો પથ્થર નથી.

એક દિવસ ગુરુ શતપર્થુની પાસે જઇને સુમેરુએ કહ્યું કે મારે હવે અરણ્યવાસ કરવો છે.

અત્યંત મધુર અવાજથી ગુરુ બોલ્યા, ‘કેમ બેટા ! તને ક્યાંથી એકાંતવાસ પ્રિય બન્યો છે ?’ સુમેરુએ કથવાતાં ઉત્તર આપ્યો, ‘સુંદર પ્રભાત જેવી સુકેશી આરણ્યક સાથે ફરે છે.’

ગુરુએ કિંચિત હસીને ઉત્તર આપ્યો, ‘જે પ્રદેશમાં મનુષ્યો પ્રેમની ઇષ્યા કરે છે, યોગ્ય યુગલને ઇષ્યાથી ભુલ્યે છે, ત્યાં નર્કની ઝંધ પ્રગટ થાય છે; ત્યાં યૌવનમાં રસને બદલે વિકાર પ્રગટે છે; ત્યાં પવિત્ર પ્રેમની સૃષ્ટિને બદલે વિલાસની બદલો છુટે છે. હે પુત્ર ! તું પણ તારી કાઠ યોગ્ય સહધર્મચારિણી શોધીને સુખી થા.’

‘ગુરુદેવ ! હું સુકેશીને જ મેળવીશ. આરણ્યકે તેને એક ઇન્દ્રનીલમણિ આપ્યો છે, હું તેને દસ આપીશ.’

ગુરુદેવ નિશ્વાસ નાખીને બોલ્યા, ‘તારે આ પ્રદેશની સ્વર્ગીય અવસ્થા હવે શુંસાધ જશે.’

વૈરના પડખા જેવું નિષ્કુર હસીને સુમેરુ ચાલ્યો ગયો અને એકલો ભુદો વાસ કરીને રહ્યો.

સુમેરુના એકાંતવાસ પાસે પણ અનેક સ્ત્રીઓ રંગીન પથ્થર ભેવા જાય છે. કમળપત્ર જેવા કિંચિત લાલ પથ્થર, વિષ્ણુના ઉત્તરીય જેવા મીઠા પીળા રંગના પથ્થર, અને ઘેરા ઝંબીર જળ જેવા નીલા પથ્થર સુમેરુ પાસેથી જ મળે છે. તેના બદલામાં ગાયો, જવ, કમોદ, નવનીત અને દુધ તેને ત્યાં ચાલ્યા આવે છે. ત્યાંની સુંદરીએ હવે કમળપત્રના

દાંડાથી કાન પુરવાને બદલે લાલ પથ્થરને લટકાવવાનો શોખ ધરાવે છે. સૌ એ શોખને પુરવા પરાધીન બન્યાં છે. સુમેરુએ ત્યાં નવો કાચદો ચલાવ્યો અને બપોરેઅબપોરે સૌ તેની સત્તા તળે આવ્યાં. આજ દિવસ સુધી સૌસૌની જરૂરિયાત પ્રમાણે વસ્તુઓ આપણે કરતા. દરેક વસ્તુ સરખી કિંમતની હતી ને બધી સરખી ઉપયોગી હતી. પણ સુમેરુએ પથ્થરના રંગ અને સૌંદર્ય પરથી દરેક પથ્થરની જુદી જુદી કિંમત આંકી. સુમેરુ પાસે ધણી વસ્તુઓ આવી પડી ને જેમને જરૂર હતી તેઓ વસ્તુ વિના રખડવા લાગ્યાં.

એક વખત એક જુવાન માણસ સુમેરુ પાસે આવ્યો. તેણે સુમેરુને જવ આપ્યા અને નવનીત માગ્યું. સુમેરુએ જવાળ આપ્યો કે હું જવને બદલે નવનીત નહિ આપું. મારે જેમાંથી એછેની જરૂર નથી. પેલા જુવાને કહ્યું કે ત્યારે મારે જરૂર છે મારે તમારે આપવું જોઈએ.

‘પણ એ તો માફ છે તે કેમ અપાય ?’ સુમેરુ આ શબ્દ બોલ્યો ત્યારે સુસવાટ કરતો પવન દેવદારનાં વન સોંસરવો નીકળી ગયો.

આ પ્રદેશમાં આ શબ્દ અને આ વિચાર નવો હતો.

‘ત્યારે એ ચીજનો ઉપયોગ શો ?’ પેલા જુવાને પૂછ્યું.

ખડખડ હસીને સુમેરુએ જવાબ વાળ્યો, ‘સત્તા મેળવવી તે.’

ફરી વન ધૂન્યાં. આ નવા વિચાર પૃથ્વીને અપવિત્ર કરતા હતા.

‘સત્તા એટલે શું ?’ બોળા જુવાને પ્રશ્ન કર્યો. તે વખતે બીજી દશામાંથી અનેક ઓછો અને પુરુષો સુમેરુના એકંત-વાસ તરફ આવતાં દેખાયાં. કેટલાંક ગાયો લાંબને, કેાઇ જવ

લઈને, કોઈ કમળ અને કંઈ લઈને, અમે ધણી તો નવનીત, દૂધ અને માટી લઈને આવતાં દેખાયાં. સુમેરુ તેમના તરફ જોઈ રહ્યો અને પછી પેલા બોળા બુવાન તરફ ફરીને ગર્વથી બોલ્યો. ‘ જો આનું નામ સત્તા કેટલાં માણસો આ તરફ આવે છે ? ’

આખું ટોળું સુમેરુ પાસે દોડી આવ્યું. કેટલાંક ખૂસ પાડતાં હતાં કે અમને લાલ પથ્થર આપો. કેટલાંકે આસમાની પથ્થર પર નજર ડેરવી હતી. કોઈકેને પીળા પથ્થરનો મોહ હતો. સત્તાધીશની ઢળથી સુમેરુએ બધાંને કહ્યું. ‘ સૌ શાંત રહો ! ’

ટોળામાં એકદમ શાંતિ ફેલાઈ ગઈ.

સુમેરુએ કેટલાક ઘોળા અને પીળા કટકા કાઢ્યા. સૂર્યનાં કિરણ નીચે તેઓ પ્રકાશવા લાગ્યા.

‘ એ શું છે ? એ શું છે ? અમને એવા કટકા આપો. ’ આખા ટોળામાંથી સૌ બોલવા લાગ્યાં. એક કટકાને ઉપાડીને સુમેરુ બોલ્યો, ‘ આનું નામ સુવર્ણ, અને આ ઘોળા કટકા તે રજત. ’

‘ અમને સુવર્ણ આપો. ’

‘ અમને રજત આપો. ’

‘ અમને બંને આપો. ’

‘ શાંતિ રાખો ! ’ ફરી સુમેરુ બોલ્યો અને આખું ટોળું શાંત થઈ ગયું.

‘ સુવર્ણ કોનેકોને જોઈએ છે ? ’

‘ મને ’ અને ‘ અમને ’ના અવાજથી વાતાવરણ બરાબ ગયું. સુમેરુ સંતોષથી હસવા લાગ્યો. ‘ ત્યારે બુજો આ પાત્ર; આવાં સૌ પાત્ર જવથી ભરી આપશે તેને આટલું સુવર્ણ

મળશે.' સુમેરુએ એક માટીનું પાત્ર લઈને ક્રિયા સમજાવી.

સૌ બાધામંડળ માફક ઉભાં રહ્યાં અને પછી જેની પાસે દૂધ હતું તેણે દૂધ આગળ ધર્યું: 'પણ આ દૂધ છે તેનું ?'

સુમેરુએ માટીના નવા પાત્રથી દૂધ ભરવા માંડ્યું. રજત અને સુવર્ણના કટકા સૌ લેવા લાગ્યા, અંદરઅંદર જોવા લાગ્યા; અરસપરસ દેખાડવા લાગ્યા.

છેટથી આરણ્યક અને સુકેશી આવતાં હતાં. આખા ટોળામાં સુમેરુ સ્વામી જેવો શોભી રહ્યો હતો. તે પેલા બોળા જીવાન તરફ ફર્યો: 'જીવાન માણસ ! તારે મારા દાસ થવું છે ?'

'દાસ શું ?'

'સત્તા એટલે શું એ તો જોયું ?'

'હા.'

'ત્યારે દાસ એટલે શું તે હવે જો; આ બધું એક તરફ મુક; ત્યાં પથ્થર સરખા જોઈવ, પણે કમળપત્રો જોઈવી દે. પેલી જગ્યાએ દર્બાસન નાખી દે.'

બોળા જીવાન તે પ્રમાણે કરવા ગયો.

સુમેરુ ટોળા તરફ ફર્યો, 'તમને યાદ રહી જાય માટે બોલો: સૌ પાત્ર જવનાં બરાબર ત્રણ સુવર્ણના કટકા.' આખું ટોળું એક સાદે બોલી ઉઠ્યું, 'સૌ પાત્ર જવનાં બરાબર ત્રણ સુવર્ણના કટકા !'

'દોઢસો ધડા દૂધના બરાબર દસ રજતના કટકા.' અને એવા ઘોંઘાટથી હિમાલયનાં વન ગાજવા લાગ્યાં.

'પાંચસો ગાયનો એક ઇન્દ્રનીલમણિ.' એના પડખાથી ત્રણ પહાડ છવાયા.

'દસ ઇન્દ્રનીલમણિની એક ક્ષી.' એ વખતે સુકેશી ને

આરણ્યક ત્યાંથી પસાર થતાં જરા થોભ્યાં. ટોળાએ સુમેરુને પ્રત્યુત્તર વાળ્યો: 'હસ ઇન્દ્રનીલમણિની એક સ્ત્રી.'

. અત્યંત ખિન્ન હૃદયથી એ યુગલ ત્યાંથી ચાલ્યું ગયું.

સુમેરુને આખી રાત્રિ નિદ્રા આવી નહિ. તેની પાસે અખૂટ સમૃદ્ધિ હતી, એક દાસ પણ હતો અને ખીજ અનેક યવતી તૈયારીમાં હતા; છતાં તે આજે સુષ્પે સુતો નહિ. નીલોત્પલ જેવાં સુકેશીનાં નયન તેને વારંવાર યાદ આવતાં હતાં.

તે પોતાના અતિ મૂલ્યવાન પથરાઓ લઇને સવારે આરણ્યકને ત્યાં ગયે.

પ્રભાતનો સૂર્ય કમળપત્ર પર પડેલાં જળબિંદુનો સોનાનો મુગટ રચી રહ્યો હતો, ખુલતા પુલકુલાખી રંગનાં કમળો જરાક પોપચાં ઉધાડીને પ્રભાતને નીરખતાં હતાં ને સુકેશી ત્યાં જળ પાત્ર લઇને ઉભી હતી. છેટેના મેદાનમાં સારસ ફરતાં હતાં.

પોતાના મહામૂલ્યવાન પથરાઓ સુમેરુએ સુકેશીને ચરણે ધર્મો. સરોવરથી પાણી બરીને પાછી ફરતી સુકેશી ધડીબર ત્યાં થંભી. વન એને જોવા થંભ્યાં હતાં, ને સુમેરુ અત્યંત તૃપ્તિથી એને નિહાળી રહ્યો હતો.

'સુદરી!' તે જોલ્યે. તેના શબ્દમાં વિક્ષેપતા હતી અને નસેનસમાં ઘેન હતું: 'સુદરી! હું તારી પાછળ આવ્યો છું.' ઇન્દ્રનીલમણિ કરતાં પણ વધારે મૂલ્યવાન અસંખ્ય પથરાઓ હું તારે માટે લાવ્યો છું. હું તને એમનો હાર કરી આપીશ.'

'સુમેરુ!' સુકેશીએ જવાબ વાળ્યો, 'પ્રેમને તેં કદિ જોયો છે?'

અવાક બનીને તે ઉભો રહ્યો. સુકેશીના પ્રથમ જોવા હોઠ પર સ્થિત ફરક્યું. તેણે ફરી પૂછ્યું, 'પ્રેમને તેં જોયો છે?'

‘ના.’

‘ત્યારે જો આનું નામ પ્રેમઃ જેને તું સંખ્યાથી કે માપથી માપી શકે નહિ, સત્તા અને વૈભવથી ખરીદી શકે નહિ; જે અપ્રમેય છે ને અજ્ઞેય છે.’

પોતે પેલા બોળા માણસને સમજાવ્યું કે જો આનું નામ સત્તા; એનો જ પ્રતિધ્વનિ સંભળાતો હોય તેમ સુમેરુના કાનમાં શબ્દો ગુંજી રહ્યા, ‘જો આનું નામ પ્રેમ.’

‘અને જો એ ક્યાંથી જન્મે છે તે.’ સુકેશીએ સામેના દશ્ય તરફ આંગળી કરી. સુમેરુ તે તરફ જોઈ રહ્યો.

ખીલતા કમળના રંગથી પાણી છવાયું હતું; મેદાનોમાં મયૂરની કળા હતી; સારસખેલડી ધીમી હલકતી ચાલે ફરી રહી હતી; વૃક્ષો, પશુઓ ને વેલીઓ બધાંના ઉપર સૌમ્ય તેજ ફેલાયે રહ્યું હતું.

‘જો આ પ્રેમની સૃષ્ટિ.’ એટલું બોલતી સુકેશી ચાલી ગઈ.

સંધ્યાના સૂર્યે રંગો પૂર્ણ હતા; આરણ્યક ને સુકેશી નીલાં હરિયાળાં મેદાનો વટાવી દૂરદૂરના ડુંગરાઓ પર નજર રાખી ચાલ્યાં જતાં હતાં. તેમનું આ ગામમાંથી છેલ્લું પ્રયાણ હતું. સુમેરુએ સુકેશીની આશા છોડી હતી. પશુ વિષય જાય ને વિષયનો રસ રહી જાય તેમ તેની તૃષ્ણા ગઈ હતી ને તૃષ્ણાના કાંટા રહ્યા હતા. સુકેશી ને આરણ્યકને જતાં જોઈ તે તેમની પાસે આવ્યો.

‘તમે ક્યાં જાઓ છો?’ તેણે પૂછ્યું.

‘જ્યાં પ્રેમની સૃષ્ટિ છે ત્યાં. જો પેલા દૂરદૂર સોનેરી રસે રંગેલાં હિમાદ્રિનાં શિખરોની પેલી મેર.’

‘અને અહીં—’

‘અને અહીં શું ? અહીં હવે પૃથ્વી રસ નહિ મુકે, મનુષ્યો નિર્ભય નહિ રહે, કુદરત કળા નહિ ખીલવે.’

મૂળતાં પ્રજતાં સુમેરુએ પૂછ્યું, ‘એમ કેમ ?’

જ્યાં કામ મપાય ત્યાંથી કળા જાય, વસ્તુ મપાય ત્યાંથી વૈભવ જાય, મનુષ્ય મપાય ત્યાંથી સ્વર્ગ જાય. તેં પૈસા ઉત્પન્ન કર્યો, હવે મનુષ્યોમાંથી પ્રેમ જશે. સાચા પ્રેમને મનુષ્યો ખરીદીની વસ્તુ માનશે. હવે આ જમીનમાં એવું પાતાવરણ આવશે કે મનુષ્યો પ્રેમને નહિ પણ વૈભવને, વિલાસને, વગને, મોટાઇને, સામાજિક મહત્તાને પ્રધાનપદ આપશે. હવે કાંઇ પ્રેમ ખાતર નહિ પરણે. આ જમીનમાંથી પ્રેમની ઋતુ જશે. અષાઢી મેઘ પ્રેમ નહિ પ્રગટાવે; વિરહ અને વિરહનાં આંસુ નહિ હોય; સાચું શૌર્ય નહિ હોય; કામિની અને પિયુ નહિ હોય; ઋતુ નહિ હોય, ઋતુનો રસ નહિ હોય; ઉત્સવ, ઉદ્વાસ, શૃંગાર, તેજ કાંઈ નહિ હોય. જીવન નીરસ બનશે; કામના રસને બદલે મંત્રની નિયમિતતા હશે; ઉદારતા બેવકુફાઈ મનાશે; આતિથ્ય ગાંડપણ બજાશે; પ્રેમ સગવડતા લેખાશે; પ્રજા બોળે મનાશે; શૃંગાર વિલાસ મનાશે; છાતી વિકારવૃત્તિ ચતુરાઇમાં ખપશે; અને પ્રેમની સૃષ્ટિ પર જ જગતનું પુનર્વિધાન છે એમ છેક મૂળથી રૂપાંતર કરવાને બદલે માણસો ચારે તરફ થીમડાં મારવાનું શરૂ કરશે.

સુમેરુને ચક્કર આવવા માંડ્યાં.

‘આ ક્યારે બનશે ? ત્યારે મનુષ્યો કેવાં હશે ?’

‘ઓ સુમેરુ ! તેં જે શરૂ કર્યું છે એ હવે બન્યા જ કરશે. જ્યારે એ સ્થિતિ પરિપક્વ થશે ત્યારે એ મનુષ્યો સર્પ જેવાં હશે. બોલ્યા વિના બીજને હણશે અને હણ્યા વિના શાંતિ

નહિ પામે. ’

સોનેરી રંગથી ઢંકતાં હિમાદ્રિનાં અનેક શિખરો પર ગુલાબી રંગની કલગી ફુટતી હતી.

આરણ્યક ને સુકેશી તે તરફ, દૂર—દૂર—દૂર ચાલ્યાં ગયાં. આછા અંધકારનો પછેડો પૃથ્વીને વીંટવા લાગ્યો. સુમેરુ ધન દધને નીચે બેસી ગયો. તેણે પોતાનું મોં બે હાથથી છુપાવી દીધું.

‘ઓ મહાન પિતા !’ તેનાથી છવટે આર્ત સ્વરે બોલાર્ધ જવાયું, ‘સ્વર્ગ જોવી આ પૃથ્વી આટલી બધી જડ બની જશે અને તે માત્ર મારા દોષથી ? તો હવે આ નવા વિચારો શી રીતે નાશ પામે ?—’

અને ચારે તરફનાં અંધારાં બોલતાં હોય તેમ લાગ્યું, ‘ફેલાએલા ખોટા વિચારોના ડાઘ પૃથ્વી પરથી નાશુદ્ધ કરવા માટે સ્વાર્પણનાં ઉનાંઉનાં લોહીનું ખમીર જોઈશે. ’

મશહૂર ગવૈયો.

કણીટકી કીઓના સહજ જ સંગીતપ્રિય સ્વભાવને આ વાત બહુ મમી. આજે રત્નગિરિના લોક ધેલા બન્યા હતા. દિલ્હી અને આગ્રાના સંગીતમય વાતાવરણમાંથી આત્માના અનેક સંસ્કારોને જગાડે એવો, આબાદ સારંગી વગાડનારો ઇન્દ્રમણિ આજે આવનાર હતો. ઇન્દ્રમણિ દિલ્હીનો મશહૂર ગવૈયો હતો અને તેના સ્વરમાંથી પીછીની જેમ અનેક રંગ ખડા થતા. એ સ્વરનો જ બન્યો હતો. અઢાર વર્ષના સતત અભ્યાસ પછી જ્યારે તેણે પોતાના કંઠને પ્રથમ જાહેરમાં મુક્યો ત્યારે ધડીબર સાઈ દિલ્હી બાવહારના વિષયોમાંથી મુક્ત બન્યું હતું. ઇન્દ્રમણિના આલાપ એટલે સુતેલા આત્માને ઠાઈ કરુણ સ્વરથી બોલાવતું હોય એવો, તદ્દન નજરે ભમતો દેખાવ ! ઇન્દ્રમણિના આવવાથી રત્નગિરિ ધડીબર સ્વરમય બની ગયું.

રાત્રે જ્યારે જલસો થયો ત્યારે એક પછી એક કીજ નીકળવા લાગી. ભોકોની તાળીઓના મડમડાટ વચ્ચે સારંગીના છેલા સ્વર વિલય થતા હતા ને હજારો પુરુષો તથા કીઓનાં પરાધીન હૃદય આ માણસ પોતાની કલાથી આંમળાનાં ટેરવાં પર નચવી રહ્યો હતો ! એની આંમળા ફરતી ત્યાં માણસનાં નયન અને હૃદય ફરતાં હતાં. અત્યારે ભોકોને સંગીતની

પ્રુમારી ચઢી હતી. ઇન્દ્રમણિએ રત્નગિરિને છેક જ પરવશ બનાવી દીધું હતું.

પરંતુ લોકોની આ તાળીઓના મુઝગાટ ને એ સ્વરની મધુરતા એ બંનેનું માપ કાઢતી હોય તેવી ભેડી હતી, તે ક્યૂંટકી સ્ત્રી, પ્રખ્યાત જમીનદાર નીલમણિ રત્નની દીકરી તારા. તારાનો ચહેરો પ્રશાંત હતો; અને ઇન્દ્રમણિની સમસ્ત કલાથી એ ગંભીર ચહેરા પર એકાદ કરડાઈની કરચલી વધી ! તત્ત્વજ્ઞાની જ્ઞાનના છેદા શિખર પરથી જરાક માયાબર્ણ હસે તેમ એ શાંત હસતી હતી ! અજ્ઞાનને હમેશાં એ આવો મધુર ઠપકો આપતી. આજે તારા સિવાય બધાં ક્યો હતા; સૌ સંગીતની છાયામાં હતાં; બધાં અનુકરણ કરતાં હતાં. ઇન્દ્રમણિના સ્વર રત્નગિરિની શેરીમાં પાછા એવી જ બળથી ફરીફરીને મવાતા હતા. જાહેર મિલકત હોય તેમ ઇન્દ્રમણિના શબ્દો સૌ વહેંચતા હતા ને સૌને તેથી આનંદ થતો હતો.

પરંતુ એટલું છતાં ગવૈયો જ્યારે રાત્રે ઘેર આવ્યો ત્યારે તેનું મોં દીકું હતું. તેણે પોતાના યજ્ઞમાન સાથે વાત કરી : 'રાજગોપાલજી ! રત્નગિરિને સંગીતનો ભારે શોખ લાગે છે.'

'રત્નગિરિએ આવા સૂર તો પ્રથમ જ સાંભળ્યા.' રાજગોપાલે કહ્યું.

ગવૈયો જરાક સંતોષ પામ્યો. પણ હજી પેલી સ્ત્રીની અડમ મૂર્તિ તેની સામે જાનું હસતી હોય હોય તેમ લાગતું હતું. એ જ હાસ્ય; જ્ઞાની અજ્ઞાની સામે કરે છે તેવું; શાંત અને મધુર, છતાં તીવ્ર અને કરુણ !

જલસામાં રાજગોપાલ તારાની પાસે જ—સામે જ બેઠા હતા. ગવૈયાએ શંકામાં—બચમાં પ્રશ્ન કર્યો, 'રાજગોપાલજી !

તમારી ખરોખર સામે કાણુ બેઠું હતું ?

રાજગોપાલે જરા વિચારમાં પડીને જવાબ આપ્યો, ' હાં, એ તો નીલમણિની તારા. '

' એ કાણુ છે ? '

નીલમણિ અહીંનો જમીનદાર છે. મીસોનો માલેક છે. તારા એની દીકરી. અમારા કણ્ઠાટકની એ મૂર્તિમાન સરસ્વતી છે. અત્યંત વિદ્વાન ને પવિત્ર છે.

ગવૈયાના પેટમાં ધ્રાસ્કો પડ્યો. તેનું નૂર ઉડી ગયું. તેના વિજયનો આનંદ આલ્યો ગયો. તેણે કણ્ઠાટકને પ્રસન્ન કર્યું હતું, પણ કણ્ઠાટકની સરસ્વતી હજી અડગ હતી. તે ધીમેથી બોલ્યો, ' એને સંગીતનો શ્રાવ્ય છે ખરો ? '

' હા. ' રાજગોપાલે ટુંકો જ જવાબ વાળ્યો.

ખીજે દિવસે ગવૈયાએ ગામનાં પ્રખ્યાત માણસોને ત્યાં જવાનું રાખ્યું હતું. એમાં નીલમણિ પણ હતો. નીલમણિ બ્યવહારની ગડમથલમાં પડેલો અસલ વેપારી હતો. એને સંગીતનો સાદો શ્રાવ્ય હતો; પરંતુ લાગણી વિનાનો મનુષ્ય કે કામ ન હોય ત્યારે જરા ' ન ન ન ના ના ' કરી લે તેવો. નીલમણિ તો એને સાધારણ રીતે જ મળ્યો; મોટો માણસ બહાર જતાં રસ્તામાં કાંઈ જૂની પીછાનવાળા ગરીબ મિત્રને મળે તેમ ! જરાક હાથ હાલે, જરાક મોં હસે, ને તરત પગ ઉપર બહાર પડે તેમ.

ગવૈયાને પણ આ વેપારીનું કામ ન હતું, દરકાર પણ ન હતી. તેને તો કણ્ઠાટકની સરસ્વતી જોવી હતી. તારાએ પ્રિતાના દિવાનખંડમાં તેને સત્કાર આપ્યો. ગવૈયો સાંત હતો. બચની શંકા હતી. ને શંકાનો ભય હતો. એના મનમાં ગડબાંધ હતી

કે તારા શો જવાબ આપશે. તેણે ધીમેથી વાત ઉપાડી:

‘ તમારી વિદ્વતા વિષે ધણું સાંભળ્યું છે. આજે નજરે જોઇને આનંદ થયો ! ’

ગવૈયો લોકાચારના જ શબ્દો બોલી શક્યો. તારા જરાક હસી. ગવૈયો ધૂન્યો. એ જ હાસ્ય ! તદ્દન શાંત મૂર્તિ. જાણે પોતે બધી અસરથી પર છે: બધી અસર પોતાનામાંથી જન્મે છે, પોતે એમાંથી નહિ. તેણે ડોક જરાક ઉંચે લઈ જવાબ આપ્યો, ‘ તમારું સંગીત લોકોને અજબ અસર કરે છે ! ’

ગવૈયાનું નૂર ઉડવા લાગ્યું. એ અરધું મર્મમાં, અરધું બચમાં બોલ્યો, ‘ લોકોને ? ’

‘ હા. ’ તારાએ તદ્દન ટુંકો જવાબ આપ્યો. પણ બાકી રહેલો જવાબ તેની આંખ આપી રહી હતી.

‘ તમને એ કેવું લાગ્યું ? ’

ગવૈયો આશ્ચર્યમાં આતુરતાથી જોઈ રહ્યો.

તારા વધારે કડક બની. તેનું લાવણ્ય મધુરતાના પ્રવાહ જેવું હતું. લાવણ્ય પર પડેલી આત્માની અડગ છાંપથી તે સુંદર મધુર સ્ત્રીને બદલે બબ્બ બાલા બનતી હતી. તેણે જરાક હોઠ કરડીને જવાબ આપ્યો, ‘ સાધારણ. એમાં હૃદયસ્પર્શ લાવ છે; આત્માને જગાડવાની તાકાત નથી ! ’

ગવૈયો અંખો પડી ગયો : ‘ તમે શાંત રહીને જ સાંભળ્યું છે. મેં એ જોયું હતું. ’

‘ કારણકે ’ તારાએ એક હાથે પોતાની ઉડતી લટ સમારી અને દૃઢ જવાબ આપ્યો, ‘ એ શાંતિથી જ સાંભળવાનું હતું ! આત્મા સાંભળે એવો જાનો અવાજ એમાં નહિ હતો. ’

ગવૈયો મને તેમ પણ પુરુષ હતો. એ પોતાની જાનાત

જેસમાં આવ્યો: 'અને એ સ્વર આવે તો ?'

'એ સ્વર લાવે તેને હું' તારાએ સાધારણ જવાબ આપતી હોય તેમ જવાબ આપ્યો, 'જીવનનો સાથી માનું છું!'

ધન્દ્રમણિ બીજો એક પથુ શબ્દ બોલ્યા વિના ચાલતો થઈ ગયો. કણ્ઠાટકની સરસ્વતી તેના સંગીતને નાપસંદ કરતી હતી. તેને પોતાની કળાનો દોષ હોયો. અપૂર્ણતા પર એ તપ કરવાનો હતો. તે રાત્રિનો જલસો બંધ રહ્યો. લોકો આવ્યા ને નિરાશ બની ચાલ્યા ગયા. ધન્દ્રમણિ પરાબલ થતાં લોકોને ગુસ્સો આવ્યો હતો. પથુ તે જ રાત્રે ધન્દ્રમણિ તો ચાલતો થયો હતો. રત્નગિરિએ ધન્દ્રમણિના સ્વર ફરીફરી સંભાર્યા ને આ અકસ્માતથી એ સંગીતનો જલસો પ્રતિહાસરૂપ બન્યો; સૌના નવરાશના સમયની કથા પથુ એમાંથી જન્મી !

ધન્દ્રમણિ હવે સંગીતની ધૂનમાં જ ચોંટ્યો. તેનામાંથી વિજયનું અભિમાન ચાલ્યું ગયું. તેણે નિરાશા અનુભવી. તે વિજયજીવર બનતાં શીખ્યો. તેને હોયે જેતાં આવડ્યું. તેની ગામડાની ઝુંપડીમાં સંગીતના સાચા સ્વર છુટવા લાગ્યા. તે દિલ્હીના લોકનાં મોં સામું જોઈ શબ્દને આલાપ દેતો બંધ થયો. હવે તેની દૃષ્ટિ જલતરંગ પર સ્થિર બનતી. નદીને કાંઠે ઉભેલા હૈયા માત્ર સાંભળનાર લોક હતા. આત્મા બોલતો હોય તેવો ગંભીર અને પ્રશાંત સ્વર હવે જન્મ્યો.

ધન્દ્રમણિ પોતાની પ્રિયા સારંગી સાથે રાત્રિદિવસ બોલ્યા કરતો હતો. સારંગીનો તાર એને જવાબ આપતો હતો. એ જડ અને ચૈતન્ય વચ્ચે પ્રેમની સૃષ્ટિ જન્મી હતી. ધન્દ્રમણિની કળા આત્માના આવિર્ભાવ જેવી બનવા લાગી. તેનામાં હજી તારાની એક જ લગની જન્મતી હતી. તેથી એની કળામાં

ભવ્યતા છતાં, દિવ્યત્વ છતાં, માનુષી ભાવ આવ્યા. એ રડતો ને ગાતો. એની સારંગી એના દરેક આંસુની સાક્ષી હતી. એ સામું એવું જ રડી દેતી ! એ જડ તાર ! દેવી શબ્દ ! અને ભવ્ય મનુષ્ય !

ધન્દ્રમણિ પોતાના એકાંતવાસથી હજેક મહીને પાછો ફર્યો. તેનામાં હવે તપ કરવાની કળા આવી હતી. તેથી તે અભિમાની ગવૈયાને બદલે નમ્ર સંગીતમૂર્તિ બન્યો હતો. તેનું સંગીત, તેનો સ્નેહ, તેનો આત્મા, બધાંમાં એક જ કળા પ્રવર્તી રહી હતી. સંગીત હવે પારકાના ચહેરા પરથી જન્મવાને બદલે તેની પોતાની અંદરથી પ્રસૂતિ જેટલી વેદના પામી જન્મતું હતું. ધન્દ્રમણિ પાછો રત્નગિરિ આવ્યો.

રત્નગિરિએ આજે જે જલસો જોયો તેણે કમાલ કરી. તે દિવસે ગવૈયાએ સૌને કુંજારમાં નચાવ્યાં, સ્નેહમાં નવરાવ્યાં, વિરહમાં શવરાવ્યાં. આજ તારાનો આત્મસ્વર જાગ્યો. એ બે હાથથી મોંને ઢાંકી ખૂબ પડી રહી. દરેકદરેક શબ્દ જાણે એના આત્માને આમંત્રણ કરતો હોય તેવો સમર્થ ભાવવાહી હતો.

જ્યારે ધન્દ્રમણિ પાછો ફર્યો ત્યારે તારાનું મંદ સ્મિત કરતું મોં આંખની શરમથી છવાઇ ગયું હતું. ધન્દ્રમણિ ખીજે દિવસે એને મળ્યો ત્યારે તેણે દહ અને આમહી તારાને બદલે શરમથી સુરેખમાં છુપાએલું મુઝાનું વદન જોયું. સ્નેહથી બીજાએલું સ્મિત જોયું. અનેક ભાવોમાં ઢંકાએલું મૂર્તિમાન કાવ્ય જોયું ! તારા તેને જોતાં સ્મિત કરી ઉભી રહી : ‘ ધન્ય, ધન્દ્રમણિ ! આટલો કાષુ તમે શી રીતે મેળવ્યો ? ’

ગવૈયો આનંદથી ડોલ્યો. તે જોલ્યો નહિ; પણ તેની આંખે એક હજાર વાત કરી લીધી.

તારાને સ્નેહ તેની દરેક વાતને અવકાર આપી રહ્યો હતો. ત્યાર પછી તારાને સંગીતનો ક્ષાંપ થયો. એકની એક પુત્રી હોવાથી નીલમણિનું બ્યવહાર મગજ પશુ આ વાતમાં આડે ન આવ્યું. જોકે વૃદ્ધ મુનીમ નંદલાલ પાસે તેણે બળાપો કર્યો કે ચાર પૈસાના તારને વગાડવા પાછળ આટલાં નાણાંનું આધિપત્ય મુકવું એ નરી બેવકુફાઈ હતી.

એની પ્રિય શિષ્યા અને સ્નેહરાશી હવે હમેશાં એની પાસે બેસતી. તારા ધીમેધીમે સંગીતમય બની ગઈ હતી. એ ગવૈયાના સૂર સાંભળતી એમાં તક્ષીન બનતી. નીલમણિને આવા એક અગ્નિપ્રવા માણસ પાસે પોતાની યુવાન પુત્રીને બેસવા દેવી એ ખૂંચતું હતું. તેણે પોતાના વૃદ્ધ મુનીમને એના ઉપાય પૂછ્યો. જ્યારે શેઠનું મગજ ચુંચવાય ત્યારે પશુ નંદલાલ હિંમતથી જવાબ આપતો, ને કામ ચામ ન ચામ છતાં એના અવાજમાં દહતી ગાજી રહેતી. એ સમયસૂચક હતો. શેઠને પાછ વહાલી હતી તો પોતે અરધી પાછના નફા ખતાવતો. એના નાના કપાળમાં વૈજ્યવનું ગાજર જેવડું મોટું ટીકું શોભતું. એ ટીકું છે માટે તે ભક્ત છે કે તે ભક્ત છે માટે એ ટીકું છે એ કોણે? આખી રત્નગિરિમાં કોઈથી જીકેલાયો ન હતો. તેણે શેઠને હિંમત આપી અને ગવૈયાને વગર હરકતે રત્નગિરિથી રવાના કરવાની યુક્તિ શોધવાનું કામ માથે લીધું.

એક દિવસ ગવૈયાને ગાતો સાંભળીને નંદલાલ પશુ ડાહવા લાગ્યો. નંદલાલને એમ ડાહતો જોઈ તારાને અનહદ આનંદ થયો. ગવૈયાનું આ સામર્થ્ય જોઈ તારાનું અંતઃકરણ ખમણી ગ્રમથી ગવૈયાના અર્જુનમાં તક્ષીન થયું. તે દિવસે જરા ઠંડી

હતી ને ગવૈયો જરા મોડેથી ઘેર જવા ઉઠ્યો. નંદલાલ સાથે જ હતો. તેણે ગવૈયાની સારંગી ઉપાડી લેવાનો વિનય કર્યો.

પણ ગવૈયાએ ડોકું ધુણાવી ના પાડી. હસતો હસતો તે નંદલાલ તરફ જોઈ બોલ્યો, 'માફ કરજો, પણ આ સારંગીથી હું શું છું. મારું મૃત્યુ એના જ હાથમાં છે.' પછી તરત ગંભીર બની બોલ્યો, 'જે દિવસે આ સારંગી નહિ હોય તે દિવસે હું પણ નહિ હોઈ.'

નંદલાલ વાણિયાશ્રાદ્ધી હાસ્ય હસ્યો, 'એમ કે વાર ? એટલો બધો પ્યાર ? પણ શું તમારો હાથ બેઠો છે ! પછી તો એવી જ પ્રીતિ હોય ના ?'

ગવૈયો ને નંદલાલ બહાર નીકળ્યા. મેઘલી રાત જમી હતી. વિજળી ચમકારા દર્ષ રહી હતી. વિરહનાં આંસુ જેવાં વરસાદનાં ટીપાં પડતાં હતાં. નંદલાલ ધીમેથી વાત કરતો ચાલ્યો. 'ભાઈ, તમને આ સારંગી પર તે આવો પ્યાર ક્યાંથી ?'

ગવૈયાએ જવાબ દીધો, 'મેં એને બાળપણથી જ રમી હતી. આ સારંગી પર વર્ષોનાં વર્ષો કાઢ્યાં છે.'

નંદલાલને લાગ્યું કે ગવૈયા ગાંડા જ હોય, અને આ ગવૈયો પણ ગાંડો છે. પણ વાણિયો જુદા જ વિચારમાં હતો.

'ત્યારે તમને આ ગામ ગમ્યું, કેમ વાર ?'

'હા, ઠીક છે.'

નંદલાલનું ઘર આવડું હતું. ગવૈયો ત્યાંથી છુટો પડ્યો. નંદલાલે મિત્રતાભર્યા સ્વરમાં કહ્યું, 'હવે તમારી તે કોણ રાહ જુએ છે ? આવોને, આજે અહીંજ સુઈ રહેજો.'

વરસાદ શરૂ થયો હતો ને તેથી ગવૈયાએ એ વાત કહી

કરી લીધી. બંને જણા અંદર ગયા. એક આરામ ખુરશી ઉપર નંદલાલ પોતાનું સ્થૂલ શરીર નાખી પડ્યો. સામે ગવૈયો બેઠો.

‘ અત્યારે તો જરાક સગડી કરી હોય. ’ નંદલાલે કહ્યું. ઇન્દ્રમણિએ ના પાડી. નંદલાલ પથુ એકલો જ હતો, તેથી અત્યારે રસોઈની તરખાટ કરવી ઠીક ન લાગી છતાં સગડી કરી બંને તાપતા બેઠા.

‘ બોલો વાર, શેઠનો સ્વભાવ કેવો લાગે છે ? ’ નંદલાલે પૂછ્યું.

‘ બહુ સારો. ’

‘ બહુ સારો છે. ઘણા માયાળુ છે. ’ કહી નંદલાલે પોતાની બાજુની શરૂઆત કરી: ‘ માત્ર તારા બેન જરાક અદેખાં છે ’

‘ અદેખાં ? ’ ગવૈયો ધૂન્યો.

‘ હા; જરાક. બાઈ માણસ છે ને. ’

ગવૈયાને વાત સાચી લાગી. એક વખત ગવૈયાને તારાએ પ્રશ્ન કર્યો હતો, ‘ તમારા સ્વરમાં કેણુકેણુ મોઢું છે ? અને ત્યારે તે પોતાની આગલી વિદ્યા ભૂલી ઝીને સહ જ સ્નેહની શંકામાં પડી હતી. ગવૈયાના મનમાં રહેલા એટલા બીજને નંદલાલે આજે અકસ્માત પોખ્યું.

ગવૈયાએ પથુ કબૂલ કર્યું કે તારામાં એ દોષ છે ખરો.

‘ અને મને તો બાપની જેમ માને એટલે મારી પાસે તો દિમ પથુ ઘણી વખત બોલે. ’ નંદલાલે સહજ જ કહ્યું, ને તેની શી અસર થાય છે એ જોવા જરાક ઇચ્છ્યો.

ગવૈયો બોળો હતો, ‘ હાસ્તો તમારી પાસે તો વાત થાય જ ના ? તમને મારા વિષે કે વાત કરેલી ખરી કે ? સહજ જ પૂછું છું હો. ’

‘ના તે. એમાં શા વાંધા ? એક જ વખત. તમે પરણેલ છો કે નહિ, એમ પૂછેલું.’

‘પછી ?’

પછી મેં તો કહ્યું, ‘એ પરણેલ ક્યાંથી હોય ? પણ તમને ખાનગી કહું છું, બીજે કાન વાત જાણ નહિ. નીલમણિથી છાની રીતે તમારા ઉપર ખ્યાર છે.’

ગવૈયો બડક્યો.

‘બડકતા નહિ. મારી તો દીકરી જેવી. સુખદુઃખની વાત મારી પાસે જ કરે.’

‘સાચી વાત છે. નહિ તો પણ તારાનો સ્વભાવ સ્નેહાળ છે.’

‘અરે બા, ધણેજ. તમારી સારંગી પાછળ તો મરી પડે છે !’

ગવૈયો ને નંદલાલ સુવા ગયા ત્યારે નંદલાલે રક્તેરક્તે અરધા ઈતિહાસ મેળવી લીધા હતા.

નંદલાલે ત્યાર પછી પોતાની જાળ પાથરી. તેણે તારાને કહ્યું, ‘ગવૈયો જાહેર માણસ છે. એના પર હજારો સ્ત્રીઓને એક અથવા બીજા પ્રકારે મોહ છે.’

પરંતુ તારાના નિશ્ચલ સ્વભાવ પાસે નીલમણિનું કે ન ચાલ્યું. તેણે ગવૈયા વિના જીવનનો અંત છે એમ ચોખ્ખો જવાબ વાળ્યો, ને મુનીમ તથા જમીનદાર બંનેનો વિરોધ છતાં તારા તો ધન્દમણિ સાથે પરણી.

પણ નંદલાલે જે વાક્ય મુક્યાં હતાં તે ગ્રામ રીતે પડખાં રચ્યાં હતાં. નંદલાલે કહ્યું હતું કે ‘ગવૈયા પર કણીટકી સ્ત્રીઓ મોહ પામી છે. ગવૈયાને પૈસા સાથે કામ છે ને એ પરણેલ છે.’ તારાએ એ વેણ મણકાર્યા નહોતાં, પણ સાંભળ્યાં હતાં તો ખરાં જ.

નીલમણિને માફુ લાગ્યું. પણ પોતાની એકની એક પુત્રી માટે બહુ સહુ. તારાના નવા જીવનના દિવસો વહેવા લાગ્યા. પરંતુ ગવેયો કળાનો સ્વામી હતો. એ તારાને ચાહતો, પણ કળા પાછળ ઘેતો હતો. મધ્યરાત્રિ એ પોતાની સારંગી પર બેસતો ને આખી રાત્રિ એમ જ વહી જતી ! તારા તેને વારંવાર ફાસલાવતી, ધમકાવતી, પણ એ તારા કરતાં કળાનો વધારે પૂજારી હતો. નંદલાલ આ તાલબેઠા જોઈને હળવેક રહીને કહેતો, 'હજી સાંભરશે; હજી સંભારજો ! તેને ચાહનારાં ખીળં પણ ધણાં હશે.'

ગવેયાનું ધ્યાન તારા કરતાં સંગીત તરફ વધારે હતું જ. નંદલાલ હસીને ક્યારેક તારાને કહેતો, 'એને તમારા કરતાં એ લાકડાનો કટકો વધારે વહાલો છે !'

દિવસો પસાર થતા ગયા તેમ તારાનો સ્ત્રીસ્વભાવ મુંઝાયો. એણે એક દિવસ કહ્યું, 'તમને કેના પર વધારે પ્યાર છે ? મારા પર કે સારંગી પર ?'

ગવેયે નિષ્કપટ ભાવથી જવાબ વાળ્યો, 'હું તને ચાહું છું, પણ સારંગી મારો પ્રાણ છે.'

બધી વખત મધ્ય રાત્રિ ઇન્દ્રમણિ પાસે તારા બેસતી. તે સ્નેહથી કહેતી, 'હવે સુવું છે ?' ગવેયો ધૂનમાં ડોક હલાવતો. ધીમેધીમે તારા પાસેથી એ વધારે ને વધારે દૂર ગવા લાગ્યો. અને આ બધા વખત નંદલાલ તક સોધતો જ રહેતો. આ વાત જોળી કાઢી તેણે તારાને કહ્યું, 'એક જીપાય છે. સારંગી સંતાડી દે ! તોડી નાખ !'

તારાનું સ્ત્રી હૃદય ડગ્યું. તે સ્ત્રી હતી. તેને પોતાનો પતિ

હાથ કરવો હતો. સારંગી તેની શોક્ય હતી. તેણે ગવૈયાને એક વખત નિદ્રામાં પડેલો જોઈ સારંગી ખરેખર સંતાડી દીધી.

ગવૈયો જ્યારે ઉઠ્યો ત્યારે તેનો હાથ ખાલી પથારીમાં બેઠો પડ્યો. તે જગી ઉઠ્યો, 'અરે, સારંગી ? તારા ! મારી સારંગી ક્યાં છે ?'

તારાએ બહુ જ માયાભયો શબ્દ કહ્યું, 'આજે ઠંડી છે. સુષ જાગ્યો.'

પણ ગવૈયો ઉઠીને ધરના ખૂણેખૂણા ખોળવા લાગ્યો. સારંગી ક્યાંય હતી નહિ. તારા તેની પાસે આવી.

'એક વાત કહું ?' તારાએ ધીમા મીઠા અવાજે કહ્યું.
'શી ?'

'જુઓ, હું જીવતો સૂર છું ! મારા પર સ્નેહથી દ્રષ્ટિ કરો !'

ગવૈયાએ ડોક ધુણાવી, 'સારંગી ! મારી સારંગી એ મારો આત્મા છે ! એ ક્યાં છે ?'

'એક વાત કશુંલ કરો તો આપું !' તારાએ હમેશને માટે શોક્યનું સાલ કાઢવાના ધરાદાથી કહ્યું.

'શું ?'

'આજ છેલ્લી વખત સારંગી વગાડવી.'

'હૈ ! પછી ન વગાડું તો હું શું કરું ?'

'પછી ? ઓ પ્રિયતમ ! પછી કાઈ દિવસ નહિ. હું તમારી આગળ છું. જરા વિચારો, જીવતા મનુષ્યના અવાજ કરતાં તારના અવાજમાં શી વધારે મજા છે ?'

ગવૈયો હંડા ગમગીન વિચારમાં પડ્યો.

'તારા, તું અદેખી છે.'

'માફ સ્થાન લાકડાના કટકે ઝુંટાવ્યું છે !'

પણ હવે એક વખત સારંગી દે!' ગવેયો નિરાશ થઇને બોલ્યો.

• 'મેં કહ્યું તેમ,' તારાએ આનંદમાં કહ્યું, 'આજ છેલ્લું બળવી લો. પછી બળવું બંધ. મારા માટે આટલું કરો.'

ગવેયાની આંખમાં જોસ આવ્યું, 'તારે માટે?'

'હા. હું તમારી છું; એટલું કરો!' તારાની આંખમાંથી આંસુનો પ્રવાહ ચાલ્યો હતો.

ગવેયાએ હા પાડી. તારાએ તેને સારંગી આપી.

તે ઘેલાની પેઠે એને બેટી પડ્યો, રોઈ પડ્યો. સારંગીના તાર બોલવા લાગ્યા.

'અરે તારે આજ છેલ્લું વગાડી લઉં?' ગવેયાએ જોસમાં — ઘેનમાં પ્રશ્ન કર્યો.

તારાએ નિર્દોષ સ્મિત કર્યું, 'હા.'

અને ઇન્દ્રમણિએ પોતાનું સર્વ સામર્થ્ય આજે ઠાલવ્યું. પ્રિયતમાથી છુટા પડતાં વિરહનો અત્યંત કરુણ સ્વર છૂટ્યો. વાતાવરણમાં શુદ્ધ કરુણ રસની ધૂનરી થવા લાગી ને ઇન્દ્રમણિનો રુદન કરતો આત્મા વધારે ને વધારે બહાર નીકળવા લાગ્યો:

જીવન જાય, જ્યોત જાય,

રસ ચૈતન્ય સર્વ જાય

આત્મનો પ્રકાશ આજ

ફર . . ફર . . ફર . . થાય . . .

તારાની આંખમાંથી અરબબિલ અમુપ્રવાહ ચાલવા લાગ્યો. સરીએસરીએ ને ધરધરમાં, મધ્યરાત્રિની એ ધોર શાંતિમાં કરુણ ભાવ ઉભરાયા. ગવેયો હજી આગળ વધ્યો. પણ તારા બોલી

હી. તેનાથી આ રૂઢન સંભળાયું નહિ.

‘ઓ પ્રિયતમ ! હવે નહિ, હવે નહિ, હવે બંધ કર. હવે નહિ સંભળાય.’

ઝવેયાના હાથમાંથી સારંગી ધબકીને નીચે પડી ગઈ. તેના વિરામ પામતો સ્વર સ્પષ્ટ કરુણ છાપ મુકી ગયો. તારા દોડી. તેણે સારંગી જીતી લીધી. ઝવેયાની આંખમાં એક આંસુ હતું તે તેણે લોલું . . . પણ ત્યાં તો ઝવેયાનું નિશ્ચેષ્ટ શરીર સાદી પર ફડી પડ્યું !

ફેસરી વાઘા

રત્નગઢની નાની બજારમાં તદ્દન શાંતિ હતી. એકબે જગ્યાએ ગામડી દીવાનો ઉજાસ, નિરાશ હૃદયમાં આશ્વાનું એકાદ બિંદુ પ્રકાશે તેમ, પ્રકાશતો હતો. બજારમાં એકાદ રખડુ કુતરું ક્યારેક બસીને પાછું સુધ જતું હતું. તેને જાણે જવાબ આપતા હોય તેમ, ગામડાના ઓટાની દિવાલે બાંધેલા, જૂના સુકાઈ ગયેલા જરના લોથા જરા ખખડીને શાંત થઈ જતા હતા, અને બજાર પાછું નિઃશબ્દ બની જતું હતું.

અચાનક ઓટાના પગથિયા પર છુકાની બાંધેલ બે જુવાન દેખાયા. ધાટીકું શરીર, મજબૂત, અવયવબંધ ને રૂપાળું એ —આટલા ગુણ બંનેમાં સામાન્ય હતા. પણ પછી ધીમેધીમે ફેર વધતો જતો હતો; તે એટલે સુધી કે બંનેના સરખા વેષ નીચે ને સામાન્ય દેખાવ નીચે તદ્દન જ સ્વતંત્ર બે છુકા જ પ્રકૃતિ ખીલી રહી હતી.

ઘોડીવારમાં એક ઝીણી સીસોટી વમડી ને ચોરા પાસે બીજા પણ બેચાર આવ્યા. બધા હથિયારબંધ હતા. સૌએ છુકાની બાંધી પોતાની જાત છુપાવવા અને તેટલો પ્રયત્ન કર્યો હતો.

પેલા બે જણમાંથી એક જુવાન આગળ આવ્યો. તે ધીમેથી બોલ્યો, ‘ નથુ !’

તરત જ નવા આવેલ મંડળમાંથી એક આધેડ વયનો માણસ બહાર આવ્યો. એના દેખાવમાં માણસ પહેલે જ સપાટે ધૂળ ઉઠે એટલી કડકાષ હતી. કઠણ હેયું ને કડક સ્વભાવ એ બંને એની વ્યક્તિગત સમૃદ્ધિ બની ગયાં હતાં.

‘ પોલીસ પટેલ ક્યાં રહે છે ?’

‘ આ સામે જ. ’

નથુએ પાસેના એક મકાન સામે આંગળી કરી બતાવ્યું.

તે જ વખતે જે મકાન તરફ નથુએ આંગળી બતાવી હતી તે ખુલ્લું, અને તેમાંથી દીવાનો આછો પ્રકાશ ચોરાના પગથિયા પર પડ્યો. બધા ઉભેલા ભડક્યા, પણ એક ક્ષણમાં જ સ્થિર બની ગયા. મકાનમાંથી નીકળનારે તેમને પડકાર્યો, ‘ અત્યા કોણુ છે એ ? રાધવ !’ તેના અવાજમાં અમલદાર-શાહી દમામ હતો.

ચોરા પર ઉભેલા જુવાને નિર્ભયરીતે જવાબ વાળ્યો, ‘ હું છું. ’ . . . આ પછી તેણે મરકરીમાં સ્વર જરાક લંબાવ્યો. ‘ હું છું. ’

‘ કોણુ ? . . હું કોણુ ?’ પૂછનાર પોલીસ પટેલ પોતે હતો. તેણે વધારે ઉતાવળમાં ફરીથી પૂછ્યું. પણ આ વખતે એના અવાજમાં જરાક ભયની ધૂનરી હતી. પેલો જુવાન બેદરકારપણે જરા હસ્યો:

‘ હું . . . છું . . . એમલ !’

‘ હે !’ પોલીસપટેલનો સાદ ફાટી ગયો. ધડાકે દબને તેણે એકદમ બારણું બંધ કર્યું અને અંદરથી ધ્રુજતો ધ્રુજતો બોલ્યો,

‘એભલ ! . . . એભલ વાળા !’

અને મૃત્યુ વખતે મનુષ્ય ગીતાનો પાઠ કરે તેમ તેણે પોતાના પસાયતાઓની નામાવિલ લેવી શરૂ કરી, ‘અભ્યા રાધવ ! જાહવ ! ગોવિંદ ! અભ્યા એ અભરામ !’

પણ પોલીસપટેલના ઘરમાં પવનના સુસવાટથી દીવો બડક બડક થવા લાગ્યો, ને એ ઠરી જવાના ભયમાં તે ઘરની અંદર જ દોડ્યો. રાધવ કે ગોવિંદ કોઈ દેખાયા જ નહિ.

એ જ વખતે પોલીસપટેલે પોતાના મન પરથી જાણે કોઈ જબરદસ્ત બોળે ઉપાડી લેતું હોય તેમ, ચોરા પરના માણસોના જરાક અખડાટ ને હસવાના અવાજ વચ્ચે એક પરિચિત સ્વર સાંભળ્યો, ‘એલા, ત્યાં કોણ આદમી ઉભા છે ?’

અને આ બોલની સાથે જ કોઠકની ડાંગ જમીન પર અથડાઈ ગળેન્દ્રમોક્ષનું કાવ્ય ભવિષ્યમાં સમજી શકે એવી માનસિક સ્થિતિમાંથી પોલીસપટેલ પસાર થઈ ગયો. ડાંગને અવાજ કરનાર જીવાનને તેણે તરત ઓળખ્યો.

‘ગોકળ !’ તે અંદરથી જ બોલ્યો.

પણ ગોકળ પોલીસપટેલને જવાબ આપે તે પહેલાં એભલ-વાળાએ પહેલે જ સપાટે જાણી લીધું કે પોતાની સામે હવે એક સાચો જીવાન આવ્યો છે. તેણે પોતાની તલવાર પર હાથ દીધો, ને તરત જ એક ગોળી સનનન કરતી ગોકળના કાન પાસેથી પસાર થઈ ગઈ. પાછળ તરત જ ગોકળનો ચોખ્ખો ને જખરા જવાબ આવ્યો, ‘એલા એ રાધવ ! જાહવ ! દોડો, દોડો બહારવટિયા !—પોલીસપટેલ ! એ પોલીસપટેલ !’

ખીજી તરફથી બેચાર માણસોના દોડવાનો અવાજ આવ્યો.

પોલીસપટેલે પોતાની બારીમાંથી આ સબળું જોયું. તેણે પથ્થુ અરધું બારણું ખોલ્યું. તરત જ એના ફાનસના ચુરેચુરા કરતી એક ગોળી તેના પગ આગળથી પસાર થઇ ગઇ. ધડાક કરતું બારણું બંધ કરીને તે અંદર પેસી ગયો.

રાનગઢના એક ખૂણામાં કેસરનું ઘર હતું. સાદાઇ ને સુંદરતાની બાવના તેણે જીવનમાં સાંગોપાંગ ઉતારી હતી. વૃદ્ધ પિતા જેવા પોતાના શ્વસુર નારાયણદેવ ને પોતાના પતિ પંડિત કૃષ્ણદેવની સેવા એ જ એના જીવનમાં વિદ્યાસંગ્રહ હતો. લાગણીનો તો જાણે કેસર સમુદ્ર. કેસરનું જીવન એટલું વિશુદ્ધ હતું કે એના આખા ઘરમાં વિશુદ્ધિની જાણે ફેરમ જીતી હતી. કેસરની જીવનવિશુદ્ધિ એટલા પડોશમાં શાંત બાપણ આપી રહી હતી ને એટલામાંના દરેક ઘરનું જીવન ધડી રહી હતી.

આજે વૃદ્ધ નારાયણદેવ બેઠા છે ને રાત્રિ ખૂબ વીતી ગઇ છે છતાં જાગે છે. સામે જ કૃષ્ણદેવ પોતાની પુત્રી લલિતાને વાંસા પર હાથ ફેરવી સુવાડતા બેઠા છે અને કેસર કોડિયાના દીવામાં લી પુરી રહી છે.

‘તો બાપુજી! હવે આપ કહો એટલે તરત જ જત્રાએ જવાનું કરીએ.’ કેસર બોલી.

નારાયણદેવ, વીસમી સદીમાં ક્યારેક મળે છે તેવો, હજાર વર્ષ પહેલાંનો બ્રાહ્મણ હતો. બ્રહ્મત્વની એની બાવના આ જમાનાના પ્રસ્તુતિયા માન કરતાં જુદી હતી. એનામાં અત્યારે તેજ પથ્થુ એવું જ હતું.

‘હા, બહે બેટા! પથ્થુ કૃષ્ણદેવને ખૂબયું?’

‘હા ! આપની ઇચ્છા એ અમારે મન આસા છે !’
કૃષ્ણદેવે કહ્યું.

‘તો બલે ! ચાર દિવસ પછી મુદ્દત સારૂ છે.’

નારાયણદેવે બોલતાંબોલતાં નાક પાસે હાથ ધર્યો : ‘અમારે કાંઈક ભય છે !’ એણે સ્વરોદયનો અભ્યાસ જીવનના પ્રસંગમાં ઉતાર્યો હતો. કેસર હસી પડી : ‘બાપુજી ! આપનો ભય તો એવો જ !’ હોટે એક ધ્રુવ બોલતું રહી ગયું.

‘જત્રામાં આપને શી ખરચ કરવો છે ?’ કૃષ્ણે પૂછ્યું.

ધીમેથી કેસરે મોં આડું લુગડું રાખ્યું અને જરાક હસીને બોલી, ‘ખચર છે ના ? તે દિવસ બાપુજીએ પોતે જ મુકયા છે તે બધા—’

ગામડાની રીત પ્રમાણે નારાયણદેવની સેવિંગ ઍક હજી તો જમીનમાં જ હતી.

‘બલે !’

કૃષ્ણદેવ ઉઠ્યો. નારાયણદેવ અમિની પ્રદક્ષિણા કરવા જાય છે તેટલામાં જ સ્થિર થઇ ગયા ! ‘આ શું ? કાંઈ સંભળાય છે ?’

પાડોશમાં કોલાહલ થતો હતો. એવામાં બંદુકના બે અવાજ સંભળાયા.

‘દોડો ! દોડો ! બહારવટિયા !’ હોટેથી જોસભર્યા પોકાર આવતા હતા.

‘હૈ ! કોણ ? એભલવાળો છે ?’ નારાયણદેવે બહાર જઈને કોઈને પૂછ્યું. આ શબ્દની સાથે જ સૌની હિંમત છુટી પડતી હતી.

કેટલાંક માણસોને ન્યાય મટે એવી ધમકા હોય છે કે

શરીરને તો તેઓ ઇશ્વરી રમકડું માને છે ! એભલવાળો આવા પ્રકારનો નિર્ભય બહારવટિયો હતો. એનું બહારવટું પહેલાં તો નીતિપુરઃસર હતું, પણ છેલ્લાછેલ્લામાં તેણે રંભડથી મનુષ્યને ધ્રુજવી દીધાં હતાં.

એટલી વારમાં તો રતનગઢના દરેક ખૂણામાં કાલાકલ થવા લાગ્યો. ગોકળના પડકાર સાથે પસાયતા આવ્યા હતા. પણ પોલીસપટેલે હિંમત ન કરી અને પોખારા કરવામાં ડહાપણ માન્યું, એટલે થોડીવારમાં જ રતનગઢ એભલવાળાની દયા માગતું ખડું બની ગયું.

નારાયણદેવ હજી જવાબ મેળવે છે ત્યાં તો એક માણસ એકદમ દોડતો આવ્યો, ‘ અરે, દેવ ! દેવ !—’ એનો સાદ કાઢી ગયો.

‘ ખાપુ ! હવે તો તમે હાલો.’

‘ કાણ ? ગોકળ ?—કાણ એભલવાળો છે ?’

‘ અરે માખાપ, મારી દીધા ! વીસ માણસ છે !’

‘ પોલીસપટેલ ક્યાં છે ?’

‘ ભાગી ગયા. રાધવ ને જદવ લોથ થઇ પડ્યા છે. જલદી હાલો, નકર હવે આખર રહેવી વસમી છે !—’

ગોકળ ચોરા પાસેથી છવ લઈ નાઠો હતો. નારાયણદેવ પાસે મદદ માટે આવ્યો હતો. દેવના શબ્દે ધણી વખત ગામને બચાવ્યું હતું.

નારાયણદેવ એમ ને એમ ચાલ્યા. પાછળ કૃષ્ણદેવ પણ થોડેક છેટેછેટે આવતો હતો. નારાયણદેવના શરીર પર શ્વેત વસ્ત્ર શોભી રહ્યું હતું. ઘોળા રૂપેરી વાળમાં ચંદનની સુગંધ બબકટી હતી, ને બરમના સુંદર ત્રિપુંડથી એમનું બાબ કપાળ

શેઠ આપે તેવું બન્યું હતું. અડગ વિશ્વાસ ને અખૂટ ધૈર્યથી તે આગળ વધતા હતા, ને એટલા ગભરાટમાં પણ એમની પાકુકાનો અવાજ સાંભળી શ્રદ્ધા ને આનંદના આંસુ પાડતી કેટલીક સ્ત્રીઓ પોતાનાં બચ્ચાંને હેયા સાથે ચાંપી રહી હતી. ઘરની હુંકમાં ને રક્ષણમાં પંડિતનો બહારથી ભીંત વીંધીને આવતો પાકુકાનો અવાજ અજબ ધૈર્ય ને વિશ્વાસ પ્રેરી રહ્યો હતો.

નારાયણદેવ થોડે દૂર પહોંચ્યા ત્યાં તો બજારમાં જ અતિ બયાનક દેખાવ નજરે પડ્યો. એક પટેલ ને એક રખારીનાં અચેતન શરીર પર થઈ એબલવાળો આગળ વધતો હતો. પૈસાની તરસ મનુષ્યના પાશ્વ સ્વભાવને બહાર ખેંચે છે. અત્યારે એબલવાળો લૂટના રસમાં હતો. એના સાથી પણ એ વેગમાં પડ્યા હતા ને જે આવે તેને પુરા કરી પૈસા કઢાવવાની ધૂનમાં જ મગ્યા હતા.

નારાયણદેવનું વૃદ્ધ પ્રચંડ શરીર બરાબર એબલની સામે આવી ઉઠ્યું રહ્યું. એક બાજુ એબલવાળાના સાથી મામના એકબે જીવાનને રોકી રહ્યા હતા. વીજળીનો ઝબકારો થાય તેમ એબલવાળાની તલવાર જાણેથી નીચે પડી.

‘અરે ! હાં ! હાં ! હાં—’ ચારે તરફથી એનાં જ માથુસોના અવાજ આવ્યા.

પોતે પોતાના જ કાઈ સાથીને માર્યો કે શું, એ જોવા માટે એબલ પાછો ફર્યો. વૃદ્ધ નારાયણદેવનો હાથ છુટો પડી ગયો હતો ને તેમાંથી લોહીનો ઘોષ વહેતો હતો.

‘દેવ !—બાહ્ય’

એબલવાળો નારાયણદેવને જોઈને ધૂન્યો, પણ વાક્ય પૂરું કરે તે પહેલાં તો લાકડીનો એક જબ્બર ફટકો તેના હાથ

પર પડ્યો. એની તલવાર દૂર ઉડી પડી.

નારાયણદેવનું મોં આશ્ચર્યમાં સ્થિર થઈ ગયું ! અપાટાબંધ એક પછી એક બનાવો દર ક્ષણે બનતા હતા. લાકડી મારનાર જીવાન સામે તેમણે જોયું ને તેમનાથી બોલી જવાયું, ' અરે, કૃષ્ણ ! . . . '

નારાયણદેવ પર તલવારનો ધા પડ્યો કે તરત જ કૃષ્ણદેવ જે પાછળ હતો તેણે અંપલાવ્યું હતું.

ફરી વાક્ય અધુર રહ્યું એભલવાળા પર લાકડીનો અપાટો પડ્યો તે સાથે જ એના એક સાથીની તલવાર કૃષ્ણદેવના ખભાને બરાબર જનોઠવે કાપી રહી. આઘાતના લોહીથી રજપૂતની તલવાર રંગાવા લાગી !

હવે લોહીથી ખરડાએલાં હથિયાર શરમાવા લાગ્યાં. દરેકનાં મોં પર શાહીના જેવો કાળો રંગ આવ્યો. યુદ્ધ પછી હમેશાં અંધુત્વની વાતોએ ચડવાની જગતની જૂની ટેવ છે. પેલો કરડો નયુ પણ આ પરિણામ જોઈ ધ્રૂજ્યો.

' વાળા ! એભલભાઈ ! શુંકું કર્યું ! બહાહત્યા થઈ ! '

અત્યંત દુઃખથી નારાયણદેવ કૃષ્ણદેવના અચેતન શરીર પાસે બેસી ગયા અને એભલવાળા સામે જોયું:

' એભલ ! વાળા ! બાપ ! આજ તને આ શું સુઝયું ? '

બહાદુર બહારવટિયાની આંખમાં આંસુ-સાચાં આંસુનો છંટકાવ હતો.

કૃષ્ણદેવને સંભાળવાની અને નારાયણદેવના હાથ પર પાકા-પોંદી કરવાની ચિંતામાં બહારવટિયા પડ્યા. અત્યારે તેઓ લૂટ બૂલ્યા, પોતાનો ભય પણ બૂલ્યા અને હવે તો જે થાય તે ખરું કરી નારાયણદેવની સારવારમાં જ પડ્યા.

પણ હજી બસ ન હતું. કૃષ્ણદેવના ચતુની વાત બોલી વારમાં જ કેસર સુધી પહોંચી ગઈ ! તે ધરના દારમાં જ પોતાના પતિ અને શ્વસુરના પાછા આવવાની રાહ જોતી બિભી હતી.

તેણે આ સાંભળ્યું ને તરત જ પોતે ધરમાં જઈ તલવાર લઈ ધર એમ ને એમ મુકી ચાલી નીકળી.

સાક્ષાત્ ભવાની હોય તેવી એક સ્ત્રીમૂર્તિ આવેલી જોઈ બહારવટિયાના પગમાં ઢીંચાણ આવવા લાગી. સ્ત્રીમાં જ્યારે શૌર્ય પ્રગટે છે ત્યારે પુરુષો એ ચમત્કારની શેઠમાં જ યુદ્ધનું કૌશલ્ય જુલી જાય છે ને એમનું પુરુષત્વ તરત એમને છોડી જાય છે. પછી કાં તો તેઓ લડી શક્તા નથી અથવા તો રાક્ષસ બની જાય છે. જોન આંક આંક આનું ઉદાહરણ છે.

‘ હે આ કોણ ? દેવી ! ’

નથુ ધ્રુજતો સ્થિર થઈ ગયો. નથુના શબ્દથી એભલ ચમકી ઉઠ્યો.

‘ હે કોણ છે ? ’

‘ કૃષ્ણદેવને મારનાર તમે ? ’ અડગ ધૈર્યભર્યો અવાજ સાંભળતાં જ નથુની કરડાઈ ગળી ગઈ, અને તે સાથે જ બે ગોળા સનસનાટ કરતી કેસરના માથા પાસેથી ચાલી ગઈ.

‘ નામદ ! બાપલા ! સ્ત્રી સામે યુદ્ધ ? ’ એભલ માન્યો.

નારાયણદેવની કુઃખપીડિત આંખ તરત ખુલી ગઈ. એમની કુલવધૂ હાથમાં તલવાર લઈ રણચરડી જેવી ધૂમી રહી હતી.

બેટા ! કેસર ! ’ તે શાંતિથી બોલ્યા. પણ નારાયણદેવનો સ્વર તલવારના ખણખણાટમાં ડૂબી ગયો, કારણકે નથુનું માથું તે વખતે જ કેસરની તલવારથી જુદું થઈ ગયું હતું, ને મામલો

ભયંકર જોષ સૌ કેસર પર તુટી પડ્યા હતા.

પણ એણે ખૂબ ટકાવ કર્યો.

વૃદ્ધ નારાયણદેવે ઉભા થઈ શાંત રહેવા યોગ્ય કર્યો. એના અશક્ત હાથમાંથી ફરી લોહી વહેવા લાગ્યું. પરંતુ એ વખતે પણ એના શબ્દો યુદ્ધના હોંકારામાં જ ડૂબી ગયા.

આખું ગામ જગૃત જોષ બહારવટિયા પલાયનની તમારી કરવા લાગ્યા. પણ છેલ્લાં ગોળીયારે નારાયણદેવ ધૂન્યા. તેમણે પાછળ જોયું તો કેસરનું તરફડતું શરીર કૃષ્ણદેવના ચરણ પાસે જ પડેલું હતું. એમની વૃદ્ધ દષ્ટિ તરત જ કેસર પાસે ઉભેલી તેમની નાની પૌત્રી પર પડી. છુટા સુંદર વાળનાં બુદ્ધિ-માં લલિતાનું વદન પ્રકાશી રહ્યું હતું. એવું જ મીઠું જીવનનું હાસ્ય, એના વહી જતા જીવનમાં દેખાતું હતું. પૌત્રીને આમ અચાનક આવેલી જોષ તે અત્યંત દુઃખથી પીગળી ગયા.

કૃષ્ણદેવની પાછળ જવા કેસર નીકળી ત્યારે લલિતાની સંભાળ કોઈને સોંપી ન હતી. હેવટનો કોલાહલ થયો ને બહારવટિયા ભાગવાના થયા ત્યારે લલિતા જાગી ઉઠી. ઘરમાં કોઈ નથી એમ જોષ બહાર ચાલી નીકળી. ત્યાં કોઈનું ધ્યાન ન રહ્યું અને કેસર પાછળ આવીને ભયાનક દેખાવમાં તદ્દન રિથર ઉભી રહી. ન બોલી, ન રડી, પણ જીવન રેડી દીધું !

ને નારાયણદેવનો હાથ ભીંતને અડીંગી ઉભેલી નાની પૌત્રીના કામળ ગાલ તરફ ફર્યો. એ વૃદ્ધ હાથ ને એ સ્નેહભર્યું નયન !

જીવન એમ ને એમ ઠરી ગયું હોય તેમ લલિતા શાંત ઉભી હતી. પેલાં આસમાની અર્ધ ખુદાં નયન, જરાક બોલે છે તેવા રાતા હોઠ, જીવનનો રંગ હોય તેવા મૃદુ ગાલ, ને જીવનની નિશાની હોય તેવા હાલતા વાળ !-ઓ !

તલવારના બચથી જાણે વહેતું જીવન સ્થિર ઉભું છે !
જાણે આરસની મૂર્તિ—પુતળી;—જાણે જીવનની ભાવના !

‘ લલિતા ! ’

ને વૃદ્ધ નારાયણદેવનો હાથ તદ્દન ઠંડા શરીરનો સ્પર્શ થતાં
ભડક્યો. તેની પાછળ વળેલી આંખ પાછળ જ રહી. છેલ્લા
ગોળાખાર કરતાં પછી આ વા જળ્મર હતો.

પોતાની પૌત્રી—પોતાના વંશની છેલ્લી નિશાની પછી હુમ
થઇ ગઇ હતી એ વિચારે નારાયણદેવ પછી સહજ ઢળી પડ્યા.
ઢળી પડ્યા તે ફરીને ઉઠ્યા જ નહિ !

*

આ ઘટના પછી દિવસો પસાર થઇ ગયા.

મનુષ્યના વાસનાથી ખવાઇ ગએલા શરીરની જેમ રત્નમદના
ચોરાની નજીક બધાં ધર ખવાઇ ગયાં છે. કેટલાંક ભાંગી ગયાં
છે ને કેટલાંક તમ્બએલાં છે. ચોરા પાસે વસ્તી હતી ન હતી
થઇ રહી છે.

રત્નમદના ધૂળિયા રસ્તા પર સૂરજનાં કિરણોનો રંગ
બૂખરો બની સતાઈ જવાની તૈયારીમાં હતો, ને ગોંદરા તરફથી
આવતાં એચાર રખડુ ઢોર સિવાય બધાં ગામમાં આવી ગયાં
હતાં તે વખતે એક વૃદ્ધ પોતાની ઝાંમના ટેકાથી ચોરા પાસે
આવી ચડ્યો. અત્યંત ઘાક ને દુઃખની સ્પષ્ટ નિશાની એના
મોં પર હતી.

‘ અહીં કયાંય રાત રહેવાશે કે ? ’

ચોરા પર એક સુકલકડી જેવો બાવો બેઠો હતો. તેણે
આવેલા વૃદ્ધને પગથી માથા સુધી નિહાળ્યો. પછી જરાક હસ્યો.

ને છેવટે બેઠરકારીથી બોલ્યો, ‘કેવા છો? ક્યાં રહેવું?’

‘બાપુ, બ્રાહ્મણ. રાતની રાત કાઢવી છે.’

‘આ ઓટાની પાસે—જુઓ આ બજાર તરફની ખડકી. એ ઉધાડીને અંદર જાઓ. વાડામાં ધર્મશાળા છે ને ચોરાની એક બાજુ તથા પાછલો ભાગ પણ વાડામાં પડે છે.’

વૃદ્ધ બજાર તરફની ખડકીમાં ચઢને અંદર ગયો. એના ગયા પછી પેલો ઉઠ્યો, જરાક ઘંટડી વગાડી, બેચાર પોપડા ભોંતપરથી ઉખડી નીચે પડ્યા હતા તે બહાર ફેંકી દીધા, ને તરત જ રવાના થયો. જતાંજતાં પાસેની ખડકીમાંથી જરાક ચૌરકર્મ કરવાની છોકરવૃત્તિ દેખાવી ન શક્યો. અંદર વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ ઓટાની બાજુની પરસાળમાં શાંત બેઠો હતો.

‘કાં મારાજ, ઠીક છે ના?’

‘હા બાપુ. આ કુવાનું પાણી પીવાય છે કે?’

‘હા.’ કહી પૂજારી આવો ધર તરફ ચાલ્યો ગયો.

રાતના દસઅગિયાર વાગ્યે દુનિયા ઘેરતી હતી તે વખતે રતનગઢની આ ધર્મશાળામાં એક પછી એક ચાર માણસે પ્રવેશ કર્યો. પહેલી એક વીર સ્ત્રી હતી. તેના શરીર પર કેસરી રંગનું ઓઢણું હતું ને ચાલમાં તેજભરી ચમક હતી. તેની પાછળ કોષ્ટ નમ્ર શિષ્ય હોય તેવો એક જુવાન હતો. તેની પાછળ પાકુકા પર ચઢી એક વૃદ્ધ આવતો હતો. તેણે શરીર પર શ્વેત વસ્ત્ર ઓઢેલું હતું ને તેનો એક હાથ પાસે ચાલી આવતી એક સુંદર બાળકી પર હતો. અવાજ ન થાય તેમ આ ચારે જણે પ્રવેશ કર્યો, ને શબ્દ ન થાય તેમ વાત કરી. બોલતાં છતાં ન બોલતાં હોય તેમ ચારે જણુ વાતો કરતાંકરતાં ત્યાંથી ઓટાની પાછળ ગયાં.

‘શરીરને ધર્મસાધન કહ્યું છે તેનું આ કારણ છે, કૃષ્ણ—’
‘હા.’

‘કે શરીરમાં વાસનાને નિયમબદ્ધ કેળવણીમાં રાખી શકાય છે. એકલી વાસના—શરીર વિનાની—આત્માને એવી ચોટે છે કે જન્માંતર સુધી તેને માટે બીજો માર્ગ નહિ.’

‘આ વૃદ્ધ બ્રાહ્મણમાં આપને વિશ્વાસ બેસે છે, પિતાજી?’
‘હા.’

વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ રસોધથી નિવૃત્ત બની સુવાની તૈયારી કરતો હતો. તેણે એક ઢોટો પાણી ખેંચી કાઢ્યું ને નીરાંતે બેસીને ધુંટડેધુંટડે પીવા માંડ્યું. ઓઢા ઉપર જળાંજળાં પ્રકાશમાં તેણે બેચાર મનુષ્યોને ફરતાં જોયાં.

થોડીવારમાં તેઓ બ્રાહ્મણ પાસે આવી પહોંચ્યાં. બ્રાહ્મણ બડક્યો પણ ડગ્યો નહિ. કેસરી વેષમાં સજ્જ થયેલી એક સ્ત્રીમૂર્તિ એની સામે ઉભી હતી, ને તેની પાછળ પેલો નર જીવાન, વૃદ્ધ પુરુષ ને પેલી સુંદર બાળકી ઉભાં હતાં.

‘કેમ મહારાજ?’ પેલી સ્ત્રીએ પૂછ્યું.

વૃદ્ધ બ્રાહ્મણે પોતાની સામે કોઈ રાજવંશી જેવી બક્તિ ઉભેલી જોઈ, કંઈક આશા અને ઉત્સાહમાં તેની સામે જોયું.

‘જમ્મા?’

‘હા હા, બા સાહેબ.’

‘એક વાત સાંભળશો? બડકશો નહિ કે?’

વૃદ્ધ બ્રાહ્મણને લાગ્યું કે કદાચ અહીં ઉતરવામાં પોતે મુન્દો કર્યો હશે. તે જરાક ધૂન્યો.

‘શું બાપુ?—બા સાહેબ! હું વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ—’

‘જીઓ, સાંભળો; ડરશો નહિ ના? હું કહું તેમ કરશો?’

વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ પેલી સ્ત્રી સાથે જોઈ રહ્યો. એના ચહેરામાં અત્યંત વીરશ્રી પ્રકાશી રહી હતી. સાક્ષાત લક્ષ્મી હોય તેમ એના મોં પર કલ્યાણરેખા તરવરતી હતી ને અમીરસભથી સ્ત્રીભાવની સહૃદયતા હતી.

‘અમે કેણુ છીએ?—જુઓ; અહીં એક વખત ધોંગાણું થયું. તેમાં હોમાએલાં અમે ચાર આ ગામનાં છીએ.—’

બ્રાહ્મણ ધૂનયો: ‘હે! તમે લડાઈ—’

‘હા, અમે લડાઈમાં કપાએલાં છીએ; પણ જીવંત વાસનાના છેલ્લા સ્પર્શથી આજ હવે એકલી વાસના રૂપે, તેજની છાયા રૂપે છીએ. અમારો ઉદ્ધાર તું કરીશ?’

બ્રાહ્મણનું શરીર ધૂનવા લાગ્યું, ‘હે બાપુ? હું—?’

‘હા બાપુ, તું. જો, અમારી છેલ્લી વાસના યાત્રા કરવાની હતી. અહીંથી સવારે નારાયણદેવના ધરના ખંડિયેરમાં જાણે. તેના બરાબર ઉંબર પાસેથી પૈસા ખોદાળે. પછી તું અમારા નામે જાત્રા કરીશ?’ વીર છતાં સ્ત્રીના છેલ્લા શબ્દોમાં વાસનાના તીવ્ર દુઃખની ગ્લાનિ સ્પષ્ટ હતી.

વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ ધૂનવા લાગ્યો, ‘હા! હા! હા!’

‘ચોક્કસ?’

‘હા!’ અને એ દોરીભોટા મુકવા જરાક નીચે નમ્યો.

‘અને.—’

પણ એનું વાક્ય અધુરું રહી ગયું. તે ચિત્રવત્ સ્થિર થઈ ગયો! દિવસની છાયાએ આજે એક પણ ચિત્ર તેની સાથે હતું નહિ. ઓટા પાસેના પીપળાનાં પાન માત્ર પવનથી મુસવાદ કરતાં હાલતાં હતાં. તે ફોટેલી આંખે ચારે તરફ જોતો હતો.

‘તમારું નામ?’ એણે છેવટે હિંમત કરી હવામાં જ પૂછ્યું.

પવનમાંથી શબ્દ આવતા હોય તેમ સ્પષ્ટ અવાજ આવ્યો, 'કેસર !'

• વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ એકદમ બહાર દોડ્યો. ચારે તરફ હવામાં એને તોફાન લાગ્યું. તે ઓટાની બહાર જમને ઉભો. ને બજારમાં મોડી રાત્રે જાગનાર એકબે દુકાનદારનાં હાટના ઓટા પર રાતની રાત કાઢવાનો નિશ્ચય કર્યો.

*

એક વર્ષ વહી ગયું છે ને રત્નગઢના ચોરાના ખંડેર આગળ પાછી વસ્તી વધતી જાય છે.

પેલો વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ પાછો ફરતો આવે છે. એનો એ મુકલકઠી આવો ત્યાં જ બેઠો છે.

‘કાં બાવાજી ! આજે રાત રહેવાનું મળશે કે ?’

અને બાવાજી પોતે પણ આજ તો પાછળની પડાણીમાં બ્રાહ્મણ સાથે સુતા.

અખડતાં પાનમાંથી વૃદ્ધના કાન પર શબ્દો આવતા લાગે છે: ‘કેસર !’

અંતે તેને ઉંધ ન જ આવી. પીપળાનાં પાન પર, ભીંત પર, કુવા પર એની શંકાભરી દષ્ટિ ફરતી હતી.

‘મહારાજ !’ બાવાજીએ આ તાલ જોયો ને બ્રાહ્મણને પૂછ્યું, ‘તે દિવસે અહીં શકાયા હતા કે ?’

‘હા.’

‘કાંઈ જોએલું ?’

‘કેસર—’ વૃદ્ધ બ્રાહ્મણથી પોતાના મનનો સૌથી આગળ-પડતો શબ્દ બોલી જવાયો.

‘પણ ત્યાર પછી એ કાંઈ દિવસ દેખાઈ નથી; ને આ

ભાગ હવે ફરી વર્યો છે.’

‘હું!—’

આઠાણે કેસરના કલા પ્રમાણે પૈસા મેળવ્યા હતા, અને આજે જાત્રા કરી તે પાછો ફર્યો હતો. પેલી કેસરી ચુદડી ને સૌમ્ય મુખમુદ્રા પુનઃ જોવા મળશે એ ભાવભર્યા ઉદ્ધાસમાં તે અહીં આવ્યો હતો. પણ હવે એને લાગ્યું કે કેસરની વાસના છુટી ગઇ.

સવારે તે વહેલો ઉઠ્યો, ને એક કામ પુરું થવાથી વાસનાના પ્રબળ વેગ પર વિચાર કરતો, ફરી રતનમઠની ધૂળબરેલી શેરીમાં થઇ પોતાની જૂની ડાંગ ખખડાવતો ચાલ્યો ગયો.

આત્માના આંસુ

વૈ શાલીના સંઘાગર * માં આજે બારે મડમડ મચી રહી હતી. કેટલાક વૃદ્ધ પુરુષો સંઘાગરનાં સ્વચ્છ આરસનાં પગથિયાં પર બેસી ગયા હતા, ત્યારે કેટલાક તો ખુદ મેદાનમાં, પોતપોતાના રથની દોરી હાથમાં રાખી સંઘાગરમાં થતો કોલાહલ સાંભળી રહ્યા હતા. જખ્ખર બાલા હાથમાં ધરીને કેટલાક જીવાનો ફાવે તેમ ટેકતા હતા. સભામાં ગેર-વ્યવસ્થા હતી. કોઇ કોઇનું સાંભળે તેમ હતું નહિ. જેને જેમ ફાવે તેમ બેસતા હતા.

એટલામાં સામેની બજારમાંથી એક રથ આવતો દેખાયો. આગરતામાં ને કૌતુકમાં લાંબી ડોક કરીકરી આવનાર કેણુ છે તે જાણવાને સૌ ઉતાવળા થયા લાગ્યા. થોડી વારમાં જ રથ પાસે આવ્યો.

‘ એ તો મહાનમન છે. ’ એક જીવાને ખૂમ પાડી. એ સાંભળીને સંઘાગરનાં પગથિયાં પરથી કેટલાક જીવાનો મેદાનમાં આવી મહાનમનના રથના માર્ગમાં જ ઉભા રહ્યા.

‘ મહાનમન એકમાત્ર આવ્યા લાગે છે ! ’

* વૈશાલીમાં પ્રત્યક્ષ તંત્ર હતું, એટલે આ સંવાગાર ‘ કોર્ટ ’ નું કામ કરતું, સંવાગાર એટલે નગરમંદિર— ‘ યજ્ઞન હૌસ ’ જેવું.

‘ એમ ? ત્યારે આમ્રપાલી નથી આવી ? ’ બે ત્રણ જુવાન માણસો એકીસાથે બબડી ઉઠ્યા. તેમાંના એકે તો ગુસ્સામાં પગ પછાડી પોતાનો ભાલો ભોંયમાં ખોસ્થો : ‘ ત્યારે રાજગણુની ને કાયદાની અવજા કરવાની તેની દાનત છે એમ ? ’

એક સુંદર સવારને રસ્તો આપવાને તેઓ જરા પાછા હઠ્યા. બીજી દિશાએથી બેચાર ઘોડેસવારો આવ્યા. તેમણે શિકારીનો જ વેષ પહેર્યો હતો. સુંવાળા લીસા ને ચળકતા વાળવાળા કુતરાઓ તેમના ઘોડાની આગળપાછળ દોડતા હતા. એટલામાં મહાનમન રથમાંથી નીચે ઉતરી, આરસનાં લીસાં પગથિયાં ચડતો નગરમંદિરમાં જઈ ઉભો રહ્યો.

ઉઠળતો માનવસમુદાય જાદુઈ લાકડી ફરી હોય તેમ એકદમ શાંત બન્યો. હવે મહાનમન શું બોલે છે તે સાંભળવાને સૌ આતુર બન્યા.

‘ મહાનુભાવો ! મારી પાલિતા પુત્રી આમ્રપાલી . . .

તેનો સ્વર જરા લથડ્યો, પણ તે ખોંખારીને આગળ વધ્યો : ‘ આમ્રપાલી, જેને લિચ્છવીગણુના કાયદા * પ્રમાણે તમે લગ્ન કરવા દેવાની ના પાડી હતી, અને જેને મેં, લિચ્છવીઓ અંદર અંદર કપાઈ ન મરે માટે અવિવાહિતા રાખી હતી. . .

* વૈશાલીના ગણસત્તાક રાજ્યમાં એવો નિયમ હતો કે અતિ સૌંદર્યવતી સ્ત્રીએ કોઈને ન પરણતાં, જનસમૂહને રંજન કરવા, અપરિશ્રુત અવસ્થામાં રહેવું. મહાનમન નામના શ્રીમંતને આમ્રપાલી નામે પુત્રી હતી, તે અત્યંત સુંદર હોવાથી જો તે કોઈને પરણે તો વૈશાલીનો જુવાન વર્ગ અંદરઅંદર સ્પર્ધા કરીને કપાઈ મરે તેવી અવસ્થા હતી. સિંહનાયક જે અહીંની મહાજનસત્તાક અવસ્થાના ‘ પ્રેસિડેન્ટ ’ જેવો હતો તેણે એ વાતનો મર્મ સમજી, તેનો નિકાલ લાવવા પ્રયત્ન કર્યો હતો.

લોકો અંત સાંભળવાને અધીરા થવા લાગ્યા.

‘ . . . તેનો આઠ દિવસ થયાં પત્તો નથી ! ’

‘ પ્રજાનો દ્રોહ ! મંડળનું અપમાન ! તદ્દન ખોટી વાત ! ’
કેટલાક બરાડ્યા.

મહાનમન કે ન સાંભળતો હોય તેમ આગળ બેઠ્યો જતો હતો : ‘ પત્તો નથી . . . પત્તો ન હતો, પણ આજે તે પોતે જ અચાનક મળ્યા આવી છે ! ’

લોકોએ છુટકારાનો હમ ખેંચ્યો. કેટલાકે હર્ષના પોકાર કર્યા.

‘ અને હવે ’

એ જ વખતે મેદાનના ગરબડાટ વચ્ચે થઇ, એક ભવ્ય ઘોડેસવાર લોકસમુદાયમાંથી પોતાનો માર્ગ કાપીને આગળ આવતો દેખાયો. ચારે તરફથી પ્રજાજનો બે હાથ જોડીને તેને પ્રણામ કરતા હતા.

‘ પણ હો આ નાયક આવે છે. એ તમને જાણી વાત કરશે. ’ એમ કહી મહાનમન તરત બેસી ગયો.

લોકોએ કુતૂહલથી મેદાન તરફ જોયું. પેલા સવારે ઘોડાથી ઉતરીને નગરમંદિરના પગથિયા પર પગ મુક્યો હતો; ઘોડાને ત્યાં નોકર પાસે રાખી તે આગળ વધ્યો.

‘ વૈશાલીની જ્યાં સિંચવીગયુની જ્યાં ! સિંહનાયકની જ્યાં ! . . . ’ લોકસમૂહમાંથી એકદમ જખનાદ ઉઠ્યો.

જરા હસીને લોકસમૂહ સામે બે હાથ જોડી રાખી તે સંભાળથી અપળતાપૂર્વક પગથિયાં ચડે જતો હતો. નગર-મંદિરમાં પહોંચતાં રાજપુરુષોએ ઉભા થઇને તેને માન આપ્યું. તે મહાનમનની બાજુમાં જ એક આસન પર જઇ બેઠો. કેમ એક મંકરો ફેંકે તેપણ સંભળાય એવી ગાદ કાંતી એકદમ

પ્રસરી ગઇ. સિંહનાયક હવે થું કહે છે તે સાંભળવાને લોકો તળે ઉપર થઇ રહ્યા.

સિંહનાયક ઉભો થયો. તેણે લોકો તરફ એક ઉડતી નજર ફેંકી.

એક માણસના પ્રતાપ ને પ્રભાવ આગળ આખો જન-સમુદાય નાનો થતો હોય તેમ લાગતું હતું. તેણે ધીરેથી પણ સ્પષ્ટ અવાજમાં વાત શરૂ કરી: 'મહાનુભાવો !' નીચપશ્ચ-ભવનમાંથી આત્રપાલી આ તરફ આવવાને તૈયાર થઇ ત્યાર પછી જ હું તમારી પાસે આવ્યો છું. જો મહાજનને વૈશાલી-નો નિયમ અક્ષરશઃ પળાવવાનો આત્રહ હોય તો આત્રપાલી જે શરતો મુકે તે મહાજનને સ્વીકારવી પડશે.'

'બરાબર છે ! બરાબર છે ! શરતો શી છે તે બોલો.'

આત્રપાલી કહે છે કે 'મારૂં ધર સુરક્ષિત કિલ્લા જેવું મનાશે; તેમાં રાજા વિના કોઇથી નહિ અવાય. જનસમૂહને સંગીતથી આનંદ આપવો એ એનું મુખ્ય કામ રહેશે.'

'એ શરત તો બરાબર છે.' કેટલાક બોલ્યા. નાગરમંદિ-રમાં બેઠેલ ગણુરાજે, નગરશેઠો ને પ્રજના પ્રતિનિધિઓએ 'ઠીક છે' એટલું કહીને નાયકને બીજા નિયમો સંભળાવવાની ઇચ્છા રત કરી.

'આત્રપાલીને રહેવા માટે પુષ્પવિહારમાં મહાજનને મુદ્દર પ્રાસાદ—સમભૂમિકાપ્રાસાદ આપવો પડશે.

મહાજનમંડળમાંથી કેટલાકે એક બીજાની સામે જોયું.

'ત્રીજી શરત એ છે કે આત્રપાલીના ધરમાં કોણ આવે છે—જાય છે, તથા તે કોણ છે તેની તપાસ નહિ કરી શકાય.'

મહાજનમંડળમાં ગણુગણાટ શરૂ થયો. કેટલાક જુદા

રાજપુરુષોનાં મોં ક્રોધથી તપાવેલાં ત્રાંખાનાં પતરાં જેવા લાલ-
ચોળ થઈ ગયાં. કેટલાક નવકોટિનારાયણોએ* અસંતોષ
દર્શાવવા ભવાં ભેગાં કરીને સિંહનાયક તરફ તીક્ષ્ણ દષ્ટિએ જોયું.
એક ગણરાજ* તો જરા બેઠા જેવા થઈ ગયો અને
'એ તો મહાજનમંડળની સત્તા અપમાન થાય' એમ મોટેથી
મોલી ઉઠ્યો.

પણ આ બધાં દસ્યો પુરાં ભજવાયાં, ન ભજવાયાં, ત્યાં તો
સૌની આંખ નગરમંદિરનાં પગથિયાં પર ચોંટી. ચાંદની જેવાં
તલ્લ ન્વેત વસ્ત્રમાં લપેટાએલી એક સ્ત્રીની મૂર્તિ ત્યાં દેખાઈ.
મેદાનમાં મોટી ગરબડ મચી હતી, ને આગળ આવવા માટે
લોકો ધક્કામુકી કરતા હતા. કેટલાક જીવાન માણસો પોતાના
બાલાથી લોકોને બચાવીને રસ્તો કરતા હતા.

તે સ્ત્રી છેક સંથાગારમાં આવી. થોડીવારમાં ફરીથી બધે
શાંતિ ફેલાઈ. તેણે પોતાનો આજી રેશમી વસ્ત્રનો સાળુ સંકાયો.
અને હુકમ કરનારની ઢળથી મહાજનમંડળ સામે જોયું.
તેનું નાનું નાક અભિનામનમાં પુલ્કું હતું અને ક્રોધ તથા
તિરસ્કારથી ભવાં ચડ્યાં હતાં. ધણીને આ દષ્ટિ અને તેમાં
રહેલું પ્રગ્નસત્તાનું અપમાન ખુંખ્યાં. પણ તેની રમણીય મેલકના
વિષે પાએશા તીરની જેમ હેયા સોંસરવી નીકળી જતી હતી.

'મહાજનો!—અને બાહ્યો! . . . ' તેના શબ્દોમાં
ચોખ્ખો ધિક્કાર હતો: 'વૈશાલીમાં જે દુષ્ટ નિયમ તમે સાચવી
રહ્યા છો '

* કાઠ્યાધિપતિને માટે વપરાતો શબ્દ નવ કરોડનો માલિક એમ
સાધારણ અર્થ છે.

* આવાં અઠાર ગણરાજો પણ મહાજનમંડળમાં હતા.

‘કુષ્ટ? કાયદાનું અપમાન!’ મંડળમાંથી જ ક્રોધક બોલ્યું.

‘હા,’ તેણે બાર દર્ધને ઉત્તર આપ્યો: ‘એ કુષ્ટ નિયમ જેને તમે સાચવી રહ્યા છો તે હું સ્વીકારું છું,—જે તમને મારી શરતો કબુલ હોય તો. નહિતર હું મહાજનમંડળને તાબે થવા ના પાડું છું, પૃથ્વીની ક્રોધ સત્તાને તાબે ન થવા માટે ઇશ્વરે મને રૂપ આપ્યું છે.’ તેણે અભિમાનમાં ડોક અદ્ધર કરી પોતાનું શરીર ઉંચું કર્યું ને માથા પરથી ખસી જતી મોતીની સેર એક હાથથી સમારી.

એકદમ તોફાનનું વાદળું ફેલાયું, મહાજનમંડળમાં આત્રપાલીના શબ્દોથી વિજળીનો આંચકો લાગ્યો. ‘તેના ધરમાં કોણ છે એની તપાસ પણ ન થાય’ એ નિયમ ધણીને ખુંચવા લાગ્યો.

‘એનો અર્થ એટલો જ કે ગમે તે શત્રુ આવીને તેને ત્યાં સલામત રહી શકે.’ મંડળમાં ચર્ચા થવા લાગી.

‘એ નિયમ ન જ સ્વીકારાય.’

‘એ તો જાણે કે મહાજનમંડળની પોતે જ અધિષ્ઠાત્રી!’

મામલો તોફાને ચડ્યો જેમને ‘તમે નિશ્ચય કરો’ એટલું બોલી આત્રપાલી એકદમ ચાલી નીકળી. તેની પાછળ તેનો પિતા મહાનમન પણ ચાલી નીકળ્યો.

‘મહાજન એવો નિયમ નહિ સ્વીકારે!’ અંતે સૌએ એક અવાજે સિંહનાયકને જવાબ વાળ્યો, ‘અને પ્રજા-સત્તાનો નિયમ મહાનમને સ્વીકારવો જ પડશે.’

સિંહનાયકના કપાળ પર ચિંતાની રેખાઓ પડવા લાગી. તેણે પોતાનો એક હાથ જરા કપાળ પર ફેરવ્યો, ખેંખારે

ખાઈને સાફને સુધાયો અને મહાજનને કહ્યું, 'મહાનુભાવો ! વૈશાલીની સ્વતંત્ર મહાજનસત્તાક વ્યવસ્થા અત્યારે સંપૂર્ણ સ્થિતિમાં છે. પણ વૈશાલીની આસપાસ તેને કેળિયો કરી જવા માટે અનેક રાજ્યો તૈયાર ઉભાં છે. મહાનમન જેવા સ્વતંત્રતાધિપતિને એવે વખતે શત્રુ બનાવવો એ રાજ-મૌતિ વિરુદ્ધ છે.'

'લિચ્છવી જીવાનો પણ તક્ષશિલામાં જઈને ધનુર્વિદ્યા ભણ્યા છે . . . ' કેટલાક જીવાન સભાસદોએ ઉત્તર વાળ્યો: 'અને અમે કોઈપણ રાજ્ય સામે ટક્કર ઝીલવા તૈયાર છીએ !' નાયક જરા હસ્યો. એ બેદરકાર હાસ્યથી જ બોલનારા તો શરમાઈ ગયા.

'તમારી ધનુર્વિદ્યાની કીર્તિ સાચી છે; અને એવો વખત આવે છે કે જ્યારે દરેક જીવાન લિચ્છવી પાસેથી સ્વતંત્રતાના બદલામાં માથું માગવામાં આવશે . . . પણ આંતરવિગ્રહથી નબળા થએલી સત્તા, સહી મએલા ફળની માફક એની મેળે જ નાશ પામે છે. આંતરવિગ્રહથી બચો.' કેટલાક વૃદ્ધ ને ડાહ્યા સભાસદો વિચારમાં પડ્યા.

'શી રીતે બચવું ? આગ્રપાલીને '

'એક ઉપાય છે. આગ્રપાલીને આઠ દિવસ અમાઉથી કલા વિના એનું ધર તપાસાય નહિ એવી શરત મહાજન કબુલ કરશે ?' સિંહે કહ્યું.

'એમાંથી વૈશાલી નાશ પામશે.' કેટલાક બોલ્યા.

* આ અતિશયોક્તિ નથી. તક્ષશિલાથી ખીજે નંજરે બહાવા કરી મહાવિદ્યાલયમાં એરડી કરાડના મલિકોને એક ઉપદેશ લખતો એનો ઉલ્લેખ છે, જુઓ, વિશ્વકાવ્ય (૧-૩) માં પ્રેરે. રાધાકૃષ્ણનો લેખ.

‘વૈશાલીના આંતરવિગ્રહ કરતાં એ નાશ વધારે બચંકર નહિ થાય!’

‘આત્રપાલી એ શરત સ્વીકારે છે?’

‘તે હું જોઉં છું! . . પણ મહાજનને એ માન્ય છે?’

‘હા, હા . . .’ એમ બોલતાંની સાથે મહાજનમંડળ ઉઠ્યું. નીચે કેટલાક જુવાનો પરિણામ માટે આતુર હતા. ટોળાંબંધ તેઓ સિંહનાયકના ઘોડા પાસે જમે થયા. સિંહ આવતાં જ ‘વૈશાલીનો જય!’ એ શબ્દ સાથે લોકસમૂહ તેને વીંટી વળ્યો.

‘શું કહ્યું? મહાનમન શું કહે છે?’

‘તે તો તમે સાંભળ્યું.’

‘અને મહાજન? મહાજનનો શો જવાબ છે?’

‘કાલે સન્નિપાતભેરીથી * સૌને ખબર કરવામાં આવશે.’
કહી તે અપાટાબંધ પોતાના ઘોડા પર ચડ્યો ને સાંજ પડવા આવી હતી એટલે વૈશાલીના યુદ્ધોદ્ધાનમાં ફરવા ચાલ્યો ગયો. અનેક બલ્ય મકાનોના રત્નખચિત ઝરખાઓ જોતોજોતો તે વૈશાલીના વિશાળ મેદાનમાં પહોંચ્યો. હજારો ઘોડેસવારો ને રથીઓ ત્યાં નિયમમુદ્ધ ધનુર્વિદ્વાનો અભ્યાસ કરતા હતા. પરદેશીઓ, સોદાગરો ને દૂરદૂરના રાજકુમારો લિચ્છવી જુવાનોને કૌતુકથી નિહાળતા ઉભા હતા. એક જગ્યાએ રથીઓ સ્પર્ધામાં ઉતર્યા હતા. જાંબુડી રેશ્મી દોરીથી વેગમાં દોડતા રથોને કાશુમાં રાખવા માટે સારથીઓ તનતોડ મહેનત કરતા હતા. રાજહંસની પાંખ જેવા ઘોળા ઘોડાઓ જોડેલા રથોમાં બેસીને કેટલાક શ્રીમંતો આ બધું જોઈ રહ્યા હતા.

* લોકસમૂહને ભેગા કરવા માટે વગાડવામાં આવતું ટોલ જેવું વાદ્ય.

સિંહનાયક આ બધું જોતોજોતો આગળ વધ્યો. જ્યાં જુઓ ત્યાં અશ્વિનિકુમાર જેવા રૂપાળા સ્મિત્ત્વથી જીવાનો રથમાં કે ઘોડાપર ફરતા હતા. બધે જ ઠેકાણે શૌર્ય ને નિયમબદ્ધ તાલીમ દેખાતાં હતાં. વૈશાલીનો વિચાર કરતાં, અભિમાનમાં ને ઉદ્ધાસમાં તેની છાતી ધ્રુક્તી. ‘ભાર છે ઝિંઝિસારનો, કેસલનો અવંતીનો કે કોધનો, કે આ સ્મિત્ત્વથી જીવાનોને એક ધડી પથ્થુ તાણે રાખી શકે?’ એણે વેગમાં ને વેગમાં ઘોડાને એક મારી.

નીલપદ્મ સરોવરને કિનારે તે આવી પહોંચ્યો. સંધ્યાના રંજો પાણીને સોનેરી રંગથી છાંય રચા હતા ને પોયણાં ચંદ્રને જેવા અરધું છાનું હસતાં હતાં. સરોવરને કિનારે કિનારે અર્ધવર્તુલાકારમાં વૈશાલીનું વિદ્યાસભવન પુષ્પત્રિકાર આવ્યું હતું. નીચે પાણીમાં સંગેમરમરના છત્રોના પડછાયા હાલતા હતા. જ્યાંત્યાં મધુર કંઠની રમઝટ જાગી હતી, ને દીપાવલિઓથી શોભતી અનેક જલનૌકાઓ સરોવરમાં વિહાર કરવા માટે સજ્જ થતી હતી. સિંહ ત્યાં ચંબી ગયો. વૈશાલીનો આ ભાગ અત્યંત સુંદર હતો. તેણે વૈશાલી તરફ એક નજર ફેંકી. ત્રાંખાના, રૂપાના અને સોનાના ધુમ્મટથી વૈશાલી ચિત્રવિચિત્ર રંજો ધારણ કરી રહી હતી. એક ધડી ત્યાં ચંબીને સિંહ પાછો ફર્યો. પથ્થુ એ વખતે એની મુદ્રા ફેંક પડી ગએલી હતી, ઉત્સાહ કમી હતો ને વેગ ધટ્યો હતો. એના અંતઃકરણમાં એક ચિંતા ભૂંડીભૂંડી હમણાં જ જાગી હતી. આટલા ગંધા વેભવ ને વિદ્યાસમાં પ્રગ્લનો વિનાશ કરનાર તત્ત્વ તો નહિ જન્મે ને ? . . . , સ્મિત્ત્વથીઓ સુવાળા રેશમ માટે એમનું લાકડાનું કંઠણ આશીર્કું તો નહિ છોડી દે ને ?’

તેણે વિચાર કરતાં પોતાનો ઘોડો ધર તરફ વાળ્યો ને

ત્યાંથી એકલો, પગપાળો આત્રપાલીના ધર નીલપદ્મજવન તરફ ચાલ્યો.

સિંહ નીલપદ્મજવન પાસે પહોંચ્યો. આત્રપાલીના આત્રહી સ્વભાવનું દર્શન તેને થયું હતું. આજે નગરમંદિરમાં મહાજન-મંડળ પાસે તેને ખરા સ્વરૂપમાં જોઇ. મહાજનમંડળ પોતાનો કંકેરો ન છોડે અને આત્રપાલી આઠ દિવસ અગાઉથી જણાવ્યા પછી ધર તપાસાય એવો નિયમ સ્વીકારવા ના પાડે, તો એટલા નાના તથુખામાંથી થનારી આગ વૈશાલીને બાળી મુકશે એ વિચારથી તે આજે ધ્રુજતો હતો. જો મહાનમન આત્ર-પાલીને અમુક યુવાન સાથે પરણાવવાનું નક્કી કરશે તો વૈશાલીના મેદાનમાં અને કદાચ નીલપદ્મજવનની પાસે જ હજારો જુવાનો પોતાના રથોને દોડાવતા આત્રપાલીને મેળવવા યુદ્ધમાં ધુમી રહેશે; દેવપુત્ર જેવા સિન્ધવીઓ ધનુષના ટંકાર કરતા સામ-સામા લડવા માંડશે; આત્રપાલીનો હાથ મેળવવા માટે દરેકે દરેક જુવાન પોતાનું લોહી રેડશે; અને પછી ? સિંહ નાયકે વ્યગ્રતાથી પોતાનું માથું ઢાળ્યું. આવો જખરદસ્ત આંતરવિગ્રહ થયા પછી ગમે તે શત્રુ ચડી આવીને વૈશાલીને પામમાલ કરી નાખશે ! નાયક આ કલ્પનાથી એવો ધ્રુજ્યો કે તેની આંખે તમ્બર આવ્યાં. ને તે પાસેના એક આરસના એટલા પર બેસી ગયો. શન્ય દૃષ્ટિએ નીલપદ્મજવનના થેરા આસમાની રંગ તરફ તે જોઇ રહ્યો.

‘ વૈશાલી ! વૈશાલી ! તારા ધુમ્મટને અખંડ રાખવા સિંહ તો પ્રાણુ હશે ત્યાં સુધી ઝુકુમકે ! . . . ’ મનમાં ને મનમાં આવી ગાંઠ વાળતાં તેને નવું બળ આવ્યું હોય તેમ તે તરત

સ્વસ્થ થયો ને નીલપદ્મભવનના દારમાં આવીને ઉભો.

દારમાં પેસતાં જ, કદ્દપનાની મૂર્તિઓ જેવી દાસીઓએ તેનો સત્કાર કર્યો. ઇદ્રભવન જેવા અનેક સુંદર ખંડોમાં થઇ તે અન્નપાલીના ભવનમાં આવ્યો. આન્નપાલી હીંડોળા ઉપર બેસીને વિચારમાં ને વિચારમાં પગની ઠેસથી હીંડોળાને જરા જરા હલાવી રહી હતી. સિંહને જોતાં જ તે બેઠી થઇ ને તેની સામે પ્રથામ કરતી ઉભી. પાસેના એક લાલ ચંદનના બાજઠ પર સિંહ બેસી ગયો. અન્નપાલી વીણાને એક તરફ બેસવીને બીજા બાજઠ પર સામે બેઠી.

‘અન્નપાલી ! મહાજનમંડળને તારી એકે મ શરત કબુલ નથી.’ ‘સિંહ જરા રહીને બોલ્યો.

અન્નપાલી હઠતાથી તેની સામે જોઇ રહી.

પણ મહાજને એટલું કબૂલ્યું છે કે આઠ દિવસની સૂચના આપ્યા પહેલાં તારૂં ઘર તપાસી ન શકાય; એટલે શરત સ્વીકારવામાં વાંધો નથી.’ સિંહે આગળ કહ્યું.

‘પણ હું તમારા કુટ્ટ નિયમને જ સ્વીકારતી નથી !’ અન્નપાલી બોલી; ‘તમારા આગ્રહને વશ થઇને જ મેં અમુક શરતો સંચાગારમાં મુકી હતી.’

સિંહે અપમાન ગણી જવા માટે નેણ પરથી કપાળ પર હાથ ફેરવ્યો. મહાજનમંડળના નિયમનું એક સ્ત્રી અપમાન કરે તે તેને ખુચ્ચું, પણ તેને ધીરજથી કામ લેવાની ટેવ પડી ગઇ હતી.

‘અન્નપાલી ! એ નિયમ કુટ્ટ હશે—છે; પરંતુ અત્યારે તો વેશાલીનું બવિધ્ય એના પર ચઢકે છે.’

‘એ નિયમ શા માટે રદ કરતા નથી ? આવો કુટ્ટ નિયમ

ખીજ કોઈ જગ્યાએ છે ? સ્ત્રીઓનું આવું અપમાન થાય ત્યારે તે સાંખી લેવામાં તમને આનંદ આવે છે ?

‘ એવો વખત આવશે કે જ્યારે આ નિયમ રદ થશે. ’

‘ ક્યારે ? ’

‘ જો હમણાં તું વૈશાલીને ખચાવશે તો— ’

‘ વૈશાલીને ખચાવવા માટે શું મારે કલંકભરેલું જીવન ગાળવું ? ’

‘ પ્રજ્ઞાઓના ઉદ્ધાર માટે એટલું સ્વાર્પણ—યૌવનનું ને યશનું—તારી પાસેથી વૈશાલીની વતી હું માગી લઉં છું. ’

અમ્રપાલીનો પુંકાડા મારતો સ્વભાવ એકદમ નરમ પડી ગયો. તેને લાગ્યું કે આ માણસ વૈશાલીની મહત્તામાં ઓતપ્રોત છે. વૈશાલીનું નામ સાંભળતાં તેને પણ મહાન થવાની એકદમ પ્રેરણા જાગી.

‘ નાયક ! ’ તે હરી ગએલા અવાજે બોલી, ‘ પ્રજ્ઞાઓના ઉદ્ધાર માટે સ્ત્રીને અમૂલ્ય એવું સ્ત્રીત્વ જ ખપતું છે ? ખીજે કે માર્ગ જ નથી ? ’

‘ મહાન બનનારનું સ્વાર્પણ પણ મહાન જ હોય. વૈશાલીની સ્ત્રીઓએ કનૈયા જેવા રૂપાળા જીવાન—પતિ, પુત્ર અને ભાઈઓને—હોમી આપતાં આંચકો ખાધો નથી. એવાં મીઠાં બોલી પી પીને આ ધરતીમાં કલ્પદ્રુમ ફાલ્યાં છે. આજે વૈશાલીની ધરતી, સ્ત્રીત્વનો, ભારતમાં ક્યાંયે ન ધરતો એવો, વિચિત્ર ભોગ માગે છે. ’ સિંહે જવાબ આપ્યો. તેના શબ્દે શબ્દમાં પ્રેરણાના પ્યાલા ભર્યા હતા. અમ્રપાલીની નસેનસમાં પણ ‘ વૈશાલી ! વૈશાલી ! ’ એમ થઈ રહ્યું.

‘ વૈશાલીને મારો પ્રાણ આપું તો ? ’

‘ના, એનાથી આંતરવિગ્રહ જાગશે. મહાનમનને લાગશે કે પુત્રીનો ભોગ અપાયો. અનેક કુટુંબો એના પક્ષનાં છે તે બધાં મહાજનની સત્તાને ધિક્કારશે. વૈશાલી તો તારૂં સ્ત્રીત્વ માગે છે. પ્રજાએના ઉદ્ધાર માટે તારા મૃત શરીરનો નહિ, પરંતુ જીવતા શરીરનો ખપ પડ્યો છે.’

ચીમળાણ ગએલા પુલની જેમ આત્રપાલી ઝાંખી પડી ગઈ. તે ખિન્ન અવાજથી બોલી, ‘નાયક ! વૈશાલી જેવી પવિત્ર નગરી આવો અપવિત્ર ભોગ લેશે ?’

‘કુનિયામાં વસ્તુ માત્ર નિર્વિકાર—પવિત્ર છે. એને પવિત્ર કે અપવિત્ર માત્ર લાવના જ બનાવે છે.’

‘નાયક ! હું સ્ત્રી છું, ને સ્ત્રીત્વ નહિ છોડું.’ આત્ર-પાલીએ અત્યંત દૃઢતાથી જવાબ આપ્યો, ‘મહાજન મારી શરત સ્વીકારે તોપણ નહિ. મને સ્ત્રી ઇશ્વરે બનાવી છે અને સ્ત્રી મટાડવી પણ એક તેના જ હાથમાં છે !’

‘ત્યારે હવે વૈશાલી, જે અત્યારે તક્ષશિલા, રાજગૃહ, કાશી અને અવંતી સૌને ટક્કર મારે તેવી છે તે થોડા વખતમાં હતી ન હતી થઈ જશે.’ નાયક ખિન્ન થઈ બોલ્યો, ‘એનાં એનમૂન પ્રજાકીય તંત્ર, નીલપદ્મભવન, પુષ્પવિહાર, બધો વૈભવ—સઘળું થોડા વખતમાં સરી જશે.’

‘કેમ ? શી રીતે ?’

‘શી રીતે ? અત્યારે વૈશાલી પર મગધનો મોટો બળ જીરુમી રહ્યો છે એ ખબર છે ? અનિયંત્રિત સત્તાવાળાં ચાર ચાર મહારાજાઓની વચ્ચે એક બોળા જેવડું વૈશાલી પોતાની સત્તા જાળવી રહ્યું છે. વૈશાલી બધી પ્રજાએને તારવા માટે નવો સંદેશો લઈ આગળ ધસ્યું છે. આ સંદેશો તે એની

મહાજનસત્તાકે રાજ્ય વ્યવસ્થાનો છે. અને આ સંદેશાની સામે કોણુકોણુ છે? જેવાતેવા નહિ, પણ કોસલ, વત્સ ને મગધ જેવાં, વૈશાલીને ત્રણે દિશાથી ઘેરી પડેલાં, ત્રણ મહારાજ્યો! અને અવંતી ચોથું.’

‘કોણુ?—કોસલ પણ? ત્યાંનો પ્રસેનજિત તો વૈશાલીનો મિત્ર છે ને?’

સિદ્ધે ડોકું ધુણાવ્યું: ‘ના, બાપુ ના. એ સૌ રાજકીય તંત્રના હિમાયતી છે, અને માટે તે અરસપરસ મિત્રો બન્યા છે. વૈશાલી સિવાય બીજું કોઈ મગધના બિબિસારની આડે આવે તેમ નથી. અત્યારે મગધ રાજનીતિની ખાતર કોસલ અને અવંતીનું મિત્ર બન્યું છે. તેણે પોતાની પૂર્વમાંનો અંગદેશ લઈને પીઠપરથી ધા ન પડે તેવી સ્થિતિ કરી દીધી છે. હવે આગળ વધવા માટે રાજ બિબિસાર જોમતી અને મંડકીના સંગમ પર વહેલોમોડો કિલ્લો બાંધશે ત્યારે વૈશાલી પણ ધૂંજશે. અને વૈશાલી પડતાં શું થશે? રાજ્યોની અનિર્મિત સત્તા ફરી જમશે. આત્રપાલી! વિદેહમાં રાજ્યે એક બ્રાહ્મણ કન્યા ઉપર ભુલમ કર્યો. ખુદ રાજને ભરબજારમાં કતલ કરીને લોકોએ પ્રજાતંત્ર જાહેર કર્યું છે. લિચ્છવીઓએ ફેલાવેલી પ્રજાકીય તંત્રની બાવનાનું આ ફળ છે. કપિલવસ્તુમાં, રામ-ગામમાં, કેશાપુત્રમાં ને ભગમાં મહાજનસત્તા જમાવવા માટે પ્રબંધ પણ રચાયા છે. એકઠ્ઠું સત્તાના કોળીન મગધની સામે પ્રજાતંત્રનો નવો સંદેશ વૈશાલી પોકારી રહ્યું છે.’

‘એમાં વૈશાલી ફાવશે? નહિ ફાવે તો?’

‘ફાવશે? કોને ખબર છે? મગધ અત્યંત બળવાન છે. આપણું તો ધર પુટ્યું છે. મારો બાપ જોપાલ રાજ બિબ-

સારનો પ્રધાન છે. જે વૈશાલી નહિ હાવે તો કોસલ, વત્સ ને બીજા અનેક દેશો જે આત્માને મગધના મિત્રો છે તે મગધમાં હોવામાં જશે. મગધનાં મહત્વાકાંક્ષા ઠેઠ અવંતી સુધી પહોંચવાની છે. એટલે વૈશાલી પડશે કે તરત મગધનો વાજટો અવંતી સુધી ઉડશે ! આત્માને માત્ર વૈશાલી અનેક પ્રજાઓને પ્રજાકરે જાળવી રહી છે !’

‘કોસલ પણ પડશે ?’

‘હા, બધાં જ પડશે. વૈશાલી પડશે, અનેક પ્રજાઓ પડશે, પ્રજાકીય તંત્રો પડશે, માત્ર મગધનો સૂર્ય અંગદેશથી અવંતી સુધી તપશે !’

આમ્રપાલી આ મહાપુરુષની દૃષ્ટિ જોઈ રહી. એને વૈશાલી મારફત અનેક પ્રજાઓનો ઉદ્ધાર કરવો હતો, રાજસત્તાકે બદલે મધુસત્તાક વ્યવસ્થા દાખલ કરવી હતી અને વૈશાલીનો વૈભવ કાયમ રાખવો હતો.

‘નાયક !’ તે એની મહત્તાથી અંગમત્રને બોલી, ‘પ્રજાઓનો આ કલ્યાણમાર્ગ કેમ ખુલ્લો રહી શકે ?’

‘તું એને ખુલ્લો રાખે તો જ; પવિત્ર હેતુ માટે તારાં ચોવન, યજ્ઞ ને ગૃહસ્થાશ્રમ—એ ત્રણ મહાન ભોગ દે તો જ.’

‘હાથ ! વૈશાલી ! માઈ સીત્વ તું બેશે ? પછી મારી પાસે શું રહ્યું ?’

‘પછી શું રહ્યું ? ભોક્કલ્યાણ માટે અપવિત્ર થએલું શરીર, પરંતુ તેમાં વસતો પ્રુણપવિત્ર આત્મા. આત્મા શરીરમાં નથી રહેતો, વિચારમાં રહે છે.’

આમ્રપાલીના હૃદય સોંસરવો એક ધા થઈ રહ્યો. તે ધડીબદ્ધ શાંત થઈ મઈ. પણ પછી દહ ને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં બોલી મઈ,

‘ નાયક ! આ બધો તર્કવાદ બચંકર છે; પણ જા, વૈશાલીને માફ ચૌવન, યશ ને ગૃહસ્થાશ્રમ ત્રણે સમર્પણ કર્યા ! આવતી કાલથી હું પુણ્યવિહારમાં રહેવા જમ્મશ. મારે મન હવે કોષ્ટ પુરુષ જ રહ્યો નથી. સ્ત્રીને જોષ્ટને સંયમ રાખે તે પુરુષ, અને મૂળે તે જનાવર. લિચ્છવીગણને આટલો છેલ્લો સંદેશો મારા તરફથી પણ આપજે કે ‘ અક્ષણવેધી ’ ને ‘ વાલવેધી ’ નો અભ્યાસ કરવા માટે લક્ષ્ય બનાવવા આશ્રપાલીનું માથું જોષ્ટએ તો માગી લેજો ! . . . અને નાયક ! લિચ્છવીઓ વિલાસી બન્યા છે માટે તેમનો નાશ નજીક છે ! ’ એટલું બોલીને આશ્રપાલી વિજળાની ઝડપથી બેઠી થઈ દોડી ગઈ. અંદરમાં ખંડમાં જતાં જ એના દાબેલા રુદનનો અવાજ આવ્યો.

સિંહે જવા માટે પગ ઉપાડ્યો હતો તે ખંચાયો: ‘ દેવી ! વૈશાલી તો પ્રસન્ન ચિત્તે આપેલો ભોગ લે છે. આશ્રપાલી ! હું તને બંધનમુક્ત કરૂં છું. આવો ભોગ ન ખપે ! ’ આશ્રપાલી એકદમ બારણામાંથી બહાર આવી. તેનો ચહેરો કડક ને ઉગ્ર હતો. તેણે સિંહ સામે જોયું.

‘ આમુ સાથે આપેલો ભોગ ન ખપે, આશ્રપાલી ! ’ સિંહે ફરી સ્પષ્ટ અવાજે કહ્યું.

‘ આમુ ? ’ આશ્રપાલી બોલી, ‘ આમુ ક્યાં છે ? ’ તે ટદાર થઈ ગઈ, ‘ આમુ તો નાયક ! હવે શરીરમાં ક્યાં થે નથી; આત્મામાં છે: ને તે વહાલી વૈશાલી માટે હમેશાં ખરશે ! ’

સિંહને જવાબ સાંભળવા ઉભી ન રહેતાં તે અંદર દોડી ગઈ. ચંદનના સુગંધી તેલથી બહેકતી સોનાની દીવીઓ પાસે થઈ નાયક ધામે પગલે બહાર આવ્યો ગયો.

આ પછી ધણી દિવસ વીતી ગયા છે. વૈશાલીમાં આત્રપાલીની વિશ્વાની લોકપ્રિયતા હજી ધટી નથી. છેક તક્ષશિલાથી યુવા સુધીના સોદાગર વૈશાલીની અનેક વાતો કરે છે તેમાં આત્રપાલીની વાત પણ આવે છે. મગધનો રાજા બિંબિસાર એક વખત આત્રપાલીને મળવા આતુર થયો. પોતાના પ્રધાન ગોપાલ મારફત ખબર કઢાવ્યા. આત્રપાલીએ કહેવડાવ્યું કે ‘પ્રુશીથી આવજો, પણ તમારી રાજખટપટ ત્યાં છોડતા આવજો. આઠ દિવસ સુધી તો તમે મારા ઘરમાં સહીસલામત છો.’

રાજહંસ જેવા સુંદર ઘોળા બગદર નેડેલા ગાડામાં બેસીને રાજા બિંબિસાર પુષ્પવિહારમાં ઉતર્યો. તે દિવસ વૈશાલીમાં પર્વ હતું. સ્ત્રીઓના રાસ, જીવાન લિચ્છવીઓની રચની પ્રતિસ્પર્ધો અને વિધવિધ રાસનજરી નૌકાઓથી નીલપદ્મ સરોવરનો કિનારો ગાજી રહ્યો હતો. આ બધું જોતો ને રાજમૃદ સાથે વૈશાલીને સરખાવતો બિંબિસાર છદ્મભવન જેવા આત્રપાલીના સમ્પ્રભૂમિકાપ્રાસાદમાં પેઠો.

અંદર પેસતાં જ મોટું યોગાન હતું. યોગાનની ચારે તરફ અનેક ખંડો હતા ને તેના ઉપર બીજા ખંડો આવ્યા હતા. છેક ઉપરના ભાગમાં સંજેમરમરનાં છત્ર ઉપર સુવર્ણકળશો શોભી રહ્યા હતા.

રાજા બિંબિસાર ત્યાં ઉભો કે તરત સુંદર દાસીઓ આવી તેને પ્રણામ કરતી ઉભી. બિંબિસારે આત્રપાલીને મળવાની ઇચ્છા દર્શાવી. ખુબસુરત દાસીઓ સાથે સુગંધી પાણી ઇંટાએલા રસ્તા પર તે આગળ વધ્યો. મીનાકારી કમાનોવાળા સંજેમરમરના સુંદર કુંડની પાસે એક દાસી સોનાના કળશમાં સુગંધિત જળ લઈને હાજર હતી. મર્દન અને સ્નાન કર્યા પછી

તે અનેક ખંડોમાં થઈ ઉપર ગયો. અહીં આત્રપાલી આવશે એમ કહી હસતીહસતી દાસીઓ ચાલી ગઈ.

રાજા એકલો ખંડમાં ઉભો. આખો ખંડ સંજેમરમરનો હતો. ભીંતો પર ચિત્રો ટાંગેલા હતાં. એક તરફ ચંદનના બાજી પર મુકેલા સોનાના ધૂપદાનમાંથી ધૂપનો સુગંધ ફેલાતો હતો. બીજી તરફ સુખડના તેલથી બળતા દીવાઓના પ્રકાશમાં રત્નના તેજ જેવી ભોંય નીલપદ્મના રંગ જેવી દેખાતી હતી. સ્વચ્છ પાણીના સરોવર જેવી નીચલી ભોંય હતી અને તેમાં અનેકરંગી માછલીઓ તરતી હતી.

રાજા આગળ પગલું દેતાં થોભ્યો. ભોંયતળિયું ને તેમાં માછલીઓને ફરતી જોઈ તેને શંકા થઈ: ‘પાણી હશે તો?’ તેણે પોતાની રત્નની વીંટી કાઢી ફેંકી. શુદ્ધ રથકો સંભળાયો. તે આગળ પગલું ભરે છે ત્યાં તો મધુર, મંદ, સોનાની ધુધરીઓ જેવું પહેલું હાસ્ય અને પછી શબ્દો સંભળાયા:

‘એ તો અહીંના સ્થિતિ મહાલીની કૃતિ છે; પાણી નથી, તેજની રચના છે; અને માછલીઓ પણ મંત્રથી જ ફરે છે.’

રાજાએ ઉચું જોયું. સામેના ખંડનું દાર ખોલી આત્રપાલી ત્યાં હસતી ઉભી હતી. તેણે મલખારી ગળનો સાળુ પહેર્યો હતો. પાણીના જેવો તદ્દન પાતળો ચીનાઈ રેશમનો ચણિયો તેના અર્ધ અંગને ઢાંકતો હતો, લંકાનાં મોટાં, સરખાં પાણીદાર મોત્તીની માળા તેની ડોકમાં લટકતી હતી. કટિએખલા હીરાનાં કુંડલ ને રત્નજડિત નૂપુર—આ શૃંગારથી આત્રપાલીનું સૌંદર્ય બેનમૂન બન્યું હતું. એક મંદ હાસ્યથી રાજાને આગળ વધવા કહી, પોતે હાંડોળા પર જઈ બેઠો. સોનાનાં સળિયાને રત્નની વેલ ચડાવી હિંડોળને અત્યંત સુંદર બનાવ્યો.

હતો. રાજા બિગિસાર આગળ વધ્યો ને ધડીબર મગધ અને વૈજાલીની દુશ્મનાવટ ભૂલી, આ અનુપમ હિંડોલ પર બેઠો. તરત હિંડોલ હાથ્યો ને હવા નાખવા દાસીઓ હાજર થઈ મંદ. મીઠી પીળી કિનખાખની ગાદી પર રત્નખચિત કમળ ને રાજહંસ શોભતા હતા. ઝોશીકા પર મોતીની વેશ ચડાવી હતી. પાસે ચંદનના બાજઠ પર એક નાનીસરખી મોતી બારેલી સુંવર્ણની ધૂપદાનીમાંથી સુગંધ ફેલાતો હતો. નવપ્રભાતના જોવા સાંત પથુ મોહભર્મી તાજા ખુશનુમા ચહેરા પર દીવાનો પ્રકાશ પડ્યો. હાથીદાંતની કેતરેલા હાથાવાળી ચમરીથી હવા નાખતી દાસીઓ એક પછી એક સરી ગઈ. અનેક તારાખચિત રજની શોભે તેમ આમ્રપાલી એકલી એ ખંડમાં શોભી રહી.

રાજા બિગિસાર આઠમે દિવસે ચાલ્યો ગયો.

*

આ બનાવને છ વર્ષ વીતી ગયાં છે. એ જ મકાનમાં એ જ હિંડોલ પર એક પાંચ વર્ષનો કુમાર સુતો છે. તે બર નિદ્રામાં છે. આમ્રપાલીનો રાજા બિગિસારથી થયેલો પુત્ર તે આ. પાસે બાજઠ પર આમ્રપાલી બેઠી છે.

આજે તેના ચહેરા પર બારે વેદના પથરાઈ રહી છે. દીવાઓ મંદપ્રકાશ થયા ને બહાર કુતરાં ભસવા લાગ્યાં. જાણે કેમ જખ્ખર આધાત થયો હોય તેમ, આમ્રપાલી એ હાથથી માથાને દબાવી નીચે મોંએ બેસી રહી.

થોડીવારમાં દાર ખુલ્યું. આમ્રપાલીએ બેદરકારીથી ઉઘું જોયું. તેની દાસી આવતી હતી.

‘બોજલ કહે છે રથ તૈયાર છે.’

આમ્રપાલીએ હાથવત્તી તેને જવાની નિશાની કરી. પોતે પાછી નીચે મોંએ બેસી ગઈ.

‘બે ઘટિકા રાત્રિ રહી છે’ દાસી જતાં જતાં બોલતી ગઈ.

બોલીવારમાં ફરી દાર ઉપડ્યું ને પુરુષનો બરેલો અવાજ આવ્યો, ‘આમ્રપાલી !’

આમ્રપાલી સડાપ બેઠી થઈ ગઈ. ધૂળ ખંખેરે તેમ તેણે વેદના ખંખેરી નાખી. એનો ચહેરો કડક, તીવ્ર અને દૃઢ બન્યો.

‘આવો સિંહનાયક’ અને તેણે પાસેના એક બાજઠ તેના તરફ સેરવ્યો.

‘કુમાર સુતો છે ?’

‘હા; પણ હવે રથ તૈયાર છે; જવાની તૈયારી છે: પણ... તમને ખાતરી છે કે કુમાર તેના પિતા પાસે મગધ જાય તેમાં વૈશાલીનું હિત છે ? બીજો કોઈ માર્ગ નથી જ ? તમે મર્ધ કાલે કશું કે વૈશાલીની ખાતર કુમાર છોડ. આજે હું તેમ કરવા તૈયાર છું. પણ એમાં જ વૈશાલીનું હિત છે ?’

‘હા, અનેક રીતે. મગધમાં એના જવાથી બે પક્ષ થશે. રાજા બિબિસારના પાટવી અગતચતુ સામે આ તારો કુમાર પ્રતિસ્પર્ધી થશે, અને એમાં કદાચ એ હાવશે તો વૈશાલી પર એને ભાવ રહેશે. ભવિષ્યની કેને ખબર છે ? એ નહિ હાવે તો વૈશાલી એને ફરી સંધરશે.’

રાજખટપટમાં આ કુમાર જીવી શકશે ? નાયક ! આવા કુમળા બાળકને હાથેકરીને આવો ઝેરનો પ્યાલો દેતાં છાતી કૂંજે છે !’

‘તે રાજા બિબિસાર પાસેથી વચન નથી લીધું કે તેણે

પુત્રને પાળવો ?

રથમાં જોડેલા ઘોડા ખોંખારવા માંડ્યા. આત્રપાલી અત્યંત દુઃખથી બે ધડી બેલી નહિ.

‘હા, વચન તો લીધું છે.’

‘ત્યારે બસ. મગધનો રાજા એક વચની તો છે જ. એ શત્રુ છે છતાં એનો આ ગુણ પ્રશંસાપાત્ર છે. અગતશત્રુની મા— વેદેહી—પણ ત્યાં નથી ? એ મારી પુત્રી છે; અને વધારે નહિ તો કુમારને સાચવશે તો ખરી જ. ત્રિગિસાર તારે ત્યાં આવ્યો ત્યારે બેપાલ સાથે પણ તે પ્રથમથી એ શરત નહોતી કરી ?’

કુમાર પડખું ફર્યો. તેના ચહેરા પર દીવાનો પ્રકાશ પડતો હતો. આત્રપાલી ત્યાં જોઈ રહી. સિદ્ધ ચેત્યો હોય તેમ એકદમ બેઠો થયો, ‘આત્રપાલી, હવે માંડ દોઢેક ઘટિકા રાત્રિ હતી.’

આત્રપાલી બેઠી થઈ. દાસી આવીને કુમારને તેડવા લાગી. તેને હાથથી આથે ખેસડીને આત્રપાલીએ કુમારને તેડ્યો. તેની આંખો ઝીંચાએલી હતી. તેણે નિદ્રામાં જ માના ખલા પર ડોકું નાખી દીધું. આત્રપાલીની આંખમાંથી આંસુ ખરવા લાગ્યાં, પણ તે બળ કરીને આગળ વધી.

ચોગાનમાં રથ તૈયાર હતો. સુવાળા ગાદી પર ધીમેથી કુમારને ચુકીને આત્રપાલી તેની પાસે બેઠી. બે દાસીઓ પાછળ ચલી.

‘સાથે કેણુ જાય છે ?’

‘વાસવી અને મલ્લિકા. હું થોડે જગને પાછી ફરીશ.’

રથની દોરી ચિથિત થઈ, ઘોડા ઉપડુંઉપડું ચલા. અચાનક લાડકી ઉઠે તેમ આત્રપાલી બેઠી થઈ ગઈ.

‘અરે ! અરે ! નામક, આ શું ?’

સિંહ આમ્રપાલીનાં ચરણમાં પડ્યો હતો. તેની રેશમી મોજડીને તેણે માથાપર ચઢાવી.

‘આમ્રપાલી ! તું સ્ત્રી નથી, સ્વાતંત્ર્યની દેવી છે ! તું વૈશ્યાલીની મૂર્તિ છે ! કુમારને હરકત થાય તો મેં મગધને પહોંચી વળવા જોટલી તૈયારી રાખી છે, હો ! હવે સુખેથી સીધાવો.’ સિંહનાયકે સુતેલા કુમાર પર હેતથી હાથ ફેરવ્યો : ‘બેટા ! મગધમાં પણ મહાજનસત્તા સ્થાપવા ચિરંજીવ જાગે હો—’

તે વજ્ર પુરુષની છાતીએ પણ કુમો આવ્યો. આનંદથી કિલકિલાટ હસતા નિર્દોષ બાળકને, ઉધમાં ને ઉધમાં, પોતે આજે પરદેશ—છેક મગધમાં—એકલો, અનાથ મોકલતો હતો એ વિચાર આવતાં તેની આંખ ભરાઈ ગઈ.

‘આમ્રપાલી ! તું તો થોડેથી જ પાછી આવે છે ના ?’

‘હા, સીમાડાથી જ.’

રથ ચાલતો થયો. અંધારામાં તેનો અવાજ અત્યંત કર્કશ લાગ્યો. નાયક આંસુ લુછતો એકલો અંધારામાં ચાલ્યો ગયો. આમ્રપાલીના રથનો અવાજ પણ અંધારામાં કુળવા લાગ્યો. વૈશ્યાલીનો નાયક એકચિત્તે, મંદ—અતિમંદ બનતા ઘોડાના ડાળલાનો અવાજ સાંભળી રહ્યો. અંધકારમાં અવાજ તદ્દન કુપી ગયો ત્યારે તે ધડીબર ત્યાં ઉભો રહ્યો ને મનથી બોલ્યો, ‘વૈશ્યાલીમાં જ્યાં સુધી આવી સીમો છે ત્યાં સુધી વૈશ્યાલી અજેય છે !’

રથ જ્યારે સીમાડે પહોંચ્યો ત્યારે મોંઘુજીવું થતું આવતું હતું. આજા ઉભસમાં કુમારનો ચહેરો દેખાવા લાગ્યો. આમ્રપાલીએ તેને એક વખત ગાંઠમાં બીધી ને કપાળ પરથી વજ્ર ખેંસવી મધુર મુંબન કર્યું; ફરી મુંબન કર્યું, ફરી મુંબન કર્યું.

—અત્યંત આત્માને સંતોષવા હજી એક વખત ચુંગન કર્યું. એ વખતે કુમારે ઉધમાંથી આંખ ઉપાડી. ‘બા !’ એટલું બોલીને પાછો તે તરત સુઈ ગયો.

થોડીવારમાં સિંહના મોકલેલા સવારો આવ્યા. ‘રથના રક્ષણ માટે સિંહ નાયકે અમને મોકલ્યા છે’ કહી તેઓ આત્રપાલી પાસે આવી હાજર થયા.

હવે ઘડીબર પથુ થોભાય તેમ હતું નહિ. કુમાર જાગે તે પહેલાં નીકળી જવું જોઈએ. તે નીચે ઉતરી ને ઉતરતાંઉતરતાં એકવાર છોકરાને ગોઠમાં લીધા.

‘પહોંચો કે તરત ગોપાલને ત્યાં જાજો હો, ભોજલ ! અને વાસવી ! મલ્લિકા !—જીવથી જ્યાંહે એને જાળવજો !’ દાસી-ઓના દેખતાં આંસુ ન આવે તો ઠીક એમ વીચારી આત્ર-પાલીએ મોં ફેરવી આંસુ છુછી નાખ્યાં.

‘ગોપાલને બધી વાત આમળથી થઈ ગઈ છે એટલે કે વાંધા નથી. વાસવી ! મલ્લિકા !—કુમારને જાળવજો હો ! એ કુમળું પુલ છે;—પુલ છે હો !’

‘દેવી ! અમારા જીવની પેઠે જાળવશું !’

‘અને વારંવાર સમાચાર કહેવડાવજો, હોં !’

થોડે છેડે ઝાડ પર ઠામડા બોલવા લાગ્યા. પ્રકાશ વધવા લાગ્યો. આત્રપાલીએ કુમારને એક વખત નીરખી લીધા. તેણે હાથથી રથ હાંકવા આદા કરી. દાસીઓએ પ્રણામ કર્યા; રથ ચાલતો ગયો. આત્રપાલી પથ્થરના પાળિયાની માફક ત્યાં ને ત્યાં ચંબી ગઈ. રથ જોતી જ રહી. રથ દેખાતો બંધ થયો; તેનો અવાજ બંધ થયો; માત્ર તેની ધૂળ જ રહી. આત્રપાલી હવે ધૂળ જોવા લાગી. જ્યારે એ પથુ બંધ થઈ ત્યારે તે અત્યંત

શોકથી પાછી ફરી. સામે વૈશાલીનાં મંદિર પ્રકાશી રહ્યાં હતાં. કાનની છુટ પાસે આંગળી મુકી તે મંદિર તરફ જોઈ રહી; ‘મને કેણુ વધારે વહાલું છે ? વૈશાલી કે કુમાર ?’

અત્યંત બળથી હાબેલી ઉઘ વેદના તેના ચહેરા પર ફરી ફરી દેખાવા લાગી. દૃઢ નિશ્ચય પ્રેમના તાપમાં ઓગળી ગયો.

તે માંડીની માફક એકદમ રથને રસ્તે દોડી. ‘પક્ષીઓ જોલી રહ્યાં હતાં, સુરજનાં કિરણો પુટતાં હતાં ને ઉપાએ આવીને રજનીની ચાદર સંતાડી દીધી હતી. ‘હાય ! હાય ! અત્યારે એ પુછતો હશે, મારી બા ક્યાં છે ? મારી મા ક્યાં છે ? ઓ ! મારા પુત્ર !’

જંગલમાં ઘાસ પર પડી પડી તે ખૂંચ રહી. આર્ત સ્વરના રુદનથી જંગલને ગળવી રહી. અંતે આંસુ પથ્ય ખુટ્યાં. તે નિરુપાયે ધીમે પગલે પાછી ફરી. વૈશાલીના સુવર્ણ કળશો, રૂપેરી કળશો ને ત્રાંખાના કળશો દેખાવા લાગ્યા. કુમાર વિનાનું પોતાનું જંગલ જેવું મંદિર તેની નજરે ચડ્યું. વેદનાના જુસ્સામાં તે ધન દહને નીચે બેસી ગઈ.

‘વૈશાલી ! ઓ વૈશાલી ! તને મેં મારું સ્ત્રીત્વ આપ્યું, માતૃત્વ આપ્યું; હવે શું જોઈએ છે ?—બોલ, શું આપું ?’

ચાર તરફથી જાણે જંગલ જોલતું હોય તેમ લાગ્યું; ‘તારો પ્રાણ !’

હૃદયપલટો

હિ માલયે અનેક ખચ્ચાને પોતાની આંગળીએ વળગાડ્યાં છે. બધાં જ ખચ્ચાં સુંદર રસભર્યાં લાગે છે. જાબલી નામે એક પહાડી ગામ હિમાલયની તળેટીના કુંમરાઓમાં છે. મેળામાં જતાં કેાઇ નાનાં ખચ્ચાંની માફક વિવિધ શ્વેતમાર ધરીને તે ઉજું છે. ઝેરીલી નાગલ્યુની માફક અનેક વળાક લપ્પને ફરતી-કાલકા સીમલા વેલવેની લાઇન એની ઉપરના કુંમરાઓમાંથી ચાલી જાય છે. જાબલીની એક તરફ રમણીય ખરાઓ અખંડ વહન કરી કરે છે. બીજી તરફ જલધિજલના તરંગ જેવા અનેક કુંમરાઓ પર 'કેલુ' અને 'બરાસ'નાં સુંદર રાતાં કુલોવાળાં જુદા 'કેચ', 'ચોળો' ને 'કજોર'* ની વચ્ચે વચ્ચે ડાકિયાં કરે છે. ગમનસ્પર્શી દેવદારનાં જુદાથી એક તરફની બીજી બરાધ ગઇ છે, તો બીજી તરફ 'મજનું' પોતાની લાંબીલાંબી ડાળીઓ છેક જમીન સુધી લંબાવીને ધરતીને સુંગમ કરતાંકરતાં હારની હારમાં નહીને કઠિ ઉભાં છે. બારે ઘાટી ખાચાવાળાં 'મેફ' નામે જુદાથી વચ્ચેવચ્ચે આવેલાં મેફનોના કકકા છવાઈ ગયા છે. અહીં પહાડી ભોંકા કુંમર

* આ બધાં પહાડી હાડો નામ છે.

કુંગરે પોતાનાં પહાડી ગીતો ગાતા ફર્યા કરે છે. તળેટીમાં મધુર અવાજો થાય છે; પહાડોમાંથી ગંભીર પડધા આવે છે; પગદંડીએ પગદંડીએ બંસીના ઘેરા સૂર છુટે છે.

હજી તો વૈશાખના ધૂમ તાપથી દિલ્હીઆગ્રાનાં લોક પોતાનાં ઘરમાં શેકાતા હશે, ત્યાં તો અહીં જાગૃતીના કુંગરાઓ પર વાદળોના છવાઇ ગયાં. વાદળોના ગોટેગોટા વનરાજી વચ્ચે ફરવા લાગ્યા, ને મુળે સુંદર હતું તે દસ્ય આજે અત્યંત સુંદર બની ગયું. ધીમેધીમે વરસાદ પડવો શરૂ થયો હતો; પોતાના ધાસના બારા લપલપને પહાડી સ્ત્રીઓ અપાટાબંધ ઘર તરફ વળી રહી હતી; વાદળો ઘેરાતાં હતાં, સાંજ નમતી હતી, ગાયો પાછી વળી ગઈ હતી ને બંસીવાળા અનેક પહાડીઓ બંસી હાથમાં રાખી લઇ સાવચેતીથી પથુ ઝડપથી પગદંડી ઉતરતા હતા.

સીમ બધી ધર તરફ ચાલી રહી હતી, છતાં સૌથી ઉંચેના કુંગરા પર એક સ્ત્રી પોતાના બારાને અટકીને નીરાંતે બેઠી હતી, વરસાદની દરકાર ન હોય ને ઘેર જવાની ઉતાવળ ન હોય તેમ, બારા પર કાણી ટેકવીને તે આડી પડી હતી અને પોતાની હથેળી પર માથું રાખ્યું હતું. એક પગ લાંબો કરી, બીજા પગને સાથળ નીચે દાખી તે તદ્દન બેદરકારીભરી રીતે સામેના અનેક કુંગરાઓ પર આંખ ફેરવી રહી હતી, અને વચ્ચે-વચ્ચે જરાક જેટલો અવાજ આવતાં ઉપરની પગદંડી પર નજર કરી લેતી હતી. તે કાંઈની રાહ જોઇ રહી હતી. જેની રાહ જોતી હતી તે હજી આવેલ નથી એમ જોઇને તેણે નીરાંતે શરીરને જરા વધારે લંબાવ્યું. તેના માથા પર ને ગાથ પર, હાથ પર ને પગ પર વરસાદની ઝીણી છંટ પડવા લાગી. વરસાદને જાણે હાથથી ધક્કેથી ઠાકતી હોય તેમ તેણે પોતાનો

હાથ લાંબો કરીને હવામાં ચારે તરફ ફેરવ્યો.

‘ અંહ, દૂર થાઓ. બારે મેઘ ટુટે કે વિજળીના ઠડાકા થાય, પણ આજે તો એને મળીને જ જવું છે. ’

કુદરત એના હૃદયને પારખી ગઈ હોય તેમ ફરવા લાગી. આકાશમાં વાદળો છુટાં પડતાં હતાં અને કુંગરા પરથી અનેક વાદળાંઓ ઉઘે ચડતાં હતાં. સ્પર્શ કરવા માટે કે જેવા માટે એક વાદળું આ જુવાન બેઠરકાર અભિમાની સ્ત્રીને પણ વીંટાઈ વળ્યું હતું. તે વખતે ઉપરની પગદંડી પર પગરવ થયો, જરાક ધીરે બંસીનો અવાજ પણ સંભળાયો, અને ‘ કુંતી ! રાજીઆજી બી ટુસે ? ’* એમ બોલેતો એક જુવાન નીચે ઉતરવા લાગ્યો.

આવનાર જુવાનનો ચહેરો રૂપાળો, રસભર્યો, અને મોહક હતો. બહુ લાંબુ નહિ તેમ અત્યંત ટુંક નહિ એવું સીધું કસાએકું પાતળુંચરીર, સાદી સુરવાલ, કેટ નો સાફમાં વધારે રૂપાળું લાગતું હતું. એક ‘ હિલ રિટક ’ નો આધાર લઈને તે ચાલતો હતો.

આવીને તરત તે નીચે બેસી ગયો. કેાઠ શહેનશાહબાનુ જરાક આંખ ફેરવે તેમ આંખ ફેરવીને કુંતી હોઠે આવેકું રિમત દબાવી ગઈ; પણ તેમથી બોસાઈ તો ગયું, ‘ રાજી ટુસે ? ખીરપાલ ! ’

ખીરપાલ કુંતીની પાસે વધારે ઢળતો આવ્યો. કાળા પર-મેટાની તંગ ઊંચ સુરવાલવાળો પગ કુંતીએ થોડો સમાયો; તેના પગમાં પડેલી ‘ પંજેગ ’ જરાક મધુર અવાજ કરીને બાની થઈ ગઈ; મદભર્યા તેનાં નેણ ખીરપાલ તરફ ફર્યા.

‘ ધતની દેરી ક્યું હો ગઈ ? ’

* હું રાજી છો ?—હું મનમાં છો ? ટુસે—હં. (પહાડી બોલી)

પોતાની હિલ રિટક ધાસના બારાને અઢેલીને મુઠી ઈ ખીરપાલ દજી વધારે પાસે સર્ચો. તેણે ધીમેથી, હેતથી, માનથી તીનો હાથ હાથમાં લીધો.

‘કુંતી! આજ જરા દોરી હો મધ.’

ખીરપાલ એટલા વિનયથી બોલ્યો કે કુંતી હસી પડી. કુંતીએ આજા મલમલનું પુલ્લગુલાળી પહેરણ પહેર્યું હતું, અને તેના પર ગાઢા વાદળા રંગનો ખુલ્લા મોનો મખમલનો નંગ કપડો હતો. કસીકસીને પહેરેલો કપડો તેના ચૌવનને કે ઓર પક્કટો આપી રહ્યો હતો. ધોળાં બટનની હાર આજા આસમાની રંગની ઓઢણીમાંથી સ્પષ્ટ દેખાતી હતી. કુંતી વધારે ને વધારે હસતી ગઈ. તેના બાલ પર ચોટેલાં ચોડાંક વરસાંદનાં ત્રિફુ મોતીની સેર જેવાં લાગતાં હતાં. તેમને ખંખેરી નાખવામાં ખીરપાલ ગુંચાયો.

વાદળનાં ગોટેગોટમાં બંનેજણ ફરી છુપાઇ ગયાં. ૭૨૭૨
જાળલીનાં ધરનાં છાપરાં પર ઉમેલું ધાસ દેખાતું—ન દેખાતું હતું.

‘તું સીમલા ક્યારે જાય છે, ખીરપાલ ?’

‘હવે એ અઠવાડિયાં પછી.’ ખીરપાલે કુંતીના બાલની એક લટ સમારતાં ઉત્તર આપ્યો. તેણે પોતાના ખીસામાંથી સીગારેટ કાઢીને કુંતીને આપી. એક પોતે સળગાવી. સીગારેટના પુમાડના ગોટા વાદળાં સાથે મળી જવા લાગ્યા.

‘મને સાથે તેડી જશો ?—કે હું પછી આવું ?’

‘જેમ તારી મરજી.’

કુંતી પડીક વિચારમાં પડી ગઈ. તેની સામે ખીસેલાં કેટલાં અને જરાસનાં રાતાં પુલ્લ તેને મદ અને ધરકનો ખાલો પાઈ રહ્યાં હતાં.

તે સડાપ બેઠી થઇ ગઇ. તેનું જીવાક જરાક ધૂન્યું. તેણે ખીરપાલ સામે તીરછી આંખે જોયું.

‘ખીરપાલ ! તું મને છેવટની ધડી સુધી નિભાવી શકીશ કે ?’

‘સુરજ અને ચંદ્રની સાક્ષીએ.’

‘અને મારા મિત્રજ ?’

‘પ્રેમથી જળવીશ.’

કુંતીએ તેને ફરી ધૂન્યો, ‘મારા જેવી ઓરત તે કદી નહિ જોઇ હોય હો ! તું આગને અડી શકીશ ?’

ખીરપાલે કુંતીના માથાને હાથમાં લઇ તેને પોતાના ખોળામાં સુવાડી દીધું. એક હાથે જીવાક સમારી તેના હોઠ પર હાથ ફેરવ્યા. ‘કુંતી ! તું આટલી તીખી કેમ છે ? હું તને સુરજ અને ચંદ્રની સાક્ષીએ પાળીશ.’ અને ખીરપાલે પોતાનું મોં નીચું નમાવ્યું.

પથુ કુંતીએ બે હાથથી પોતાનું મોં ઢાંકી દીધું હતું.

તે દિવસે છેક મોડેથી એક તુટેલ જર્જરિત કુંપડામાં પોતાના બારા સહિત કુંતીએ પ્રવેશ કર્યો.

પહાડી ભોઠો મૂળે ગરીબ તો હોય છે જ; પથુ કુંતીના પતિ તીલક વધારે ગરીબ હતો. હાડકાંના માળખા જેવા બે પહાડી નાના જળક લઇ તે સવારમાં પોતાના ખેતરમાં જતો. એના ખેતરને કઠિંકઠિંક એક બે સુંદર ઝરા વહેતા હતા અને એનાં પાણી ધીરિયા મારતી ખેતરમાં વાળી લીધાં હતાં. પોતાના ખેતરમાં ડાંચર અને થઈ પકાવીને તીલક મુજરાન ચલાવતો. ક્યારેક ધરમપુર, સોલન કે સીમલા સુધી મલુરીએ આવ્યો.

જતો. અને ઉનાળાના દિવસોમાં જ્યારે સીમલા બરાબ જવું ત્યારે ત્યાં જમને તે નોકરી કરી આવતો. પણ એટલું છતાં, હજી એના ઘર પર પતરાંને બદલે ધાસનું છાપરું હતું, અને એના પર રાતી માટી પાથરી ઉપર છો જેવું કરી દીધું હતું. છો ઉપર કેટલાક સુંદર પુલ્લોડ તીલપુએ વાળ્યા હતા અને કુંતીએ ધરની ગાર ઉપર ગેરનાં ચિત્રો કાઢ્યાં હતાં.* છતાં, આખા જંગલોમાં એ ઘર સૌથી ગરીબ હતું.

તીલપુ એક વખત સીમલા તરફ ગએલો ત્યારે ત્યાંની આસપાસથી કુંતીને પરણી લાવ્યો હતો. એના જેવા ઠંડી પ્રકૃતિના માણસે આ બારે બૂધ કરી હતી. દીલ્હી, આગ્રા, પતિયાલા, નાબા, ફરીદકોટ વગેરે સ્થળોના જમીનદાર અને રાજમહારાજઓના નોકરો સાથે કુંતી ઉછરી હતી. તેણે સાદું જીવન અને કુઃખના દિવસ જોયા નહોતા. તેણે પુરુષોને પોતાની આસપાસ નાચતા ને નમતા જોયા હતા. તે પહાડની છતાં અનેક રીતે પહાડી મટી ગઈ હતી. તેણે ધોળાં ધાસ કે 'કમરોડી' ના જુના લખને બાંધીને હજાર પુટની ઉંચાઈએથી પાણીના ધોધની માફક પગદંડીએ ઉતરવાની મજા ભોગવી ન હતી. મોટા લાંબો ઝખ્ખો પહેરેલી અંગ્રેજ લોકની આયાઓની સાથેસાથે એ પણ રમી કરતી. તેનો બાપ નોકર હતો, મા પણ કેઈ બાટસાગને ત્યાં આયા તરીકે હતી, અને પોતાના મૂળ પહાડી સ્વભાવને તો હવે તેઓએ લગભગ વિસારી દીધા હતા. કુંતીનો વિવાહ તીલપુ સાથે થયા પછી થોડે વખતે તેનાં માતપિતા મૃત્યુ પામ્યાં અને તે જંગલોમાં આવી તીલપુ સાથે જ રહેવા લાગી.

* એ પણ એક જાતનું ધાસ છે.

પણ તેણે પહાડી ગુણ ખોયો હતો. ડુંગરાઓ મઝા આપે એવું કસરતખાજ શરીર કે પ્રકૃતિ તેણે ગુમાવ્યાં હતાં. તેણે તો સીમલામાં ખૂબ સીગરેટ પુંછી હતી; અનેકને હસાવી ફાસલાવીને 'અમૃતી' કે બંગાળી 'સંદેશ' ઉડાવ્યાં હતાં; અને કાષ્ઠકાષ્ઠ બાણુના 'દિલ્લીની આગ'ને જરા ઠંડી કરવા મચ્છીનું શાક પણ ઉડાવી આવતી. આવી કુંતીને જાગલીમાં તીલપુના સાદા ધંરમાં અને પાછું તીલપુ જેવા સાદા માણસ સાથે જીવન માળવું આકર્ષક થઈ પડ્યું. સવારે ઉઠવું ને મુઠદાલ જેવા બબ્બદ હાંકી ડાંગરના ખેતરમાં જવું; પાસેના ઝરામાંથી પાણી લાવવું, આણું શાક કરવું ને રોટલા ધડવા; વખતે ધાસના બારા લેવા ડુંગરાઓની પગઢંડીએ ચડવું;—આ જીવન કુંતીને ફાળ્યું નહિ. એને તો સીમલા રજેરમમાં રમી રહ્યું હતું. 'ડાબી બાંચ' 'ડાબી બાંચ' કરતી દોડતી રિક્ષાઓ, બૅડ વાળું ને યુરોપિયનના નાચ રૉફબંધ ચાલતા લાટસાહેબો ને મેમસાહેબો, પોતાની આસપાસ ગુંગરવ કરતા અનેક પુરુષો, આવુંઆવું એના જીવનનાં સંસ્મરણોમાં ભર્યું હતું. હવે એને આ ધર પોસાય તેમ હતું નહિ, છતાં તેણે સુખેદુઃખે સાત આઠ વર્ષ તો કાઢ્યાં. તે દરમિયાન તેને એક પુત્ર થયો. આજે તે પણ લગભગ સાત વર્ષનો હતો. કુંતીનો મદભર્યો અત્યંત રમણીય ચહેરો આ છોકરાને વારસામાં મળ્યો હતો. રાજવંશી ઔરવ, અકારણ અને અસ્થાને, આ ગામડિયાના છોકરામાં પ્રગટ થયું. પોતાની માને માટે મરી પડે એટલો બધો ખાર પણ એનામાં આવ્યો. એની મા ભારે લઈને પગઢંડીએથી કોતરતી હોય ત્યારે છોકરો એકીદલે પણ ચિંતાભરેલા નેને એને કબામેતા કલાક અમાંકથી નિહાળતો હોય રહેતો. પણ

જેટલી પ્રીતિ છોકરાને હતી તેટલી જ બેઠકારી માને હતી. કુંતીનો વિદ્યાસી, અભિમાની, તીખો સ્વભાવ તીલકપુની મરીખીથી વધારે તીખો બન્યો હતો. તે તીલકપુને ધણી વખત ધમકાવતી; છોકરાને પણ ઝાપટી કાઢતી. બંનેને રડતા મુકી પોતે નીરાંતે સીમારેટ ટુંક્યા કરતી !

પણ એનો છોકરો દોહત માયાબર્યો હતો. તે આવીને છેવટે માને વળગી પડતો અને એના હાથ પર, પગ પર, ગાથ પર, બાથ પર, ચુંગનનો વરસાદ વરસાવી મુકતો. પોતાની વહાલસોષ રીત પ્રમાણે વારંવાર પૂછ્યા કરતો, ‘ બોલની મા, તું કેમ નથી બોલતી ? ’

અને કુંતી હસીને તેને તેડી લેતી. એ વખતે કુંતી તો અકસ્માત જ બોલતી; વણુ સાચા વહાલમાં માણસથી ક્યારેક અવિધ્યવાણી બોલાઇ જાય છે. ‘ બેટા ! તું મને ઊમારશે—તારશે એમ લાગે છે. ’ અને સજળ નેને માઢીકરો એક બીજાની હુંફમાં ધણાધણા કલેશના પ્રસંગો જૂલી જતાં.

પરંતુ કાલકા—સીમલા રેલવે દિવસમાં બેચાર વખત નીકળતી, ત્યારે તેની સીસોટી વાગતાં કુંતીનું મન સીમલામાં જઈ બેસતું. રૂપાળાં લુગડાં, નાજુક ધરણ્યાં, ચોખ્ખા હાથપગ ને રૂપરૂપના અંગારને વખાણનારા—પૂજનારા—એની પાસે નામનારા અનેક પુરુષો;—આ બધું કુંતીથી ક્યારે ચે જુલાતું નહિ. ખરી રીતે તો તે એ જ જીવન જીવતી, અને હાલનું એનું જીવન ઉપરટપકાનો વ્યાપાર જ હતો. હેઠા વર્ષમાં તો તીલકપુ પણ ભથ્થકર ધસારો ખમી રહ્યો હતો. મજબુત પહાડી સરીર ધસાતું હતું. તે મુરકેલીથી જેમતેમ ચલાવતો હતો; પણ હવે તેનું સરીર ટકે તેમ હતું નહિ. દોહત આ બધું ચિંતાથી એવા

કરતો, ને ન ખમાય ત્યારે કોઇ ઝાડ નીચે રોષ, ઝરણામાં આંખો ધોષ, પાછો આવીને ખાપની પથારી પાસે બેસી જતો.

પહાડી સ્ત્રીઓ સાધારણરીતે રૂપાળી હોય છે, પણ તેમનાં શરીર ઢુંકાં હોવાથી તેઓના રૂપમાં એક જાતની ખામી રહી જાય છે. કુંતીનાં માખાપ પહાડી હતાં, પણ તેમનો પહાડનો વાસ મેદાન જેવો જ હતો. છેક હિમાલયના કાંઠા પર તબેટીમાં તેઓ રહેતાં, ને પાછળથી સીમલા આવી રહેલાં; એટલે કુંતીનું શરીર અત્યંત ધાટીહું ‘ઝોરાંદે’ જેવું હતું. એના રૂપમાં તેજ, તીખાશ ને મઠ બર્થો હતાં. આંખ ફેરવે ત્યાં પુરુષ મૂછ હોઠે, અને ફેરવેલી આંખ એવી રૂપાળી લાગે કે તે છેવટ નમતો—ભજતો કુંતીના ખાલ સમારવા બેસી જાય કે પંજેળને વારંવાર પગમાં ફેરવવા લાગે !

કુંતીના આ તેજના ચમત્કારથી પુરુષો—કેટલીક વખત તો ‘ઝોટા’ કહેવાતા માથુસો પણ—તેના પગમાં ને પગમાં પડ્યા રહેવા લાગ્યા. એની સ્થિતિ પ્રમાણે એ વૈભવની છાજ વચ્ચે રહેતી. ‘પડધાવાસે આદર’ ના સોનેરી ને રૂપેરી ભરત ભરેલ મખમલના કળજના ને અનેકરંગી ઓઢણીઓના એની પાસે વગરમાગ્યે દગ ચર્ધ જતા. પછી એ જાળસીમાં મર્ધ, પણ આગલા જીવનનાં સંસ્મરણોમાં જ એ જીવવા લાગી. એન પતિની પરવા ન હતી. ખરી રીતે તો દોહલત એને બારણ હતો. તેણે જીવનના એવાએવા રસાસ્વાદ લીધા હતા કે સુખી ગૃહિણી કે મમતાળુ માતા થવાની શક્તિ તેણે ગુમાવી હતી. વિંધાસી વૈભવલાળી ને સત્તાપ્રિય અભિમાની સ્ત્રી તરીકે જ તેનું જીવન ચલાવ્યું હતું.

એવામાં એને બીરપાલ મળ્યો. મૂળ તો એ પણ પહાડી

હતો; પણ પોતાના અનેક ભાઈઓ પર રાઈ બળવી શકે એવો 'મુનિશર્મ' તેણે મેળવ્યો હતો. ધીમેધીમે એની લાલ પાલડીમાંથી સોનેરી કલગી પુટી, એ જમાદાર બન્યો અને હવે એ સત્તાધીશની દબથી, બધી વખત પોતાના હોલ-જીટમાં નેતરની સોટી પછાડતો, આમતેમ ફરતો દેખાવા લાગ્યો. જાળવીની આસપાસ એનું રહેઠાણ હતું, એટલે એ રજા પર આવતો ત્યારે જાળવીના કુંઝરાઓમાં આ બંને બંધી વખત મળતાં. એ પરિચયે પ્રીતિનું સ્વરૂપ લીધું. કુંતીએ પોતાના કંગાલ ઘરને છોડી તેની સાથે જવાનું કબૂલ્યું, અને બીરપાલના સીમલા ગયા પછી એક અઠવાડિયે તે ઘર છોડી ચાલી નીકળી. જાળવીનાં ગરીબ સાદાં ઘરો પાછળ રાખી તે સીમલા તરફ આકર્ષાઈ.

જે દિવસે કુંતી ઘર છોડવાની હતી તે દિવસ તેણે હમેશ કરતાં વહેલી રસોઇ કરી લીધી હતી. મુંઝા બળદ, અરધું બોલે તેવાં ઝાડ, કે જડ પથ્થર, કોઇનું આ ફેરફાર તરફ લક્ષ્ય હતું નહિ. માત્ર એક દોલત જોઇ રહ્યા હતા કે મા ગપાટા-બંધ કામ ઉકેલે છે. તે દિવસે તો તેણે જડો બઢીને રાટલો ને આણું શાક દોલતને બોલાવીને હેતથી પીરસ્યાં.

આ છોકરો પ્રેમમૂર્તિ જેવો હતો. આજે માને આશ્ચર્ય કરતી જોઇને તેની આંખમાં આંસુ આવ્યાં. કુંતીએ તે જોયાં. તેનું મન પણ ડગ્યું. પણ બીજી ક્ષણે પ્રેમનો તરો તે મઠનું ઘેન વ્યાપી ગયાં. રૂપાળા મુઠંધી કેશને અત્તરવાળા હાથથી સમારતો વિલાસની મૂર્તિ જેવો બીરપાલ એની સામે ખડો થઈ ગયો. છોકરાનાં આંસુ હીનાથી સ્નેહ પ્રાનીની

કંપનામાં ઊંસાઇ ગયાં. ધડીબર આવેલો પકટો તરત જ વળી ગયો. એક ખુણામાં દુઃખથી રીખાતો તીલકુ પડ્યો હતો. તેના તરફ દૃષ્ટિ કરી કુંતીએ તરત બમર ચઢાવી. હજી તે મા એની એ જ છે એ પ્રત્યાધાતથી નિરાશ બનેલો દોહત, આલુનું ફેડવું નીચે પડી ગયું હતું એ કુંતી દેખે તે પહેલાં ઉપાડીને ઝડપથી મોંમા મુકી પરાણેપરાણે રોટલો ચાવવા લાગ્યો.

તે રાતે કુંતી ઉપડી ગઈ. સવારે પાંચ વાગે જ્યારે પ્રકાશ પડવા લાગ્યો ત્યારે તીલકુ પોતાના નખળા બળદ છોડી ખેતર બણી રવાના થયો. કુંતીને બોલાવવાની તો હિંમત ચાલી નહિ, પણ દોહતને બોલાવ્યો. છોકરે, બાપનું નમળું શરીર જોતાં, તેણે જે કહ્યું તે સાંભળ્યું, અને પછી પાછો પોતાની પથારીમાં થોડીવાર લોટતો પડ્યો.

પણ દોહતના જીવનમાં મઈ કાલથી એક બારે ફેરફાર થઇ ગયો હતો. તેણે કેવા પ્યારથી આલુનું શાક પીરચ્યું હતું એ વાત પર ચિંતન કરતાં મા હવે હમેશને માટે બદલાઈ ગઇ કે શું, એના વિચારમાં આજે એને બીચારાને સોનેરી સ્વપ્ના જેવી રાત વીતી હતી. સવારમાં ઉઠીને હસતા મુખની મા જોશે એ વિચારથી તે આનંદી બન્યો હતો. તે ધીમેથી ઉઠ્યો અને જરા પણ અવાજ ન થાય તેમ માની પથારીમાં એને સુતેલી નિહાળવા ગયો. અંચુઠા પર ને અંચુઠા પર સાવચેતીથી માની પથારી સુધી ગયો, માથું છેક નીચે નમાવ્યું. શ્વાસ રૂંધ્યો, હોંક આવવાની થઇ તેને બગાસામાં ફેરવી નાખી અને આંખો બોલીને પથારીમાં જોયું. પથારીમાં બહરસના વાળનો ખર-બચડો ધાબળો પડ્યો હતો અને મા ત્યાં હતી નહિ !

દોહતે વિચાર્યું કે કદાચ વહેલી ઉઠીને મારે માટે આલુનું

શાક તૈયાર કરતી હશે. પણ તેની સામે જ માત્ર હંડા કરે તેવા ટાઢો ચુભો કે પ્રકાશ વિના એમ ને એમ મુતો હતો. હવે ? બાળક તો પરમ આશાવાદી હોય છે. તેણે વિચાર્યું કે મા પાણી ભરવા ગઇ હશે. તે બહાર નીકળ્યો. એક શેવાળ-વાળો ધડો ને એક જીનું માટલું, પોતાના ધરનાં એ બંને વાસણો એમ ને એમ બહાર પડ્યાં હતાં. એ નિરાશામાંથી પણ છેવટનો આશાનો અંકુર પુટ્યો. ચોક્કસ મા ધોવા ગઇ છે. ‘કેવી !’ તે મનમાં ને મનમાં મલકાયો : ‘હું બેગો જાઉં છું માટે આજે વહેલી ચાલી ગઇ. હવે તો એ આવે ત્યારે બેગો ન તેડી જવા માટે વહેલું વહેલું આણું હું શાક કરાવું—અને આ વિચાર આવતાં દોઢત મનમાં મોટેથી હસી પડ્યો, ને આ હંડા બારે થશે એવા રમુજી વિચાર કરતો કરતો ફરીને તે તો પોતાની પથારીમાં જઇ પડ્યો. માએ કાલે જરા માયા બતાવી હતી તે પરથી તો છોકરાએ આજ પોતાના લાડની આખી વિચારમાળા મનમાં જોડવી દીધી હતી. પણ સવારે ઉઠીને તે મજનુના ઝાક નીચે જરા કઠિ ઉભોઉભો રાશે ને પાણીની ઝાલકથી ધોવાતાં આંસુ ફરીફરી ઉભરાશે, એ વાતનો એના બાળક દિલને ખ્યાલ પણ ન હતો.

આ બનાવ પછી સાત લાંબા વર્ષ વહી ગયાં અને તે દરમિયાન તો જાગલીમાં પણ શું શું બની ગયું ? એક ધર પડી ગયું. એક કુટુંબ શહેરમાં બાગી ગયું. તીલપુની માશીની દીકરી પણ કુંતીની પેઠે જ નાસી ગઇ. અને તીલપુ પોતે મરણ પામ્યો. પોતે જોવા હંડો હતો તેવીજ હંડી પ્રકૃતિથી તેણે દોઢતને મરતાંમરતાં આશ્વાસન આપ્યું હતું કે ‘હસો, મેટા !

આપણો લેણાદેણીનો એવો સંબંધ. હવે આ ધર સાચવજો ને હમણાં ટોલાકાકા સાથે કામ કરતો જજો.

કુંતીની ધાક વૃદ્ધ માણસને છેક મૃત્યુ સુધી રહી હતી. તેણે દોલતને કહ્યું હતું કે 'જેજો બેટા ! વળા તારી માને કે'તો નહિ કે હું ધખ્યો છું; નહિતર વળા એ ખીજશે. એમ કહેજો કે હશે. માણસનો દેહ છે તે ભૂલ થાય.'

ખીયારો તીલકુ એ રીતે મરણ પામ્યો. દોલત તે દિવસે પથ્રુ એના પેલા ખારા મળતુ વૃક્ષની નીચે જઈને રાચો. સામેની પગદંડી પરથી એની મા ધાસનો ભારો લઇને આવતી ને પોતે અહીં ઉભો નિહાળતો, એ એને સાંભરી આવ્યું. એની માનું ગોઝગોઝ મોં એને ફરી સાંભર્યું. એને સાંભર્યો માનો ખોળો ને માથા પર ફરતો હાથ. આજે વગડામાં ને એકાંતમાં એ ખૂબ રાચો. ધણીએ કુંતીના રૂપને જોયું હશે, પથ્રુ કોઇએ એને ઇશ્વર જેવું પવિત્ર નહિ માન્યું હોય. આજે નક્કર વેશ્યા જેવી પોતાની માના પવિત્ર રૂપને સંભારીસંભારીને આ છોકરો ફરીફરી રડ્યો. ખરે ! જ્યાંજ્યાં પ્રેમની સાચી સગાઈ હોય છે ત્યાંત્યાં ઇશ્વર પોતે હાજરાહજુર દેખાય છે.

દોલત પોતાની માનું, આજે એ જ વખતે થએલું મહાપતન દેખતો હશે કે નહિ તે કહેવું અશક્ય છે; પથ્રુ અકસ્માત બે બનાવ સાથે બનતા હતા. જે વખતે દોલત માને સંભારીને રડતો હતો તે વખતે ઝેરીલી નાગણીની માફક હંછેડાએથી કુંતીએ ખીરપાલને પથ્રુ છોડ્યો હતો. આ તેજીલા સ્વભાવને ખીરપાલ પથ્રુ જળવી શક્યો નહિ, અને પુરુષ પ્રત્યેના ધિક્કારમાં કુંતીએ પ્રતિજ્ઞા લીધી કે હવેથી મારે કોઇ પુરુષ ધારવો જ નથી. પુરુષને કુતરાની માફક નવાવવાની મઝા જ લેવી છે.

અને એ મઝા લેવા તરફ તે વળી ગઇ.

ધણી વખત મોજશાખ નળનાઇનું નહિ પણ ચાકનું પરિણામ હોય છે. બાપના મૃત્યુ પછી થોડે વખતે દોલત પોતાનાં ધરખાર છોડી, ખેતર બગાડ વગેરે ઠેલાકાકાની સંભાળમાં મુકી, સીમલા આવ્યો હતો. વાંસો ફાટી જાય તેવાં તોર્તીંગ લાકડાં જંગલમાંથી લઇ તે છેક સાંજે પાંચ વાગ્યે પાછો વળતો, કે વખતે ચાકથી લાકડાંને રસ્તામાં છોડી જીપ્પોજીપ્પો ઘેર આવતો, ને બીજે દિવસે સવારે તે લેવા જતો. સવારના અગિયાર થયા હોય કે સાંજના પાંચ વાગ્યા હોય, ને હાથમાં રોકેટ લઈ ઇંગ્લિશ યુગલ ચાલ્યાં જતાં હોય ત્યારે એ બીચારો, કલાક અરધા કલાક, છસાત મણુનો બાર લઈ રસ્તા પર ઉભો રહેતો ! ને ભોગભોગે કોઈ સોલ્જર ફરતો નીકળે તો એનો જ પહાડી બાઈ જે સિપાઈ હોય, તે દોલતને કોઈ લાંબે રસ્તે જવા હુકમ કાઢે ! એ લાંબો રસ્તો એટલે બપોળે હજાર શીટ ચડવા ઉતરવાની અથામ મહેનત. છેક સાંજે ઘેર જાય, લોટ લાવે, રોટલો કરે અને પછી ડરતો ડરતો જરાક વિજળીના દીવા જોવા નીકળે ! એનું શરીર પણ છેક મઝાલ જેવું બની ગયું, ચહેરો લેવાઈ ગયો ને અથાગ અમથી શરીર ધસાવા લાગ્યું. એણે સીમલાના ખુણેખુણા ખોળ્યા, આયાઓનાં જીથ જોયાં, અંગ્રેજનાં ગુલાબી છોકરાં આંખે ધરાધરાધને જોતો ફર્યો, પણ ક્યાંય એની ગોરાંદે જેવી માનો પત્તો મળ્યો નહિ. મોટી બજાર પરથી ધણી વખત સામેના ડુંગરા પર વાઢળાં બેસે તે એ જોઈ રહેતો. પગદંડી-ઓનો તો તેણે પોતાના મગજમાં નકશો કાઢ્યો હતો; પણ જળલીની જે પગદંડીથી મા આવતી એવી એક પણ પગદંડી

મળી નહિ. અઢાર વર્ષનો જુવાન છતાં આઠ વર્ષના બાળકની માફક એ માનું નામ જ સંભાળી કરતો. જમાના પહેલાંની રામન સ્ત્રીના જેવા ગૌરવથી નીકળતી અંગ્રેજ લલનાઓ સામે આ બીચારો બાધામંડળ જેવો પહાડી જોષ રહેતો. રજપુતાણી જેવી શીખ સ્ત્રીઓ એમનાં ભાતભાતનાં લુગડાં પહેરી નીકળતી, પણ એ કાષ્ઠમાં એને પેલો ચહેરો મળ્યો નહિ.

આજે દોહત સવારમાં ઉઠીને પોતાને માટે લાકડાં લાવ્યો. ને આઠ પહેલાં તો પાણી સારવા પહોંચી ગયો. છેક સાંજે ઘેર વળ્યો ત્યારે મોટી બજારના રસ્તા પર સાહેબલોકને ચાલતા જોષ આ પહાડીને સીપાઇએ કાઢી મુક્યો, ને તે ફરીફરીને ઘેર પહોંચ્યો ત્યારે એનું મગજ તદ્દન શૂન્ય બની ગયું. એના પેટમાં લાલ બળતી હતી, શરીર તપતું હતું અને આરામ માટે-જરાક એન માટે-એનો જીવ તલપાપડ થઇ રહ્યો હતો. અને પૈસાથી વેચાતો મળે તેવો મોજશીખ ક્યાં હોય ? જરાક આરામ માટે તલપતું મન સ્ત્રીઓ તરફ ચોંટ્યું. તેણે અચાનક પોતાનો પગ વેસ્થાવાડા તરફ ઉપાડ્યો, અને ધૂનતોધૂનતો તે ત્યાં પહોંચ્યો.

ત્યાં માણસોની ઠંઠ જમી હતી. કેટલાક ફરતા હતા, કોઇક કામનો ઢાંગ કરી ઉભા હતા. જુવાન અને પાપ વિનાનાં માણસો અધ્યાત્મ શ્રમથી ધક્કેલાઇને જ્યાં શાંતિ ન હતી ત્યાં શાંતિ શોધતાં હતાં.

દોહતની નજર પડી ત્યાં, સામેના ખંડમાં એક લાવણ્ય ઝરતી સ્ત્રી બેઠીબેઠી સીગારેટ પુકતી હતી. દોહત ત્યાં ગયો; ફરી પાછો ફર્યો. પણ પેલીએ આવા બીખારીદાસને પ્રોત્સાહન આપ્યું નહિ. દોહત બધી હિંમત ભેગી કરીને અંદર ગયો. એક

તરફ પલંગ હતો ને તેને ઢાંકવા માટે ચારે તરફ પડ્યા ટીંગાતા હતા. બેચાર છબીઓ સામેની બીંત પર ચોડી હતી ને એક સગડીમાંથી કાલસાનો ધીમે તાપ ફેલાતો હતો. દોહતને એકદમ હુંફ આવતી હોય તેમ લાગ્યું. પણ એના મોંમાંથી એકે શબ્દ નીકળ્યો નહિ. આવા પ્રસંગની અનુભવી ચતુર સ્ત્રીએ પહેલ કરી. તેણે બકરી ચડાવી ધિક્કારથી પૂછ્યું, 'તુમ કોન હે ? ઇધર ક્યા કામ હે ?'

દોહત બોલતાં ધૂન્યો, 'ઇધર મેં ઇધર મેલ સોચો—'

પેલી ઠરસાદાર સ્ત્રી હસી પડી. દોહત બેઠો પડીને ત્યાં જ ઉભો રહ્યો. તેણે દોહત સામે જોયું ને તિરસ્કાર તથા અભિમાનથી બોલી, 'સુપણો ? તુમ કીસીકુ હુંકતે હો ? આઠમી સળ કુતે જૈસે હો મયે.' તેણે પાછળથી ઉમેર્યું.

આકાશમાં ધનધોર વાદળો ચડ્યાં હતાં અને વિજળીના ચમકારા ચતા હતા. પાસેના કેાઈ મંદિરમાંથી બે ઘંટા સંભળાયા અને કેાઈ લટાર મારતા મિયાંબાઇ,

કો આસી કુવા હે બેત,

હમારે દિલ જલાનેક,

ઇમરમે લગ રહી હે આમ,

ચલો તોરો જુઝાનેક.

એમ લાંબે રાગડે ગાતા ચાલ્યા ગયા. દોહત આધારમંડળ જેવો હતો ત્યાં ને ત્યાં ઉભો રહ્યો.

પાસેના ખંડમાંથી સારંગી અને તબલા સાથે મોહક સ્ત્રીસ્વર સંભળાતો હતો:

એક તો મેરી નવજુવાની

ફિર પુરાની ચુડિયાં;

વચ્ચેવચ્ચે ‘હાં હાં, જીતે રા’ એવા ઇશ્કી પુરુષના અવાજ સાથે એની એ ટેક ફરીફરી ગવાતી હતી:

‘ફિર પુરાની ચુડિયાં’

‘હાં જી ચુડિયાં . . . જી . . . તે રા.’

‘એક તો મેરી નવજુવાની’

.

*

*

ઢોલત ધબ લઇને નીચે બેસી ગયો. તે મોટેથી બોલી છુટ્યો. ‘મૈં બૈઠં છું. તુમ સખન હૈં સુંદર જા. તુમરો પ્યાર મૈંકણી બચુંબા’ *

‘હમારી પાસ તુમ્હારે સિયે પ્યાર નહિ હૈં. તુમ કિધરકે રહનેવાલે હો, બદલકલ !’

ક્યાં પોતે લખરલખર બિખારી અને ક્યાં લાવણ્યઝરતી ઝીકસતારાની સાડીમાં સજ્જ સામે બેઠેલી સુંદરી ! વિરોધ સંભારતાં તેના પગ ઢીલા પડવા લાગ્યા. તેના બદન પર પરસેવો છુટ્યો. તે ચળકતા દીવાઓ સામે ને સતારા સામે જોઇ રહ્યો. પેલી સ્ત્રીએ તેની સામે જોઇ ફરી ફર હાસ્ય કર્યું. તેણે પોતાની મોતીની સેર સમારી, તમ હરેખ ચોરણીવાળો પગ લાંબો કર્યો ને પાસેની લાકડી લઈ ઢોલત ઉપર ફેંકી: ‘સાલે કુત્તે ! કાચકો ઠેર રહા હો ! કોઈ દુસરે કુત્તે ચલે જાયે !’

ઢોલતને ધા લાગ્યો. તેની આંખમાંથી આંસુ ટપકવા લાગ્યાં. તે અત્યંત ક્ષીણ દમાજનક અવાજે બોલ્યો, ‘મુઝે નહિ માલુમ મૈં હાથર કાચકો આયા. મૈં બહોત સા ચક ગયા હું; મુઝે આરામ . . .’

‘આરામ ! હમિર આરામ નહિ હૈં. હમિર તો આમ જલ

* મૈંકણી=મને; બચુંબા=ગવાવરો.

રહી હે. '

દોલતે એક નિઃશ્વાસ મુક્યો. તેના મનમાંથી એક વિચાર વિજળીને વેગે પસાર થઇ ગયો; બદશક્ત ! હા, આ લખરવખર, કપડાંને, ક્ષીણુ સરીરને, બદસુરત શિકલને માતા વિના કોણ ચાહે ? માતા વિના એવો નિર્મળ પ્રેમ ક્યાં મળે કે જે આ કુરૂપ સરીરને પ્રેમના રૂપરૂપથી ' સખન હૈ સુંદર ' બનાવી દે ! તેને જાણી, પેલી પગદંડી, પેલું મજનુનું ઝાડ, ઝરા-ઝરણું અને મીઠુંમીઠું રુદન સાંભળ્યાં. પોતાની ફાટેલી ધાખણી ખભા પર નાખી, વાંકી લાકડી લઇ તે બેઠો થયો અને અચાનક તેના મોંમાંથી અજ્ઞ નીકળી ગયા: ' ઇમ ! ઇમ ! ઇમ ! ' *

અને એ અજ્ઞ સાંભળ્યાં જ પેલી સ્ત્રી જાણે અનેક વર્ષ પાછી હડીને કેંક સંભારતી હોય તેમ દોલતને નિહાળતી ઉભી. તેને કોઇ પરિચિત ચહેરો નજરે પડ્યો. તે એકદમ નરમ પડી ગઇ.

' તુમ કિધરકે રહનેવાલે ? '

' જાણીકા. ' દોલતે શાંતિથી ઉત્તર આપ્યો.

અત્યંત દુઃખથી પેલી સ્ત્રીએ પોતાના માથાપર હાથ મુક્યો.

દોલતે પોતાની લાકડી ખખડાવી પાછા વળવાની તૈયારી કરી. પેલી સ્ત્રી ઉતાવળે બોલી ઉઠી, ' ઠંઠર, ઠંઠર, જવાન ! તુમ્હારી જાત કી ? '

' જોતા. 'x

' નામ કી ? '

' દોલત ! '

' હે ! દોલત ? ' પેલી સ્ત્રી ફિક્કી પડવા લાગી. તેની અતિ

મૂલ્યવાન, ઝીકસતારાની સાડી જમીન પર રળેટાવા લાગી ને તે દોલતની પાસે આવવા લાગી. ‘તબ તો તુ—’ તેણે મૂળતાંમૂળતાં ઉમેર્યું. દોલત તો તદ્દન શૂન્ય દશામાં હોય તેમ બાન વિના જ બોલતો હતો, ‘તુમ મેરો મૌતારી! આ મૌતારી . . .’

‘દોલત મૈ તુમહારી મા કુંતી—’

વાક્ય પૂરું થાય તે પહેલાં કુંતી દોડી. દોલત એની લાકડી પર અર્ધોગીને મુઠ્ઠાની ચેઠે ઉભો હતો તે નીચે ઢગભો થઇ પડતો હતો. કુંતીએ દોડીને પડતા દોલતને બચાવી લીધા ને પોતાના બોળામાં લઇ લીધા. તેની શૂન્ય આંખ કુંતી સામે ટગરટગર જોવા કરતી હતી. તેણે થાકથી, નિરાશાથી, પ્રત્યાઘાત સહન ન થવાથી પોતાનું માથું કુંતીના બોળામાં નાખી દીધું. કુંતી આજે જીંદગીમાં પહેલવહેલી આ શૂન્ય આંખો જોઇને રડી. તેને નાનો દોલત અને તેનો પ્રેમ સાંભરી આવ્યાં. પગદંડી ઉપર નજર રાખીને કલાકના કલાક તે મજનુના ઝાડ નીચે બોલતો એ યાદ આવ્યું. એ અકારણ, માત્ર તેને જોઈને જ આનંદ પામતો તેની સ્મૃતિ ચડી. તેની આંખમાંથી હડહડ આંસુ ચાલી નીકળ્યાં. જીવનનું બધું ઝેર એક ઘડીમાં ઓસરી ગયું.

‘દોલત ! બેટા ! મૈ તોરી માતા કુંતી . . .’ આંસુથી બીજા શબ્દો ઢંકાઇ જતા હતા, ‘મૈ તોરી માતા કુંતી . . . વેશ્યા જેસે કામ . . .’

દોલત એક વાર ફરીથી એના બોળામાંથી બેઠો થયો.

અત્યંત ખારથી તેણે કુંતીના હાથ પર, પાની પર, પગ પર સુંબન કર્યાં. ‘તુ દુસરે કુછ નાહ. તુમ મેરો મૌતારી ! તુમ મેરો મૌ તે ગાંડાની ચેઠે—ચિત્તબમની ચેઠે

લવતો હતો: ‘ઓ મૌતારી ! તુમ સખન હૈ સુંદર છા; તુમ સખન હૈ કોમલ છા; તુમ સખન હૈ પવિત્ર છા.’*

અને કુંતીના જોળામાં માથું નાખી તે આંખો મીંચીને શાંત પડી રહ્યો.

‘બેટા ! દોલત !’ કુંતીએ અત્યંત આર્ત સ્વરે દોલતને જોલાવ્યો. ‘આલુકા શાકે બનાડે, બેટા ? દોલત !’

કોમનો અવાજ સંભળાયો નહિ.

તે વારંવાર એનું એ જોલવા લાગી, ‘બેટા ! દોલત ! આલુકા શાકે’—

એના સખ્દો પ્રત્યુત્તર વિના બોંદા પડીને પાછા ફરતા હતા: ‘બેટા ! દોલત —’

દોલતે કાંઈ જવાબ આપ્યો નહિ.

*

*

જખરા કડાકા સાથે આકાશમાંથી વરસાદ પુટી પડ્યો.

* ઓ મા ! તું સર્વથી સુંદર છે, સર્વથી કોમળ છે, સર્વથી પવિત્ર છે.

• સોનેરી પંખી

ધણું વસે પહેલાંની વાત છે. એ વખતે તથાગત
ગૌતમ બુદ્ધે એક પ્રકારનું વાતાવરણ ફેલાવ્યું હતું.
ધણા જીવાન માણસો સવારથી સાંજ સુધી એક જ પ્રકારનું
નિદ્રોપ જીવન ગાળવા ચલન કરી રહ્યા હતા. વૈરાગ્યની પ્રબળ
ધૂન નીચે અનેક રાજકુમારો અને રાજકુમારીઓ તીવ્ર
તપશ્ચર્યા કરી રહ્યાં હતાં. સર્વત્ર વૈરાગ્યની જ મહત્તા મવાઇ
રહી હતી અને સ્પર્ધા તથા હિંસાને તિલાંજલિ આપીને સૌ
નિદ્રોપ ક્ષાંત જીવનનો મહિમા ગાતા થયા હતા.

તે સમયમાં સોહન નામનો એક પારધી ગંમાકિનારે રહેતો
હતો. તેના ધંધા રૂપાળાંરૂપાળાં પક્ષીઓ પકડીને વેચવાનો
હતો. વૈશાલીની વારાંગનાઓ, તક્ષશિલાની સુંદરીઓ ને કાશી
તથા અવંતીની વિશ્વાસવતી રમણીઓનાં ધરઆંગણે લટકતાં
સોનાના પિંજરો માટે આ સોહન જ વારંવાર મેના ને
પોપટ મુકી જતો.

મેના, પોપટ, પેલાં નાનાંનાનાં સુંદર લાલ પક્ષી, લાંબે
લહેકે વન મળવતો કંચનિયો, કોયલ, ચક્રવાક અને એવાં
બધાં પક્ષીઓને સોહન રમતવાતમાં પકડી મેતો, હેળવી દેતો
અને તેના પર પોતાનો જીવનનિર્વાહ ચલાવતો. આમાંથી તે

જેટલા પૈસા કમાતો તેટલા કાશીમાં એક વારાંગનાને ત્યાં ખર્ચતો. એના જીવનમાં એ એક જ મોજ હતી. ચંદ્રવતીને પ્રસન્ન કરવી, પોતે કમાવું, ખાવું ને મોજ લૂટવી. આમ એનું જીવન ઉદાસમય હતું.

પણ એક વખત એને ખૌદ બિખ્ખુ શીલકર મળ્યા, અને ત્યાર પછી એના જીવનમાં એવું અજબ પરિવર્તન થયું કે તેણે એ ધંધો જ છોડી દીધો. પેલી વારાંગનાને પણ તેજ દીધો ને પોતે બિખ્ખુ બની ગયો. તોપણ એ ધણી વખત તો ગંગાકિનારે જ પડ્યો રહેતો. ક્યારેક બહુ મન થાય ત્યારે હિમાદ્રિનાં શિખરોમાં કે તક્ષશિલા તરફનાં જંગલોમાં ચાલ્યો જતો. જંગલી કમળ ને ઉજ્જલ ધાસ ખાતાં કસ્તુરીમૃગને નિરખી આવતો; કે પછી નંદગિરિ પાસે આવેલો પેલો અદ્ભુત પ્રદેશ—જ્યાં જૂખ, તરણ, તાપ ને થાક લાગતાં નથી ત્યાં જઈ આવતો. આ બધી જગ્યાઓ તો એના પગ તળે ધણી વખત નીકળી ગયેલી હતી, અને ગંગાથી માંડીને હિમાલય સુધીનો બધો પ્રદેશ એને મન ધર જેવો હતો. એની ઇચ્છા હતી કે નંદગિરિ પાસે આવેલા કોઇ સુંદર પર્વતની ટોચે થોડો વખત તો રહી આવવું. એણે આશ્ચર્ય હતું કે એ એવો અદ્ભુત પ્રદેશ છે કે જ્યાં વૃદ્ધાવસ્થા સ્પર્શ કરી શકતી નથી. એમ કહેવાતું કે ત્યાં એકએક વેત ઉંચું એક પ્રકારનું ધાસ થતું. એ ધાસને જો કોઇ સાંજે કાપી લે અને માત્ર બખ્ખે તમુનાં બોથાં રહેવા દે, તોપણ સવાર થતાં સુધીમાં એ પાછું હતું તેવું જ થઇ જતું ! કેવો જીવનમય પ્રદેશ !

સોહન એ સ્થળે જવા નીકળ્યો અને માર્ગની અનેક મુશ્કેલીઓ વટાવતોવટાવતો તે ત્યાં જઇ પહોંચ્યો.

ત્યાં, એ પ્રદેશમાં તેણે એવુંએવું જોયું કે તે કાશી, અવંતી, તક્ષશિલા ને વૈશાલી બધું જ ભૂલી ગયો. નંદગિરિ પર જ્યારે સુરજનાં લાખલાખ કિરણો ઢળતાં ત્યારે તે અનિમિષ નયને એ સૌંદર્ય પીધા જ કરતો. શુદ્ધ સોનાના રસનો પ્રવાહ જણે બરફના ઢગલા પર ઢોળાઇ રહ્યો હોય ને ગગનચુંબી હિમાલયનાં શિખરોનાં શિખરો પૂર્વથી પશ્ચિમ સુધી એ રસથી સોંચાઇ રહ્યાં હોય ! અને રંગના પલટા પણ કેવાકેવા ! આસમાની; શુદ્ધ આસમાની; કનૈયા જેવો ઘેરો આસમાની ધનસ્યામ રંગ; ગુલાબીની હાયા જેવો રંગ; શુદ્ધ ચાંદનીને કેસુડાં નીચેવીનીચેવીને નવરાવી હોય તેવાં શિખરો : અને પછી, વધતી જતી સંધ્યામાં, છેવટે આશાના બિંદુ જેવું, આત્માની ન્યોતિ જેવું, ઈશ્વરી નયન જેવું, સૌથી ઉચ્ચ એક શિખર સુવર્ણમય રંગથી દેદિપ્યમાન શોભી રહે. સોહન એ જોયા જ કરે, અને રજની સંધ્યાને ગળી જાય ત્યારે જ પોતાની ઝુંપડીએ જવા હોય.

અને સોહનની ઝુંપડી ને વાડી ! ધાસના હાપરા પર રતુમડી ચાટી પાથરીને સોહને પોતાની ઝુંપડીને છળું કર્યું હતું, અને એ છળ પર પુલના છોડ વાગ્યા હતા. દૂર વહેતા ઝરાનાં પાણી વાળીને વાડી બનાવી હતી. પુલની વચ્ચે રહેવાનું, સુગંધી ખવન પીવાનો, ડુંગરાની હવા ખાવાની, અને અખૂટ આકાશ તથા યોગમતી ધરતી જોવાની. એક વખતનો પક્ષીઓનો ચિઠ્ઠારી સોહન આ વાતાવરણમાં રહેવા લાગ્યો—જીવવા લાગ્યો.

આગલી રાત્રે વરસાદ પડ્યો હતો. આનંદનાં આંસુથી મોં ધોવાઇને સાફ થાય તેમ આરે તરફના ડુંગરાઓ ધોવાઈ

મયા હતા. ચકચકતો તડકો ડુંગરાઓ પર પડ્યો હતો. તરતની નાહેલી ઓ જેવી શામે તેવી કુદરત શોભી રહી હતી. સોહન એ વખતે પોતાની ઝુંપડીની બહાર આવ્યો. દૂર એક કંચનિયો બોલતો હતો, પાસે ગિરિકોકિલ ટકુકતી હતી ને તેની સામે એક પુલછોડ પર લાલપક્ષી જેવાં બે નાનકડાં રૂપાળાં પંખી બેઠાં હતાં.

સોહનની નજર આગળ અવંતીનું બગીચા ને વૈશાલીનું નીલપદ્મબવન સ્વપ્નાની માફક જરા આવીને પીગળી ગયાં.

એટલી વારમાં તો પેલાં બે પંખી ગુલાબના એક પુલ પર બેઠાં. મધુર હંડીથી પ્રપ્રુલ્લ બનેલું ગુલાબ સોળે કળાના ચંદ્ર જેવું વિકસ્યું હતું, ને તેના પર સવારના વરસાદની પડેલી છાંટ નાનાં મોતી જેવી શોભતી હતી.

પરંતુ એ પક્ષીઓ તો પુલ કરતાં પણ વધારે કામળ હતાં. પુલ પર બેઠાં છતાં પુલની પાંદડી પણ ન ખરી, કે ન એકેય જલપિંડુ પણ ખર્ચું ! સાવ નાનુક, પારિજાતના પુષ્પ જેટલો બાર એ યુગલમાં હતો.

જીવનબર જેણે પક્ષીઓ જોયાં હતાં, પકડ્યાં હતાં, છિછેર્યાં હતાં ને રમાડ્યાં હતાં તેણે આવાં પક્ષી આજે પહેલી વખત જ જોયાં.* કુદરતે જાણે નિગ્ગનંદ માટે જ એમને

* કહે છે કે આવાં નાનુક પંખી કાશ્મીરમાં છે. સીમલા પાસે મરોઆના જંગલમાં આવું અત્યંત સુંદર નાનુક પંખી—ઝાડના પાન પર બેસે તો પાન પણ ન નમે એટલું હલકું—એક વખત જોએલું. નૈની-તાલમાં પણ એવાં કામળ પંખી છે. પરંતુ આ પંખી કાશ્મીર તરફ હોય, કે વખતે એ જાત નાશ પણ પામી હોય. જહાંગીરે કાશ્મીરનાં પંખીઓ અણાવેલાં છે તેટલાં પણ હાલ ત્યાં મળતાં નથી એ વાત પ્રસિદ્ધ છે. એટલે સોહનના સમયનું આ પંખી હાલ બહુ જ દુર્લભ હશે.

સરખાં હતાં. નાજુક, કોમળ ને સુંદર. એમનો સ્વર પણ એવો જ. એચાર માણસ એસીને સાંભળે તો સંગીતનું બાન થાય. એવો નયો મધુર, નરમ ને ધીમો. કોઇ કુશળ સ્ત્રી જરા પણ આસ વિના રૂ કાંતે તેમ સૂર ગળામાંથી નીકળતો આવે. ઠરડાય નહિ, ખેચાય નહિ, જોર કરવું પડે નહિ, ઉંચે ચડે નહિ કે નીચે ઉતરે નહિ, ને મધુર સંગીત ધીમેધીમે ચાલ્યા કરે. સુગંધથી વાતાવરણ સભર બર્થ હોય ને મનુષ્ય સ્વપ્ના-વસ્થાની તુષ્ણિ અનુભવે એવું કાંઈક એ પક્ષીયુગલની હાજરીમાં અનુભવાતું. બંને સાથે જ ગાય ને સાથે જ બંધ થાય.

સોહન આ પક્ષીયુગલનો ભક્ત બન્યો. પછી તો જ્યારે જ્યારે ડુંગરા ઘાવાઇને સાફ થાય ને ખુશનુમા ઋતુ ખીસે ત્યારે ત્યારે સવારના વહેલેથી સોહન આ સોનેરી પંખીઓની રાહ જોતો બેસે.

એક દિવસ સોહન બહાર નીકળ્યો. લીલાછમ ડુંગરાઓ પર સોનેરી તાપ આવ્યો હતો, પણ પેલાં બે રૂપાળાં પક્ષી હજી આવ્યાં ન હતાં. સોહન તેમની રાહ જોતો બેઠો. પણ તે દિવસે પક્ષી આવ્યાં નહિ.

એવા તો ધણા દિવસ ચાલ્યા ગયા. પ્રભાતની તાજગી કાંઈ જોર જ હોય, ઉપાના રંગ કાંઈક અનોખા જ હોય, નંદગિરિના જરફના પર્વતો પ્રકાશે ઘોએલા દેખાતા હોય; પણ . . . પેલા પંખી ક્યાં . . . ય મળે નહિ ! પારધી પોતાની છંદગીમાં પહેલી વાર પક્ષી માટે વિરહથી તરફડયો.

એક દિવસ અચાનક જ બેમાંનું એક પંખી આવ્યું. તે સુલાખના છોડ પર બેઠું હતું, પણ તેની આમલી અપળતા નાશ પામી હતી. મોજ માણતા પતંગિયાની માફક તે આમલી

તેમ માત્ર ફર્યા જ કરતું. એ ગાતું બંધ થયું હતું. એટલું નાનું શરીર અજબ ગંભીરતા ધારી બેઠું હતું. હમેશા જ અપળ રહેતું પંખી આટલું ગંભીર બની ગયું, એ ફેરફાર રુદન કરાવે એવો હતો. તે પંખીની સામે જ સોહન બેઠાબેઠા એને નિહાળ્યા કરતો હતો.

એ પરિચિત સ્થાનમાં પરિચિત મનુષ્યની સામે તે પંખી બેઠુંબેઠું એકીટશે જોયા કરતું હતું. પરંતુ તેને પણ એકસતા અને મૌન કાંટાની માફક ખટકતાં હતાં. હમેશાં જે સાથીની હુંફ રહેતી તે સાથી વિના આજે તે એકલું પડી ગયું હતું. પછી છેવટે, મનુષ્યને સમજાવવા માટે હોય કે પોતાનું દર્દ ગાવા માટે હોય, પણ તેણે ધીમેધીમે પાંખ હલાવી, મટકું માર્યું ને મધુર કંઠે ગાવાનું શરૂ કર્યું.

પણ આજે એ ગાન જુદું હતું. ગંભીર રાત્રિમાં તારા રહે તેવા વિલાપી સ્વરો તેમા ભર્યા હતા. આજે એ ગાન જુદું હતું.

અને એ ગાને સોહનને હચમચાવી મુક્યો. એને પણ વિરહની વેદના જાગી. પેલું નાનું સોનેરી પંખી વિરહી સ્વરોમાં પોતાના સાથીને સાદ દર્ષ રહ્યું હતું, અને તે સ્વરો સાંભળીને સોહન પણ સાથેસાથે વિરહ અને વેદના અનુભવતો જતો હતો.

છેવટે પંખીએ ગાવાનું બંધ કર્યું ત્યારે સોહનને લાગ્યું કે પોતાના જીવનની અનેક સ્મૃતિઓ આજે ઉભરાઇ રહી હતી.

પછી તો, આમ હમેશાં પોતાના સાથીને સાદ કરવા માટે તે પંખી ત્યાં આવવા લાગ્યું. ખૂબ ગાથ અને છેવટે તે સાદ કરીકરી નિરાશ થઇ જંગલમાં ઉડી જાય. ઉડતાંઉડતાં પણ સાદ કર્યે જાય.

હવે જ સોહનને જીવનભરની સ્મૃતિઓથી આ પ્રદેશ

એકલો એકલો લાગવા માંડ્યો. તેને કાશી, લક્ષ્મિસિંધા ને વૈશાલી સાંભળી, પોતાના મિત્રો સાંભળી અને પેલી વારાંચનાનું મધુર મોં સાંભળ્યું. કદાચ તે પોતા માટે આમ જ ઝુરતી હતી ? કેટલી ભક્તિભરી શબ્દ.

એક સવારે તે વહેલો ઉઠ્યો. પોતાની ઝુંપડી ઠીકઠાક કરી, પુલકોડને ડેલ્ડુડેલ્ડુ પાણી પાછ લીધું, અને આજે પેલું સોનેરી પંખી આવીને, એકલુંએકલું, નિર્જન મુગી ઝુંપડી સામે જોઇ રહેશે એ વિચારથી રડતોરડતો તે ચાલી નીકળ્યો.

એ નીકળ્યો ત્યારે તેની સામે, દૂર દૂર દૂર, વારાણસીની પેલી વારાંચનાનું મધુર મોં હતું. તે પોતાને જોઇને સારંગી હોડી સામે દોડ્યો; ‘અ, . . . હા! સોહન! તું અમને એક બીજી મેના લાવી દે’ એમ બોલતીક ને તે પોતાની પાસે આવ્યો. . .

ત્યાંના ચંદનનો ધૂપ ને મુગંધી તેલનો સ્પર્શ સોહને આટલે દૂરથી પણ અનુભવ્યો.

અને તે ઝપાટાભેર વારાણસી તરફ ચાલ્યો.

પણા દિવસ પછી એક સાંજે તે વારાણસી આવી પહોંચ્યો. મંચાનદીમાં અનેક નૌકાઓ વિહાર કરી રહી હતી અને આજો તીરપ્રદેશ દીપમાળથી ઝળાંઝળાં ચર્ચ રહ્યો હતો. પણ સોહનને એ કંઈ જોવાની પુરસદ ન હતી. એને તો પેલી વારાંચનાના વિરહનું રૂદન અને ઉત્સાહભર્યો આવકાર જોવાં હતાં. અનેક બખરો બજ જોવાં રસમી વસ્ત્રોથી ઉભરાય રહ્યાં હતાં મુગંધી આસરો ચંદન ને તેલોથી ચારે તરફ પ્રુશ્નનો છુટી રહી હતી. પણ એ બધાને જોતો ન જોતો સોહન તો આગળ ને

આગળ વધ્યો.

ન્યાં તેણે અનેક દિવસોને રાત્રિઓ ગાળી હતી, ન્યાં તેણે યૌવન, યશ્ય કીર્તિ ને લક્ષ્મી હોઆં હતાં, તે મંદિર અંતે દેખાયું. એ એટલુંજ તાળું, સુગંધભર્યું ને ખુશનુમા દેખાતું હતું.

સોહન અંદર ગયો. ચોકમાં છળીલી દાસીઓ સુગંધી જળના પુઆરા છોડી રહી હતી. ચારે તરફથી એક જાતનો પ્રમોદભર્યો માદક પવન વાધ રહ્યો હતો.

એને કોઈ પૂછે કે શેકે તે પહેલાં તે તે સડસડાટ પગથિયાં ચડી, જે દીવાનખંડમાં પોતે અનેક રાત્રિઓ ગાળી હતી ત્યાં પહોંચ્યો. ઓરડામાં એક તરફ સ્વચ્છ આરસની ફરસખંધી પર રાતા ચંદનની પાટ હતી, અને તેના પર અત્યંત મૂલ્યવાન રેશમી ગાદી પાથરી હતી. ત્યાં એક વિલાસવતી સ્ત્રી આડેપડખે પડીપડી દાર પર નજર રાખતી હતી. કોઈનો પગરવ સાંભળીને તે તરત જ બેઠી થઈ, અને 'આવો આવો' એમ મીઠા લહેકાથી આવકાર દેતી ઓરડાના મધ્યભાગમાં બેસી રહેલા હોડાળા તરફ ચાલી.

પથુ જેવો તેણે આરથામાં એક સાંધારણ સાધુ જેવો પુરુષ જોયો કે તરતજ તે આશ્ચર્ય અને મંત્રાટથી સ્થિર થઈ ગઈ.

સોહન આગળ વધ્યો. 'ચંદ્રવતી! ઓળખે છે કે બૂલી ગઈ?'

ચંદ્રવતી આ પુરુષને ક્યાંથી ઓળખે ? તેણે આશ્ચર્યથી તેની સામે જોયા કર્યું, અને છેવટે એ ચહેસમાં એક વખતના પોતાના સોહનનું કાંઈક સામ્ય લાગ્યું. પથુ ક્યાં પેચો આનંદી

બેદરકાર શિકારીનો ચહેરો અને ક્યાં આ વેદનાભરી આર્દ્ર સાધુની મુદ્રા !

તે કિંચિત્ હસી, ‘ સોહન તો નહિ ? ’

સોહનનો ચહેરો પડી ગયો. તેણે સારંગી છોડીને પોતાને ભેટવા દોડતી સ્ત્રીને જદ્દલે ડંડીથી ‘ સોહન તો નહિ ? ’ એમ પૂછતી વારાંગના જોઈ. તેને પેહુ સોનેરી પંખી સાંભરી આવ્યું. તે રડવા જેવો યધ્ધ ગયો.

‘ હા, એ જ; ચંદ્રવતી ! હું તો બહુ દૂર ફરી આવ્યો. ’

‘ એમ ? ત્યારે તો લાલપંખી પકડી લાગ્યા હશે ! ’

સોહન ધૂજવા લાગ્યો.

‘ ના; પણ એક પંખીની વાતો તારા માટે લાવ્યો છું. ’

‘ એમ કે ? ત્યારે તો ક્યારેક સાંભળશું ! ’

પેલા સોનેરી પંખીની વાતો તો સોહનને મન કેટલી પવિત્ર ને આશ્ચર્યકારક હતી ! અને ચંદ્રવતીએ તો ‘ ક્યારેક સાંભળશું ’ કહીને એ પતાવી દીધી. સોહન તો ગ્રુપગ્રુપ મુંઝો ઉભો રહ્યો. તેનું મન અને મનની આંખ હજારો માધલ દૂર પેલા પંખી પાસે જઈ પડ્યાં !

પોતાની જાડી કામળા ખભે ઠીકઠીક કરી તેણે એક ખોંખારો ખાધો, ગળું સાફ કર્યું ને હાથ ઉઘો કરી હલકથી બોલવાનું શરુ કર્યું; ‘ નદગિરિ પર્વત, જ્યાં સાક્ષાત્ સંકર બિરાજે છે ત્યાંથી હું આવું છું. ત્યાં એક અત્યંત સુંદર વન છે. એ વનમાં દેવની વાડીમાં રમે તેવાં એ સોનેરી પંખીઓ રહેતાં . . . ’

‘ આવો આવો. ’ ચંદ્રવતીએ સોહનની વાતોને હોંકારી બધ્યા વિના જ, ખારણાપર ઉભેલા એક જુવાનને આવકાર

આપ્યો. ' અને હવે તમે, ' તેણે સોહનને કહ્યું, " ક્યારેક આવીને આ વાત કહી જાઓ હો. '

આટલું કહીને અપળતાથી તે અંદર ચાલી ગઈ.

વિશાળ ઓરડામાં એકલો બોઠો પડેલો સોહન પાછો ફર્યો. પાછો ફર્યો ત્યારે તેની આશાનો ડુંગર તુટી પડવાથી તેની નસેનસ જાણે છુટતી હતી. પણ તે ચાલ્યો ગયો.

બીજો દિવસે વહેલો અંધારામાં સોહન પાછો હિમગિરિ તરફ ફર્યો હતો. પેલું સોનેરી પંખી પોતાને ન જોઈને ચન્ન ઝુંપડી સામે જોઈ કેવું રાધું દશે એ શોકમાં તે બીજું બધું ભૂલી ગયો.

સાચો પ્રેમ, સાચો વિરહ અને વિરહની પેલી મીઠી કવિતા સાંભળવા તે પાછો નંદગિરિ તરફ ચાલ્યો. એને એ સોનેરી પંખી અને એના રુદનની કવિતા સાંભર્યા. સોનેરી પંખી એના જીવનના સાથી જેવું લાગ્યું. તેને જોવા, તેને સાંભળવા, તેની સાથે સહન કરવા અને સાચો પ્રેમ અનુભવવા, વિરહીની માફક વેદનાભર્યા પગલે તે ઝપાટામંધ ચાલવા લાગ્યો.

પણ નંદગિરિ કેટલું દૂર !

સોહન ! સોહન ! એ સોનેરી પંખી ફરી તને નહિ મળે તો ?

એવા અનંત જંગલમાં એવડું નાનું પંખી તને ક્યાં મળશે બાઈ !

